

Epidemieën in de antieke wereld

H.F.J. Horstmanshoff

1 Inleiding

Dat een mens door ziekte kan worden bedreigd en zelfs in de bloei van zijn leven kan worden weggerukt is een fundamenteel gegeven. In iedere cultuur geven filosofie en godsdienst, geneeskunde en tovenarij veel aandacht aan ziekte en dood omdat dc/c de mens dwingen tot het bepalen van een standpunt ten aanzien van de zin van zijn eigen leven.

In onze moderne westerse cultuur worden we niet vaker met ziekte en dood geconfronteerd dan onvermijdelijk is. De witte jassen van verplegers en artsen onttrekken de felheid van ziekte en dood aan ons oog. In een ziekenhuisbed sterven meer mensen dan thuis. Hierdoor is het voor ons moeilijk geworden ons een beeld te vormen van een maatschappij waarin de confrontatie met ziekte en dood veel meer deel uitmaakte van de dagelijkse werkelijkheid¹.

Een epidemie die massale sterfte veroorzaakt staat al helemaal ver buiten onze ervaringswereld. De reacties die ziekte en dood bij mensen teweegbrengen worden – en werden – bij het uitbreken van een epidemie in nog veel heviger mate zichtbaar. Een pestilentie betekent de ontmoeting van een hele mensengemeenschap met de dood. Hoe ontwikkelen zich de morele normen in een tijd zonder toekomst? Welke rol kent men toe aan de goden bij het vragen naar de oorzaak van de ziekte? Welke middelen neemt men te

baat om de ziekte een halt toe te roepen? Hoe is de houding van de getroffen bevolking tegenover haar leiders? Hoe worden minderheden bejegend? Morele normen die niet in het wezen van de mens zijn veranderd, worden als ballast afgeschud. Godsdienst die alleen maar traditioneel is kan zo'n vuurproef niet doorstaan. Wat met de existentie van de mens te maken heeft komt aan het woord en kan ons ertoe brengen een al te eenzijdig beeld van een tijd, een volk, een cultuur, dat te veel op de buitenkant gericht was, te herzien of aan te vullen.

Ons beeld van de harmonische sport en filosofie beoefende Grieken en de met juridische en militaire superioriteit heersende Romeinen die in stralend wit marmeren tempels hun goden aanbaden is reeds lang in revisie. Een cultuurgeschiedenis van de Oudheid 'nieuwe stijl' beperkt zich niet tot de geschiedenis van kunst en schone letteren, maar houdt zich bezig met het geheel van menselijke activiteiten en reacties, dus ook b.v. met ziek-zijn, met normen en waarden buiten de maatschappelijke bovenlaag².

Hoe sterk onze vooroordelen bij de bestudering van de geschiedenis van epidemische ziekten in de oudheid nog mee kunnen spelen moge blijken uit een opmerking van Page in een – overigens voortreffelijk – artikel over de 'pest' in Athene van 430-429 v. C. Page verwerpt de diagnose vlektyfus, die desalniettemin nog steeds de meeste aanhang heeft, omdat hij weigert aan te nemen dat de

Atheners in het voorjaar van 430 al zo ver-
vuild waren dat de lichaamsluis zou zijn
voorgekomen: ‘... the Athenians were not a
dirty people’³.

Doel van mijn artikel is enig inzicht te geven
in de mate waarin epidemieën het leven in de
Oudheid hebben beïnvloed. Eerst wil ik het
noodzakelijke historische kader schetsen, de
‘objectieve’ geschiedenis van epidemieën in
de Oudheid, en daarna een indruk van de
menselijke reacties op epidemieën en de ver-
schuivingen in normen en waarden die daar-
uit zijn af te lezen: de ‘subjectieve’ geschie-
denis. Enkele opmerkingen vooraf zijn nood-
zakelijk om mogelijke misverstanden uit de
weg te ruimen en een indruk te geven van de
moeilijkheden van het onderzoek.

2 Moeilijkheden bij het onderzoek

Er is een schreeuwend gebrek aan betrouw-
baar feitenmateriaal. Statistische gegevens
over de demografische ontwikkelingen ont-
breken. Daardoor is het onmogelijk te bepa-
len wanneer en waar een epidemie precies
woedde en hoeveel slachtoffers zij eiste. Met
kunst en vliegwerk is uit het litteraire en epi-
grafische materiaal (grafinscripties!) nog wel
iets te halen over bevolkingsaantallen, maar
de resultaten blijven mager en voor velerlei
uitleg vatbaar. Juist bij epidemieën is er geen
tijd om grafinscripties te maken!

Het is bijzonder moeilijk om gegevens over
ziekten in antieke teksten in moderne me-
dische terminologie te vertalen, omdat niet
altijd direct duidelijk is welk verschijnsel met
de antieke term wordt aangeduid en omdat
bij infectieziekten de symptomen in de loop
der tijd plegen te veranderen. Een ziekte die
een bevolking treft die nog geen natuurlijke
immunitet heeft kunnen opbouwen ver-
toont heel andere symptomen en vraagt veel
meer slachtoffers dan een ziekte die regelma-
tig in een bepaalde populatie terugkeert. Dan

verliest zij vaak haar kwaadaardig karakter
en wordt tot ‘kinderziekte’. Een ziekte als
bijvoorbeeld mazelen eiste de levens van vijf-
entwintig procent van de bevolking van de
Fidji-eilanden in de jaren zeventig van de ne-
gentiende eeuw, toen de ziekte daar voor het
eerst uitbrak. W.H. McNeill geeft in zijn
boek *Plagues and Peoples* veel meer voor-
beelden van de catastrofale uitwerking van
infectieziekten die voor het eerst een ge-
meenschap treffen⁴. Alweer kan de ‘pest’
van Athene, die door Thucydides⁵ toch zo
zorgvuldig is beschreven, als voorbeeld dien-
en. Thucydides schrijft zo uitvoerig, opdat
later levenden aan het verloop en de sympto-
men die ziekte voortaan zullen li erkennen.
Zeer vele filologen en medici hebben pogin-
gen gedaan een diagnose te stellen, zonder
nochtans een consensus te bereiken. Gesug-
gereerd zijn zulke uiteenlopende ziekten als:
longenpest, builenpest, vlektyfus, buiktyfus,
paratyfus, droes, roodvonk, mazelen, pok-
ken, malaria, moederkorenvergiftiging, milt-
vuur, syfilis, en knokkelkoorts.

Ziekte is cultureel bepijlijl. Het ziektenpa-
troon waaraan wij gewend zijn verschilt van
dat van onze voorouders. Epidemische infec-
tieziekten waren voor hen een voortdurend
aanwezige bedreiging door hun onvoorspel-
baarheid en hun vaak catastrofaal verloop.
Zulke epidemieën doodden in bepaalde ge-
vallen vooral jonge volwassenen. Een derge-
lijke gebeurtenis had een sterk demoralise-
rende en verlamme uitwerking op de
overlevenden⁶. Zo’n dreiging kunnen wij ons
nauwelijks meer voorstellen. Allerlei chro-
nische ziekten, zogenaamde ouderdomskwa-
len en geestesziekten zijn echter voor ons be-
langrijker geworden door de verlenging van
de gemiddelde levensduur en het veranderde
cultuurpatroon, terwijl zij voor onze voorou-
ders nauwelijks meer waren dan een constant
achtergrondgeluid dat niet wordt opgemerkt.
Doofheid en bijziendheid zullen wij niet als

ziekten beschouwen, maar waren bijvoorbeeld voor de primitieve jagersbevolking noodlottig. Vele in de geschiedenis als heiligen vereerde profeten zouden wij in onze maatschappij geestelijk gestoord noemen. Veel chronische ziekten, b.v. kortademigheid bij bejaarden, werden door de primitieve mens als een natuurlijk ouderdomsverschijnsel gezien, terwijl wij het beschouwen als een symptoom van een ziekte die behandeld kan worden. Deze veranderende mentaliteit kan ons parten spelen bij de bestudering van ziekten in de Oudheid als wij ons daarvan niet voldoende rekenschap geven.

Ziekte is ook maatschappelijk bepaald. Veranderingen in het levenspatroon van de mens hebben veranderingen in het ziektenpatroon tot gevolg. In zijn primitiefste staat leefde de mens in de tropische regenwouden van Afrika temidden van een zeer talrijke parasietenbevolking. Toeneming van de maatschappelijke ontwikkeling betekende steeds meer ingrijpen in liet ecologisch evenwicht en dat maakte de mens weer vatbaarder voor ziekten. In de klassieke wereld betekenden b.v. liet ontstaan van grote stedelijke agglomeraties, het openen van handelsverkeer tussen de mediterrane wereld en het Verre Oosten en de troepenbewegingen van de Romeinse legers duidelijke ingrepen in het microparasitaire evenwicht.

Nog een stap verder in het leggen van relaties tussen cultuur en ziekte gaat J.H. van den Berg⁷ die pest, zij het met een vraagteken, een 'metablitische' ziekte noemt, die ontstaat bij een verschuiving in het menselijk levenspatroon. De pest markeert immers begin en einde van de Middeleeuwen. (De pest van de zesde en van de veertiende eeuw n. C.).

Een verkeerde beoordeling van de factor epidemische ziekte in de geschiedenis wordt in de hand gewerkt doordat wij geneigd zijn te vergeten dat pas in de negentiende eeuw de

mens zich bewust wordt van het bestaan van microparasieten als ziekteverwekkers. Vooral de uitgebreide toepassing van de microscopie heeft tot deze bewustwording bijgedragen. Dat betekent dat vòòr die tijd de relatie mens-microparasiet biologisch van aard is, dat wil zeggen zich buiten het terrein van bewust menselijk ingrijpen bevindt⁸.

Na de pestilentie die aan het begin van de *Ilias*⁹ het Griekse kamp treft geeft Agamemnon het krijgsvolk bevel zich ritueel te reinigen¹⁰. Reinigingsmiddelen worden in zee geworpen. Natuurlijk moeten we dit niet als een maatregel zien die uit hygiënische overwegingen voortkwam. De ziekte werd blijkbaar opgevat als een *miasma*, een verontreiniging. Om die smet weg te nemen is *katharsis*, reiniging, nodig¹¹. Opmerkelijk hoe ver van, maar toch ook weer hoe dicht bij onze moderne door de medische wetenschap beïnvloede opvattingen!

Er zijn ook maatregelen genomen die, hoewel primair van religieuze aard, gericht waren op het voorkómen van infectie, zoals het verbod op het eten van varkensvlees bij de Joden (begrijpelijk als men bedenkt dat varkens zich vooral met afval, ook menselijke faecalien, voedden), uitstoting van leprozen, allerlei dieet-voorschriften en sanitaire maatregelen. Andere rituele voorschriften, zoals b.v. baden, vergrooten echter juist het infectiegevaar. Zo is er bijvoorbeeld in de geschiedenis van India een duidelijk verband tussen pelgrimages en cholera aan te wijzen. Een nu nog in het Midden-Oosten heersende infectieziekte, schistosomiasis, wordt onder andere door rituele reinigingen en tempelbaden verspreid. De relatie tussen dieet-voorschriften en hygiënische maatregelen enerzijds, al dan niet van rituele aard, en het voorkomen van infectieziekten anderzijds zou voor de klassieke Oudheid eens onderzocht moeten worden.

Tengevolge van de hoge graad van immuni-

teit tegen epidemische infectieziekten in de moderne Westerse wereld kunnen historici zich nauwelijks meer een voorstelling maken van het catastrofale karakter dat een dergelijke ziekte kan aannemen als zij een populatie treft die aan die ziekte nog nooit is blootgesteld. Misschien kan alleen de desastreuze uitwerking van de myxomatose op de konijnen van Australië nog een indruk geven. Voordat de myxomatose in 1950 in Australië werd ingevoerd bestond het virus bij konijnen in Brazilië. De ziekte was daar endemisch en kenmerkte zich door een mild verloop. Onder de konijnen van Australië, die zich sinds 1859 zonder natuurlijke vijanden hadden kunnen vermenigvuldigen, richtte het virus echter een verschrikkelijke slachting aan. Het eerste jaar was er een mortaliteit van 99,8% onder de geïnfecteerde konijnen. Na zeven jaar was de sterfte tengevolge van deze ziekte echter tot slechts 25% teruggelopen. Blijkbaar vond er een zeer snelle selectie plaats. De ervaring leerde dat het ongeveer zes generaties duurde voordat er een zekere aanpassing aan de nieuwe en aanvaankelijke dodelijke ziekte had plaats gevonden¹². De literaire bronnen waarover wij de beschikking hebben zijn, als zij al een enigszins uitvoerige beschrijving bevatten van het verloop van een epidemie, toch niet zo betrouwbaar. De invloed die Thucydides' pestbeschrijving op de literaire traditie heeft uitgeoefend was zo sterk dat zelfs ooggetuigen voor de weergave van hun persoonlijke ervaringen zich spiegelden aan het klassieke voorbeeld. Dit kon tot aantoonbare onjuistheden leiden. Latere schrijvers rapporteerden verschijnselen die zij onmogelijk gezien konden hebben alleen om niet voor hun voorbeeld onder te doen¹³. De pestbeschrijving heeft zich sinds Thucydides ontwikkeld tot een vast literair thema met bepaalde zich steeds herhalende gegevens. De uiterste consequentie daarvan was dat zij als een typisch voor-

beeld van een *ekphrasis* ging gelden en als zodanig op de retorenscholen moet zijn behandeld en bestudeerd. Dat blijkt uit de *Progymnasmata* van Aelius Theon van Alexandrië (1e-2e eeuw n. C.), het oudste ons bewaard gebleven leerboek met retorische oefeningen¹⁴. Aan de medische en historische betrouwbaarheid van de pestbeschrijvingen heeft dit alles zeker afbreuk gedaan. De werkelijkheid werd steeds meer 'verlitteratueerd' weergegeven.

Een bron van veel misverstand bij de beschrijving van de geschiedenis van epidemieën is ook dat de naam 'pest' (vgl. Eng. 'plague') zo onkritisch is gebruikt. De bijbelvertalingen in de moderne Europese talen kwamen tot stand in een tijd waarin de pest de enige epidemische ziekte was die de associatie met verschrikking kon wekken. Zo werden in deze vertalingen 'pest' en 'plaag' gebruikt voor epidemische ziekten in het algemeen en werden ook als zodanig in het algemeen taalgebruik opgenomen¹⁵.

In de pestbeschrijvingen vinden we nogal eens vermeld dat een besmettelijke ziekte zowel onder dieren, respectievelijk vee, als onder mensen heerste, (bijvoorbeeld Homerus, Ovidius¹⁶) of dat dieren eerst, mensen later de symptomen van ziekte vertoonden. Op het eerste gezicht komt dit ons nogal uitzonderlijk voor. In werkelijkheid blijkt dat mensen zeer veel infectieziekten met dieren gemeen hebben en wel meer, naarmate het contact met de betreffende diersoort frequenter is. Bijvoorbeeld met ratten en muizen hebben de mensen tweëndertig ziekten gemeen, met rundvee vijftig en met honden zelfs vijfenzestig¹⁷. Ziekten bij huisdieren, maar ook ziekten die bij wilde dieren heersen, kunnen op mensen overgedragen worden. Pest bijvoorbeeld wordt veroorzaakt door de bacil *Pasteurella Pestis*, in 1894 door de Franse geleerde Yersin voor het eerst geïsoleerd, die verbreid wordt door een be-

paald soort vlooien. Deze vlooien zoeken hun voedsel gewoonlijk bij ratten of andere gravende knaagdieren en zorgen daar voor een ‘kinderziekte’, vergelijkbaar met bijvoorbeeld waterpokken bij ons. Alleen als de vlooien te weinig voedsel vinden bij hun normale gastheren doordat deze sterven, zoeken zij dit bij de mens met als gevolg het uitbreken van een epidemie.

3 Het historische kader

Iedere stap in de evolutie van de menselijke beschaving betekende een verstoring van het ecologisch evenwicht. Doordat de mens aan het einde van de voedselketen staat is hij sterk vatbaar voor aanvallen van microparasieten, die een gastheer zoeken voor de voortzetting van hun levenscyclus. Het menselijk lichaam reageert op deze aanvallen door het vormen van antistoffen, waardoor een nieuwe balans ontstaat. Waarschijnlijk werd de groei en ontwikkeling van de primitieve mensengemeenschappen voortdurend geremd door toeneming van het parasitisme. Als een bevolking te talrijk werd, herstelden epidemieën en hongersnoden het ecologisch evenwicht. De duidelijkste illustratie hiervan geeft wel de geschiedenis van China waar de cyclus bevolkingsgroei-hongersnood-sociale onrust—epidemie—massale sterfte politieke consolidatie—bevolkingsgroei niet of nauwelijks door exogene factoren werd verstoord¹⁷. Bij intuïtie is dit in een tijd waarin men van microparasieten nog geen flauw idee had, ook vroeger al wel vermoed. Pestilenties, hongersnoden en oorlogen zag men als instrumenten van Gods voorzienigheid. Felix Platter (1536-1614) schrijft dat een epidemie als ‘reiniging’ soms noodzakelijk wordt wanneer de bevolking te sterk is toegenomen¹⁸. Eén van de eerste geleerden die zich met demografie heeft beziggehouden,

de achttiende eeuw Johann Peter Stüssmüch, kan uit al zijn ijverig samengestelde tabellen toch niet anders concluderen dan: ‘Dass in der Geburt, Vermehrung, Fortpflanzung, im Leben, Tode und in den Ursachen des Todes eine beständige, allgemeine, grosse, vollkommene und schöne Ordnung herrsche’. In detail gezien schijnt alles wat met geboorte, vruchtbaarheid en dood te maken heeft zich chaotisch te voltrekken. Pas als men een massa kleine voorvallen verzamelt kan men de verborgen regels van de goddelijke orde aan het licht brengen en dan wordt de hand van de verborgen regeerder zichtbaar, zo meent hij¹⁹. Ook nu nog blijven de biologische factoren die de menselijke vruchtbaarheid over zeer lange termijn bepalen onverklaard. Ondanks alle menselijke bekwaamheid om zijn milieu te veranderen, blijft ook de mens onderworpen aan wetten van microparasitisme. Nieuwe infectieziekten kunnen plotseling te voorschijn komen, zoals bijvoorbeeld in 1969 nog de Lassa-koorts in Nigeria²⁰. Bestaande microparasieten kunnen veranderen, zodat de bij de mens aanwezige afweerstoffen niet meer werkzaam zijn. De snel veranderende stammen van het influenzavirus zijn daarvan het duidelijkste voorbeeld. Ook kan, zoals onlangs in Engeland bij een geval van pokken bleek, een oud, schijnbaar overwonnen virus uit een laboratorium ontsnappen door menselijke onachtzaamheid.

Toen de eerste stedelijke gemeenschappen ontstonden in het Nabije Oosten kregen ook allerlei infectieziekten een kans. Een bevolking met een sedentaire levenswijze loopt een veel groter risico van infectie dan een nomadenbevolking die liaar eigen afval op steeds weer andere plaatsen achterlaat en niet voortdurend dezelfde drinkwaterbron gebruikt. Voor het ontstaan van ‘beschavingsziekten’, dat wil zeggen ziekten die door infectie van mens op mens kunnen

voortbestaan, zijn gemeenschappen van enkele duizenden personen nodig. Om bijvoorbeeld een ziekte als mazelen te laten circuleren is een bevolking van ca. 500.000 personen nodig. Een dergelijke concentratie komt voor het eerst in de geschiedenis voor in Soemerië. Nog onlangs is een poging gedaan de val van het rijk van de derde dynastie van Oer (± 2000 v. C.) te verklaren uit een catastrofale combinatie van droogte, hongersnood en 'pest', die als gevolg had dat vreemde legers ten slotte de hoofdstad Oer konden verwoesten²¹. De juiste diagnose van de ziekte is in dit verband minder belangrijk, maar bevolkingsaantal en frequentie van menselijk contact bieden de voorwaarden voor de uitbarsting van een epidemische infectieziekte. Pas als er verbindingen komen tussen stedelijke beschavingen is een kettingreactie van ziekten mogelijk. Vanaf ca. 3000 v. C. kunnen dergelijke 'geciviliseerde' ziekten zichzelf in stand houden²².

Wellicht is een soortgelijke combinatie van droogte en epidemieën mede oorzaak van het einde van het Oude Rijk in Egypte (Eerste tussentijd ± 2160 -2040 v. C.)²³. In Ipoewers klacht komt voor: 'Testilentie heerst in het gehele land, overal is bloed ... Vele doden worden in de rivier begraven. De stroom is een graf en de plaats van balseming is een stroom geworden'. Was de epidemie van ± 2000 v. C. in Mesopotamië en in Egypte misschien het vroegste voorbeeld van een pandemie, die zich over de gehele bewoonde wereld uitstreckte en dus ook het Aegeïsche gebied teisterde? Van de Pest van Justinianus (zesde en zevende eeuw) en van de Zwarte Dood (veertiende eeuw) weten we het zeker. Diverse Bijbelplaatsen getuigen ervan dat de auteurs van het O.T. (schrijvende tussen 1000 en 500 v. C.) vertrouwd waren met de mogelijkheid van een plotseling uitbrekende epidemie²⁴. Welk soort ziekte in elk geval beschreven wordt is niet te bepalen. Het kan

zowel mazelen, pokken, mflucza, tyfus als dysenterie geweest zijn.

Hoe het ook zij, we mogen ondanks het ontbreken van doorslaggevend litterair of archeologisch bewijsmateriaal aannemen dat de belangrijke beschavingsgebieden van de Oude Wereld na ± 3000 v. C. (ontstaan van de steden) ieder hun eigen speciale mengeling van infectieziekten hebben ontwikkeld en dat in ieder gebied een zeker microparasitair evenwicht heerste.

Het Middellandse-Zeebekken moet in vergelijking met China en India (met uitzondering van Egypte) een betrekkelijk gezond milieu gehad hebben. Nieuwe landbouwmethoden, i.c. de produktie van olijfolie en wijn, veroorzaakten hier geen nieuwe vormen van microparasitisme. In China bijvoorbeeld betekende de invoering van de natte rijstbouw verstoring van het bestaande ecologische evenwicht. Er zijn aanwijzingen dat malaria in de klassieke Oudheid voorkwam²⁵. Het *Corpus Hippocraticum* bevat ecu beschrijving van een epidemie van bof op Thasos. Het bestaan van difterie, tuberculose en influenza wordt in het *Corpus Hippocraticum* gesuggereerd.

Sommige gebieden, bijvoorbeeld de Romeinse Campagna, moesten onbebouwd blijven tengevolge van de malaria. Tussen de zesde en de derde eeuw v. C. was dit nog een dicht bevolkt landbouwgebied met uitgebreide ondergrondse kanalen (cuniculi) om de Waterhuishouding te regelen. Blijkbaar wilde men moerasvorming, en daarmee malaria, voorkomen. In de Keizertijd wordt de Campagna door drooglegging van de Pomptijnse moerassen weer bewoonbaar, totdat in de zesde eeuw de malaria weer pandemische vorm aanneemt²⁶.

Opmerkelijk is dat er geen aanwijzingen zijn gevonden voor het voorkomen van pokken, mazelen of pest. De herkomst van de wel aanwezige ziekten verdient nog nader bestu-

deerd te worden. Bracht Alexander de Grote de malaria uit het Nabije Oosten naar Griekenland? Bracht de Eerste Punische oorlog de ziekte naar Sicilië, de Tweede naar Italië en bracht Caesar de ziekte naar Gallië? Introduceerde Caesar ook de lepra in Gallië? ²⁷. Met meer stelligheid kan men aannemen dat pokken ten tijde van Marcus Aurelius voor het eerst uitbarstte, de zogenaamde *pestis Antoniniana* van 166, en dat pest in medische zin, de door de bacil *Pasteurella pestis* veroorzaakte ziekte, pas in 542 in de dagen van Justinianus voor liet eerst in de antieke wereld grote aantallen slachtoffers eiste.

De bekendste epidemie uit de Oude Geschiedenis is zonder twijfel de ‘pest van Athene’, die direct na het uitbreken van de Peloponnesische oorlog woedde in de afgesloten stad en Pericles wegrukte. Ik zal geen poging wagen de aangrijpende schildering die Thucydides van deze gebeurtenissen heeft gegeven te evenaren of te parafraseren – dat is in de literatuur na hem al vaak genoeg gebeurd – maar wil volstaan met de volgende opmerkingen.

De ziekte was nieuw en verdween even mysterieus als zij was gekomen. Alleen Athene en de dichtst bevolkte andere steden werden aangetast ²⁸. De ziekte kwam over zee, via de haven van Piraeus, in Athene, na in Ethiopië, Egypte, Libyë en Perzië te hebben gewoed.

Hoeveel slachtoffers heeft de pestilente geëist? Die vraag is moeilijk te beantwoorden omdat men dan direct verzeild raakt in de problematiek van het aantal inwoners van Athene in de vijfde eeuw v. C. We kunnen aannemen dat Athene één kwart tot één derde van haar bevolking door de epidemie verloor ²⁹. De totale bevolking van Attica (burgers, metoiken, slaven) telde volgens Gomme in 431 315.500 en in 425 218.000 personen. Thucydides zelf vermeldt dat Athene bij de epidemie van de jaren 430-429 en 426-5

300 ruiters en 4400 hoplieten verloor, meer dan één kwart van de totale sterkte ³⁰.

Uit dit alles is af te leiden dat waarschijnlijk sprake is geweest van een incidenteel overspringen van een infectieziekte vanuit een naburig beschavingsgebied (Afrika? Het Midden Oosten?) De ziekte was na één seizoen vrijwel uitgewoed. De infectieketen kon niet langer in stand gehouden worden doordat de slachtoffers ofwel stierven, ofwel antistoffen vormden. De ziekte was immers een tweede keer niet meer dodelijk ³¹. Alleen een ziekte die een nog niet geïmmuniseerde bevolking treft kan een dergelijke uitwerking hebben. De gevolgen van de ziekte waren voor Athene noodlottig. Het verlies aan mankracht, aan kundige leidslieden en vooral de morele klap kwam Athene niet meer te boven.

Voor het begin van de jaartelling waren alle landen rondom de Middellandse Zee tot één epidemiologisch territorium geworden, dat wil zeggen dat ziekten die in de ene landstreek voorkwamen ook in de andere ontstonden en dat bijgevolg het patroon van immuniteit binnen dit gebied gelijk was. Vooral het betrekkelijk snelle scheepvaartverkeer zorgde voor een gemakkelijke verbreiding van ziekten. Alleen bij uitzondering kunnen ziekten van het ene naar het andere beschavingsgebied zijn overgesprongen, maar als dit dan gebeurde, was de uitwerking catastrofaal. In het algemeen schermden dun bevolkte gebieden de dichtbevolkte epidemiologisch af.

Pas toen er sprake was van regelmatige en intensieve handelscontacten tussen de verschillende beschavingsgebieden (China, India, het Nabije Oosten en de mediterrane wereld) kon de wet van de communicerende vaten in werking treden, zodat een homogenisatie van de verschillende infecties tot stand kwam. De infectieziekten die in de afzonderlijke gebieden *endemisch* waren (in de meeste gevallen als kinderziekten) konden in

de andere gebieden epidemisch worden (een opmerkelijk snelle toeneming van het aantal gevallen van een bepaalde ziekte) en soms zelfs zich over grote delen van de aarde verspreiden zodat men van een pandemie kan spreken.

Hoewel er al eerder sprake is van incidentele handelscontacten, vindt handel op grote schaal – langs karavaanwegen vanuit China, langs zeeroutes tussen India en het Middellandse-Zeegebied – pas sinds het begin van de Romeinse Keizertijd plaats³². Voor de verspreiding van besmettelijke ziekten is zeehandel verreweg het belangrijkste. Zeereizen duren betrekkelijk kort. Een schijnbaar gezond mens kan aan boord ziek worden en zo de ziekte overbrengen. Een karavaan reist veel langer. Iemand die gedurende een reis over land ziek wordt, zal in de regel worden achtergelaten, zodat de ziekteverwekkende microparasieten minder overlevingskansen hebben. Zonder nader onderzoek naar reisroutes en reisgewoonten kan ik alleen maar het vermoeden uitspreken dat het regelmatige handelsverkeer tussen Oost en West in de twee eerste eeuwen van onze jaartelling niet alleen voor de uitwisseling van goederen, maar ook van infecties heeft gezorgd. Toch blijf ik met de vraag zitten waarom pas in de periode van de tweede tot en met de zesde eeuw grote epidemieën optreden en niet eerder.

Vermeldingen van pestilenties in republikeinse tijd zijn bij Livius zeer talrijk en in de meeste gevallen summier³³. Een epidemie in 65 n. C. eiste in Rome 30.000 slachtoffers³⁴. De epidemie die echter, na de pest van Athene, in de literatuur de meeste sporen heeft achtergelaten, is de *pestis Antoniniana*, die tussen 165 en 180 n. C., dus tijdens Marcus Aurelius, woedde³⁵. Als we de literaire bronnen mogen geloven, benaderde het aantal slachtoffers dat van de Zwarte Dood in de veertiende eeuw in Europa: twin-

tig tot vijftig procent! Galenus ontvlucht bij de nadering van cic epidemie Rome³⁶. Later (in 168) wordt hij als lijfarts bij de keizer ontboden in het legerkamp te Aquileia. Volgens de *Historia Augusta*³⁷ moesten Marcus Aurelius en Lucius Verus uitzonderlijke maatregelen nemen. De lijken moesten met karren worden afgevoerd; niemand mocht op zijn eigen landgoed een grafmonument bouwen. Duizenden, onder wie vele prominente figuren, werden weggerukt. Marcus Aurelius liet zelfs voor de lagere klassen de begrafenissen op staatskosten uitvoeren. Vele duizenden soldaten stierven ten gevolge van de epidemie, zodat de keizer slaven, gladiatoren en zelfs rovers onder de wapenen moest roepen om de opgevallen plaatsen in te nemen³⁸. Nog op zijn sterfbed verzucht Marcus Aurelius: ‘Waarom weent ge om mij en denkt ge niet veeleer aan de pestilentie en de dood die ons gemeenschappelijk lot is?’³⁹ Waarschijnlijk wordt de epidemie die tijdens Marcus Aurelius woedde enigszins overdreven door retorische conventie. Als de sterfte inderdaad zo groot was geweest als in de veertiende eeuw, zouden vijftien miljoen mensen (30% van het totaal) het leven hebben verloren. Dit zou in de bronnen veel sterkere sporen hebben achtergelaten dan nu het geval is. Volgens Dio Cassius stierven tijdens een epidemie te Rome in 189 2000 mensen op één enkele dag⁴⁰. Volgens de *Historia Augusta*⁴¹ stierven te Rome 5000 mensen per dag tijdens de regering van Gallienus en volgens Procopius vroeg de pest van Justinianus te Constantinopel 10.000 mensenlevens per dag (542)⁴². Uit deze vergelijkingen blijkt dat de *pestis Antoniniana* toch zo dodelijk niet was als men eerst aannam. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat deze epidemie het begin was van de ontvolking van het Romeinse rijk en daarmee oorzaak van de ondergang van het Romeinse Rijk⁴³. De ziekte is niet te identificeren. Wel is zij nieuw voor het Mid-

dellandse Zeegebied. Men vermoedt wel dat het hier een pokken- of mazelenepidemie betreft.

In de jaren 251-266 woedde een nieuwe epidemie in nog groter hevigheid in het Romeinse rijk⁴⁴. De plaag komt uit Ethiopië en brengt overal in het rijk zware slagen toe. De Christenen krijgen de schuld van de epidemie en de vervolgingen worden hervat⁴⁵. Rome werd zwaar getroffen. Stellig heeft deze epidemie tot de ontvolking bijgedragen; in welke mate is echter nog steeds niet duidelijk. Epidemieën kunnen oorzaak van ontvolking zijn, maar niet de enige. Men denke aan hongersnoden, barbareninvallen, economische teruggang. Ontvolking is oorzaak van de ondergang van het Romeinse rijk in het Westen⁴⁷. Ja, maar niet de enige oorzaak, en bovendien: wat bedoelen we met ontvolking? Achteruitgang van de bevolkingsaantallen in absolute zin of tekort aan mensen op bepaalde kritieke posten in de maatschappij?⁴⁸.

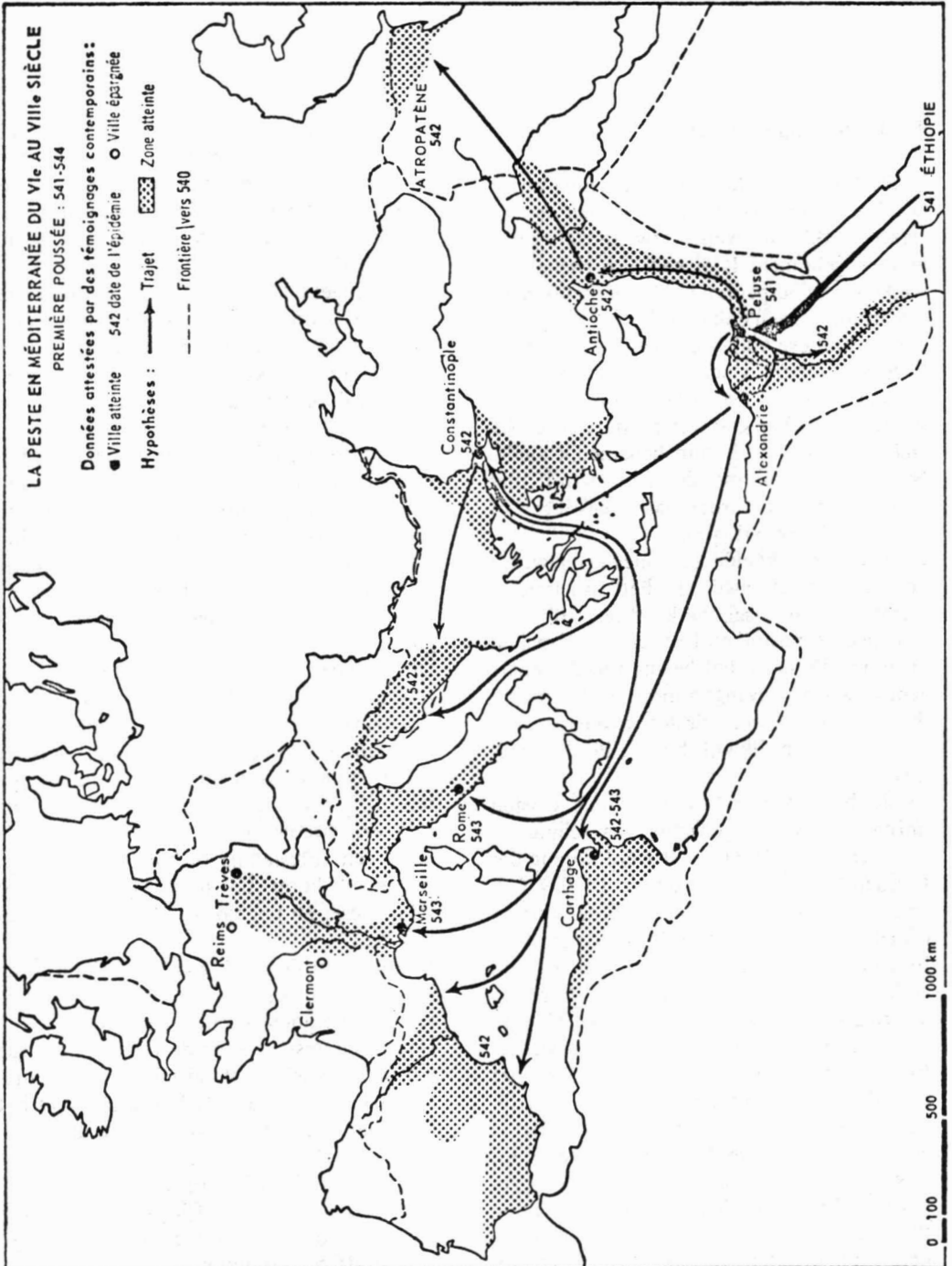
De enige conclusie die we voorlopig kunnen trekken, is dat in de tweede en derde eeuw n. C. epidemieën hebben gewoed die mogelijk het gevolg waren van de introductie van microparasieten die voordien in het Middellandse-Zeegebied onbekend waren. Ziekten als pokken en mazelen zijn de eerste kandidaten. Toegenomen handelscontacten met het Verre Oosten en veldtochten kunnen de ziekten hebben geïntroduceerd. De gevolgen van de epidemieën zijn vooralsnog moeilijk te schatten. We zouden graag willen weten hoe de infectieroutes zijn verlopen, welke sociale lagen van de bevolking vooral geteisterd werden, welke landstreken. Een overzicht zoals wel voor de Zwarte Dood bestaat⁴⁹ zal voor epidemieën in de Oudheid echter door gebrek aan materiaal nooit geschreven kunnen worden.

De eerste ondubbelzinnig beschreven pest-epidemie brak in 542 in Constantinopel

uit⁵⁰. Ondubbelzinnig, want Procopius beschrijft de bubo of pestbui, die voor één van de vormen van pest karakteristiek is. We moeten aannemen dat de pest vanuit één van de beide oudste permanente pesthaarden, gebieden waar de pest endemisch is onder de wilde knaagdierbevolking, n.l. het gebied aan de voet van de Himalaya en Centraal Afrika, Egypte heeft bereikt en van daaruit door de scheepvaart zich snel over de mediterrane wereld heeft verspreid⁵².

De 'pest van Justinianus' heeft ook politieke gevolgen gehad. De Reconquista, de poging van de keizer om het Middellandse Zeegebied weer tot politieke eenheid te brengen, mislukte. De successen van de Moslimlegers bij hun opmars in 634 kunnen gedeeltelijk worden verklaard uit de demografische rampen die de landen in het mediterrane gebied vanaf 542 hebben geleden. De waarneembare verschuiving van het culturele zwaartepunt van de mediterrane kusten naar noordelijker gelegen gebieden wordt begrijpelijk als we bedenken dat de epidemieën zich vooral tot het mediterrane gebied beperkten⁵³.

Doordat pokken, mazelen en pest zulke spectaculaire effecten hebben wanneer zij populaties aanvallen die nog geen natuurlijk afweermechanisme hebben opgebouwd, vinden we vooral deze ziekten in de bronnen vermeld. Daardoor zouden we haast vergeten dat dezelfde wijzigingen in liet menselijk communicatiepatroon die genoemde ziekten ontketenden, ook andere ziekten een grotere verbreiding gaven. Tuberculose, difterie, influenza en verschillende vormen van dysenterie en venerische ziekten hadden even ernstige demografische effecten. We mogen aannemen dat de toegenomen contacten tussen de verschillende beschavingsgebieden de Oude Wereld tot één gehomogeniseerd ziektegebied heeft gemaakt en dat deze aanpassing enkele eeuwen heeft geduurd. McNeill stelt zelfs tot in de tiende eeuw⁵⁴.

4 De menselijke reacties

Welke uitwerking heeft een epidemie op de bevolking? Hoe wordt het ontstaan van de ziekte verklaard, welke afweermaatregelen worden genomen? Is er een historische ontwikkeling te bespeuren in het menselijk reactiepatroon bij een epidemie?

Zeer primitieve volksstammen, zoals de Koeboes op Sumatra, vluchten bij epidemieën en ernstige ziekten. De zieken worden uit de stamgemeenschap gestoten en sterven een sociale dood nog voor hun lichamelijk einde. Naar de oorzaak van de ziekte wordt niet gevraagd; zij aanvaardden haar zoals regen of onweer, zonder verklaring⁵⁵.

In meer ontwikkelde samenlevingen wordt de zieke beschouwd als het onschuldige slachtoffer van magische krachten. Hij krijgt een speciale positie en kan aanspraak maken op hulp, die hij in liet belang van de gehele gemeenschap ontvangt van de medicijnman, die de functies van priester, tovenaars, arts, bard, ziener en dikwijls koning in zich verenigt.

In de beschavingen van het Oude Oosten ontmoeten we de gedachte van schuld en straf. De jonge Moersilis II werd koning der Hethieten (1344 tot ongeveer 1320 v. C.), nadat zijn vader en zijn oudste broer kort na elkaar aan een pestilentie waren gestorven. In zijn 'Pestgebeden' richt hij zich tot zijn goden om verlossing te vragen van de plaag: 'Stormgod van Hatti, mijn meester. Goden, mijn meesters, het is zo; men zondigt steeds. En ook mijn vader heeft gezondigd en het woord van de Stormgod van Hatti overtreden. Ik heb echter in niets gezondigd. Het is zo: de zonde van de vader treft de zoon. En ook mij heeft de zonde van mijn vader getroffen. Zie, ik heb liet ten overstaan van de Stormgod van Hatti, mijn meester, en de goden, mijn meesters, bekend: "Het is zo, wij hebben het gedaan". En omdat ik de zonde

van mijn vader bekend heb, moge daarom nu voor de Stormgod van Hatti, mijn meester, en voor de Goden, mijn meesters, de ziel weer tot rust komen. En vat weer sympathie voor mij op en drijft de plaag weer weg uit Hatti-land'.⁵⁶

Sterk spreekt hieruit het besef dat de mens zondig is. Deze innerlijke onreinheid, de oorzaak van alle menselijk leed, is alleen door echt berouw, bekentenis tegenover de godheid en door diens genade te verzoenen. De kinderen worden gestraft voor de zonden van hun vaderen. De door de goden geteisterde mens moet maar zien hoe hij de oorzaak van de goddelijke toorn achterhaalt. Dat kan door een godsspraak, spontaan gedaan, bijvoorbeeld in een droom, of door divinatie (ingewandenschouw) ontlokt. Als men de oorzaak kent, kan men de godheid weer gunstig stemmen⁵⁷.

Dit herinnert aan Oudtestamentische opvattingen: '... want Ik, de Here, uw God, ben een naijverig God, die de ongerechtigheid der Vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde en vierde geslacht van hen die Mij haten ...'⁵⁸. David en zijn volk worden gestraft met een pestilentie als hij zich vermeten heeft een volkstelling te houden⁵⁹. Na zijn overmoed komt hij door Gods straf tot schuldbesef en ten slotte tot verzoening met zijn God.

Bestond een dergelijk zondebesef ook in de klassieke Oudheid als het ging om het zoeken naar de oorzaak van epidemieën?

Het is interessant eens de oudste epidemie die in de Griekse literatuur wordt beschreven, nader te bezien⁶⁰. Natuurlijk gaat het hier niet om een bepaalde ziekte als historisch feit. De beschreven menselijke reacties zijn echter wel degelijk historisch relevant⁶¹. Het verhaal is bekend: Chryses, priester van Apollo, bidt tot de godheid om de Grieken te bestraffen voor hun weigering zijn dochter in ruil voor een losprijs terug te geven. Apol-

lo vervult de bede. In een tiental suggestieve verzen wordt geschilderd hoe hij met rammelende pijlkoker de Olympus afdaalt en zijn verderfelijke pijlen op het Griekse kamp afschiet. Gedurende negen dagen houdt het grote sterven aan, eerst muil dieren en honden, dan de mannen zelf. De beschrijving wordt afgesloten met het beeld van de rijen brandende brandstapels.

De door Apollo gezonden ziekte mogen we hier echter niet, zoals in het Oude Testament en bij de Hethieten, beschouwen als een straf voor zonde. Er is geen sprake van een schuld van de Grieken collectief, noch ook van Agamemnon als individu, omdat hij weigert het meisje af te staan. De Homerische cultuur is geen *guilt-culture* maar een *shame-culture*⁶². De mensen en de goden niet minder, zijn bang om hun gezicht te verliezen. Hun *timè* ('eer') is hun grootste zorg. 'Ik was niet de oorzaak, maar Zens. en mijn lot en de Friny's, die in de duisternis wandelt; zij hebben in de vergadering ongebreidelde *atè* ("verblindings") in mijn verstand geworpen op die dag, toen ik eigenmachtig Achilles' geschenk van hem wegnam. Dus wat had ik kunnen doen? Het is de godheid die alles voleindigt'⁶³. Het aanmatigend optreden van Agamemnon tegenover de priester Chryses en later tegenover Achilles, moet worden toegeschreven aan *atè*. Er is een bovennatuurlijke demonische oorzaak die een bovennatuurlijk gevolg heeft: de pest.

Geen ogenblik twijfelen de Grieken aan de bovennatuurlijke oorsprong van de ziekte. Niet de arts Machaon wordt gewaarschuid, maar Calchas, de ziener en droomuitlegger. De ziekte wddt ondergaan als een plotselinge storm: het komt van buiten, het is iets absurds en irrationeels. Blijkbaar wordt er verschil gemaakt tussen kleine kwaaltjes en verwondingen, die met kruiden, verband en zalf worden gene/en, waar iedere Homerische held mee op de hoogte is, en ziekten

die de binnenkant van het lichaam betreffen⁶⁴. Ziekten van de eerste soort behoeven geen verklaring, ziekten van de tweede soort wel.

Opvallend is de rol van Apollo. De god die de ziekte heeft gezonden kan hem ook weer doen ophouden: *ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται* (degene die heeft verwond zal ook genezen). Deze gedachte komen we herhaaldelijk in de antieke godsdiensten tegen. Heeft eigenlijk ook voor ons twintigste eeuwse gevoel de geneeskunde niet iets van haar Manus-gezicht' behouden?⁶⁵. Wie de macht heeft anderen te genezen moet in principe ook de macht hebben anderen ziek te maken. *Pharmaka* zijn geneesmiddelen, maar tegelijkertijd tovermiddelen en vergiften. Het vermogen te schaden en te vernietigen is onverbrekkelijk verbonden met het vermogen te zegenen en te genezen. Bij iedere godheid blijkt dat zijn macht /ich in twee richtingen uitstrekt. *Heilwunder* en *Strafwunder* behoren bij elkaar⁶⁶. Zij zijn elkaars complement. Zo wordt de bovennatuurlijke macht eerst recht duidelijk. Als de godheid, zijn beeld, of zijn priester is beledigd, zendt hij ziekte als straf. Hij wordt verzoend en geeft de gezondheid terug.

Waarom wordt juist de god met de zilveren boog, Apollo, dit vermogen toegekend? Deze gedachte sluit aan bij één van de fundamentele noties van ziekte bij primitieve volken. Ziekte is volgens die voorstelling van zaken een 'plus' of een 'minus', het gevolg van een vreemd voorwerp dat het lichaam is binnengedrongen of van het onge merkt wegnemen van iets uit het lichaam. Een plotselinge ziekte ontstaat dan, doordat een vreemd voorwerp in het lichaam is *geschoten*⁶⁷. Tijdens een cholera-epidemie in het Franse departement Var in 1884 ging het gerucht dat mysterieuze, in het zwart gehulde figuren verderfelijke vurpijlen op het land hadden afgeschoten⁶⁸. In Melanesie kent men de

ghost-shooter, de medicijnman die je kan genezen, maar ook ziek maken. Een voorstelling van de de/elfde aard treffen we hier aan. Evenals zijn zuster Artemis kan Apollo met zijn pijlen een plotselinge dood veroorzaken. Met dezelfde boog als waarmee hij de pestpijlen afschoot, kan Apollo ook het kwaad verdrijven of op een afstand houden.

Op treffende wijze vinden we bij Homerus in het eerste boek van de Ilias verschillende fundamentele aspecten van Apollo verenigd: als zender én afweerder van ziekte, als schenker van de gave der voorspelling (Calchas), die voor de geneeskunde (prognosen!) onmisbaar is, en als god van de zang, die behagen schept in de paeen, hier een danklied, oorspronkelijk stellig een magische formule om de ziekte te doen verdwijnen⁶⁹.

De bovengenoemde rituele reiniging die Homerus na de pestilentie beschrijft⁷⁰ lijkt een doublure van de eerder genomen maatregel, n.l. de verzoening van de godheid door de teruggave van het meisje. Wat voor /in heeft een magische rite als tegelijkertijd op meer rationeel niveau wordt gereagerd? Zo redenerend miskent men echter het karakter van primitieve reinigings ceremonieën, die niet gebaseerd zijn op een hefboommechanisme: hier wordt een rite volvoerd, daar houdt de ziekte op! Er is sprake van tweesporigheid: het ene doen en het andere niet laten, zoals sommige zieken in onze dagen artsen raadplegen om genezing te vinden, maar b.v. een magnetiseur als extra kans benutten.

De pestbeschrijving bij Thucydides biedt meer materiaal. De indruk die men uit zijn verslag krijgt is dat apathie en demoralisering de overheersende reacties van de Atheense bevolking zouden /ijn geweest. Maar Thucydides zelf levert, naast andere bronnen, het materiaal voor een andere opvatting. Bij nauwlettender observatie blijkt niet alles met één reactiepatroon overeen te stemmen.

Als in de zomer van 431 de Spartanen Attica voor het eerst binnenvallen treedt het krijgsplan van Pericles in werking. Het platteland wordt verlaten en aan de schennende hand van de vijand prijsgegeven. De bevolking trekt zich terug binnen de muren van de stad. De mensen zien dat het land voor hun ogen wordt verwoest en willen iets doen, vooral de jongeren, die de Perzische oorlogen niet zelf hebben beleefd, maar het kan niet. In de stad heerst hevige onrust. Waarzeggers vinden voor hun profetieën een gretig gehoor. De volkswoede keert zich tegen Pericles, hij krijgt de schuld van alle leed⁷¹. De gesmoorde activiteit van het volk zoekt een uitlaatklep. Pericles probeert alles wat de gevoelens tot een uitbarsting kan brengen te vermijden en roept de volksvergadering niet bijeen. De strooptocht langs de Peloponnesische kust zal er misschien toe hebben bijgedragen de onlustgevoelens in andere banen te leiden. Op 3 augustus 431 vindt echter een zonsverduistering plaats⁷². Thucydides vertelt niets over de reacties van het volk op deze gebeurtenis en uit zijn woorden blijkt hier niet meer dan een wetenschappelijke belangstelling voor het natuurverschijnsel. Maar waarom vermeldt hij liet dan? Uitsluitend als *chroniqueur*?

Elders⁷³ spreekt hij in algemene zin over zulke voorvallen: de Peloponnesische oorlog is niet alleen de grootste uit de geschiedenis door zijn lengte en door het aantal slachtoffers, maar ook door de vele hevige aardbevingen, de zonsverduisteringen, die elkaar vaker opvolgden dan in enig andere periode in de geschiedenis, de droogten en hongersnoden en – last but not least – door de ‘pest’. Al deze rampen vielen samen met de oorlog. Betekent dit dat Thucydides een zeker verband suggereert tussen natuurrampen (waaronder ook de ‘pest’ kan worden gerangschikt) en de oorlog? Ik geloof van niet. Voor hem zijn het gebeurtenissen, waarvan het moment van

plaatsgrijpen niet van tevoren kan worden vastgesteld, en die wel mede invloed uitoefenen op het verloop van de geschiedenis, maar niet beslissend zijn. Zij hebben slechts invloed op de geschiedenis voor zover de tijdgenoten er macht aan toe kennen. Dat blijkt wel uit zijn beschrijving van de maansverduistering van 27 augustus 413 op Sicilië en de catastrofale gevolgen van Nicias' bijgelovigheid. Op andere plaatsen laat Thucydides eigenlijk nooit met zoveel woorden merken dat de bevolking onder de indruk is van natuurrampen en er bijgelovige voorstellingen aan verbindt. Misschien kunnen we in de korthed van zijn vermeldingen zelfs een lichte wrevel of ongeduld met de onder het volk heersende opvattingen bespeuren, vergelijkbaar met de manier waarop hij het getheoretiseer over de oorsprong van de pest en het geloof aan orakels afdoet.

Plutarchus vertelt wél hoe Pericles zijn angstige stuurman tijdens dezelfde zonsverduistering gerust stelt⁷⁴. We behoeven er nauwelijks aan te twijfelen dat dergelijke gebeurtenissen door het volk als tekenen van de hemel werden opgevat en dat moet ook de wzenlijke reden zijn waarom Thucydides ze, als is het nog maar zo kort, toch vermeldt. Als in 427 de epidemie weer voor een jaar virulent wordt, vlucht het Spartaanse invasieleger onder leiding van koning Agis voor de vele aardbevingen. Diodorus vermeldt daar veelbetekenend bij: *δειςιδαιμονήσαντες* ('in bijgelovige vrees')⁷⁵. In het volksgeloof wordt dikwijls verband gelegd tussen bepaalde natuurverschijnselen, zoals aardbevingen, het verschijnen van kometen en dergelijke, en de pest. Het idee is dat de hele aarde ziek is. Ook tijdens de pest van Justinianus worden aardbevingen en vulkanische uitbarstingen gesignaleerd. Livius vermeldt bloedregens en aardbevingen als verschijnselen die een epidemie aankondigen of begeleiden⁷⁶. In *La Peste* van Albert Camus bestaat er een

samenzwering⁷⁷ tussen het verloop van de epidemie en de natuurverschijnselen: mist, felle zon, stromende regen. Ook het verdwijnen van de pest weerspiegelt zich in de natuur.

Over de gebeurtenissen van de winter, voor zover die op de gemoedsgesteldheid van de Atheense bevolking betrekking hebben, vermeldt Thucydides niets. Op de lijkrede laat hij onmiddellijk de beschrijving van de pest volgen. Aanvankelijk werd er wel gebeden, orakels werden geraadpleegd, maar het richtte allemaal niets uit, men gaf zich gewonnen. Allerlei speculaties omtrent de oorsprong van ile ziekte deden de ronde. Moedeloosheid beving terstond degenen die merkten dat zij door de pestilentie waren overvallen. Niemand bekommerde zich meer iets om de wetten van staat en religie. De begrafenisgebruiken, die in het Atheense leven zo'n belangrijke plaats innamen, werden veronachtzaamd. In de stad heerste wetteloosheid, de mensen voelden zich van hun remmen bevrijd, straf van de goden voor hun daden kon hen geen vrees meer inboezemen. Die straf kon immers nooit erger zijn dan wat hun nu boven liet hoofd hing? Zij leefden alleen nog voor liet moment en voor hun genoeg; vroom of niet vroom, het kwam immers allemaal op hetzelfde neer!

Maar niet voor iedereen bleef vroom zijn of niet vroom zijn onverschillig, niet allen keerden zich moedeloos na zovele vergeefse pogingen af van de godsdienst en gaven zich over aan de ramp. Er waren er die geloof schonken aan de orakels, die ook later in deze woelige tijden een ongekende invloed hadden, of de oorzaak bij de goden zochten⁷⁸. Naast de apathie was er het traditionalisme van de mensen die zeiden dat ze het altijd wel hadden geweten, de orakels kwamen immers precies uit. De twist over de juiste tekst van een orakel⁷⁹: 'Komen zal de Dorische oorlog en de pest (*λοιμός*) met

hem' (anderen beweerden dat het *λιμός* (honger) moest zijn) was een typisch staaltje van dogmatische haarkloverij. Zowel honger als pest zijn immers veel voorkomende straffen van de goden, dikwijls ook gaan ze om begrijpelijke redenen (ziekte betekent verwaarlozing van de akkers) samen.

Behalve het orakel waarover twist ontstond vermeldt Thucydides nog een tweede. Delphi had de Spartanen op hun vraag of het verstandig was een oorlog te beginnen geantwoord dat Apollo hen zou steunen.

Het spreekt vanzelf dat ook de Atheners getracht zullen hebben de gunst van Apollo als verwekker en afweerder van de pest voor zich te winnen. Pausanias vermeldt ⁸⁰ dat een door Kalamis vervaardigd beeld van Apollo dat op de agora voor de tempel van Apollo stond de naam Alexikakos kreeg toen het volgens het orakel uit Delphi de pest deed ophouden. In elk geval veronderstelt dit een raadpleging van Delphi tijdens de pest.

Vast staat dat tijdens de pest een andere uitspraak van een orakel, waarschijnlijk ook van Delphi, de Atheners heeft opgedragen een rituele reiniging van het aan Apollo gewijde eiland Delos te volvoeren. Merkwaaardig genoeg vermeldt Thucydides deze reiniging tweemaal ⁸¹ zonder liet met de pest in verband te brengen. Dit is liet beste te verklaren uit de sceptische houding die hij aanneemt ten opzichte van orakels en als goddelijke waarschuwing opgevatte natuurverschijnselen. In de winter van 426/5, dus na de dood van Pericles als de invloed van Nicias is toegenomen, worden alle graven van hen die op Delos gestorven waren, opgeruimd en in het vervolg mocht niemand meer op het eiland sterven of geboren worden. Tevens wordt een oud internationaal festival van de Ionische amphictyonie ter ere van Apollo en Artemis, met wedstrijden in sport en de muzische kunsten, de Delta, in ere hersteld. Dio-

dorus ⁸² laat geen twijfel bestaan over de aanleiding van deze gebeurtenis. In opdracht van een orakel moet het eiland worden gereinigd om de pest te doen ophouden. Het ligt voor de hand deze reiniging inderdaad te interpreteren als een verzoening van de godheid, opdat deze de ziekte wegneemt, vergelijkbaar met de reiniging van het Griekse kamp in de Ilias. De tweede uitbarsting van de epidemie, die niet minder dan een jaar zou duren was immers pas in de winter van 427/6 begonnen ⁸³.

Maar niet alleen tot het oude nam men zijn toevlucht. Het 'religieuze conglomeraat', produkt van eeuwen, zoals dat aan het begin van de Peloponnesische oorlog bestond, kon de intellectuelen noch het volk voldoende bevrediging schenken in de situatie van machteloosheid, die door de spanningen van de oorlog (die immers nauwelijks in directe actie konden worden afgereageerd) en door de directe en massale confrontatie met de dood in de vorm van de pest was ontstaan. Het geloof in de rede, de vooruitgang, de democratie, in de hele levenswijze van de vijfde eeuw, kreeg een ernstige knak. De intellectuelen vonden, onder invloed van de sofistiek, een nieuwe levensfilosofie in de leer van het natuurrecht. Het volk, aanvankelijk misschien vooral de vrouwen ⁸⁴, vond een uitingsmogelijkheid in een nieuw irrationalisme. Men zocht en vond nieuwe, merendeels uitheemse goden. Strabo ⁸⁵ noemt Athene even gastvrij voor goden als voor mensen. Inderdaad waren er in Athene en vooral in de Piraeus vele slaven van Syrische, Phrygische en Lydische herkomst, naast lieden uit Thracië. Sommigen kregen toestemming een heiligdom voor hun nationale godheden op Atheense bodem te stichten. Zij gingen ook bekeren en in deze crisissituatie werd de aantrekkingskracht van het nieuwe, dat tevens appelleerde aan oude religieuze instincten die lang onder het vernis van de beschaving

verborgen hadden gezeten, steeds groter. Nog voor het einde van de Peloponnesische oorlog zijn de culten van Cybele, Bendis, Sabazius, Attis en Adonis ingevoerd, aanvankelijk aarzelend en mei een zekere weerzin, later officieel erkend en opgenomen in het staatspantheon. Al deze culten kenmerken zich door hun zeer emotionele en orgiastische karakter. De verandering van het geestelijk klimaat blijkt bijvoorbeeld ook uit de vaasschilderkunst, waarin voor de periode van 440 tot 400 een toenemende belangstelling voor extatische dansen te bespeuren is. Het invoeren van nieuwe goden nam ten slotte zulke vormen aan dat deze manie in de komedie aan de kaak werd gesteld en bespot. Natuurlijk is deze hele ontwikkeling niet veroorzaakt, of zelfs maar op gang gebracht door het uitbreken van de 'pest', maar de 'pest' was wel één van de eerste breuken in het gevestigde cultuurpittroon, waarbij al iets zichtbaar werd van wat zich onder de oppervlakte bevond.

Het is waarschijnlijk dat de epidemie voor de cultus van Asclepius, een genezing en heil brengende godheid, die in 420 officieel werd ingevoerd, een grote stimulans is geweest. Ten slotte verdrong hij overal Apollo als genezende godheid.

Het zoeken naar nieuwe goden en nieuwe godsdienstige vormen in het Athene van de vijfde eeuw tijdens een toestand van 'pest' en oorlog is geen op zichzelf staand verschijnsel. Dionysius van Halicamassus⁸⁶ meldt dat men in Rome, zolang er hoop was dat de godheid de mensen tijdens een pestilentie in 451 v. C. te hulp zou komen, massaal offers bracht en reinigingsriten uitvoerde; ook nam men zijn toevlucht tot ongebruikelijke cultische vormen.

Tijdens een epidemie in de jaren 429-427 v. C. raakte het Romeinse volk in de ban van de religie. Men probeerde door allerlei uitheemse en nieuwe ritens de ziekte te verdrij-

ven totdat de senaat er paal en perk aan stelde en afkondigde dat alleen maar Romeinse goden mochten worden vereerd en dan nog uitsluitend *more patrio* 87. Een dergelijke uitbarsting van *religio* deed zich ook voor in 213 v. C., toen de bevolking in de bange en kritieke oorlogsdagen haar toevlucht nam tot vreemde en nieuwe culten, zodat de senaat moest ingrijpen 88.

De spanning in Athene ontladde zich niet alleen in religieuze activiteiten. Het volk keerde zich tegen zijn leider en handige politici wisten de onlustgevoelens uit te buiten. Reeds tijdens de eerste invasie van de Lacedaemoniërs in Attica hadden de tot machteloosheid gedoemde mensen Pericles aansprakelijk gesteld voor de rampen die zij moesten lijden. Toen de pest de stad overviel en de nood in de overvolle stad tot het bovenmenselijke gestegen was laaide de kritiek op het hele beleid van Pericles nog hoger op. De expeditie naar de Peloponnesus⁸⁹ was ongetwijfeld mede bedoeld om de opgekropte gevoelens te ontladen en om de weerbare mannen buiten het bereik van de ziekte te brengen. De strooptocht liep echter op een fiasco uit. Bovendien reisde de pest met het leger mee en richtte slachtingen aan onder de manschappen. De expeditie die naar Potidaea werd gezonden om bij liet zich voortsleepende beleg van die stad een beslissing te forceren, werd eveneens een jammerlijke mislukking. De reeds aanwezige troepen werden nu ook door de ziekte aangetast. In veertig dagen leed men daar een verlies van vijftienhonderd van de in totaal vierduizend hoplieten. Zelfs het prestige van Pericles bleek niet bestand tegen deze tegenslagen. De stemming onder de bevolking was omgeslagen. Uit Pericles' laatste redevoering, waarin hij zich tegen de beschuldigingen verdedigt, blijkt het plotselinge karakter van de pest de ommekeer te hebben veroorzaakt: 'Dat wat plotseling en onverwacht en tegen

alle berekening in gebeurt, verlamt het denken' ⁹⁰. Hebben we het ver mis als we in deze woorden iets menen te herkennen van de Griekse angst die aan alle onverwachte gebeurtenissen demonische kracht toekende? In elk geval waren de verwijten aan het adres van Pericles irrationeel. Hij behoefde zich niet te verdedigen omdat hij onvoldoende voorzorgsmaatregelen heeft genomen. Hij wordt er bij Thucydides niet van beschuldigd dat het toelaten van de mensen uit Attica binnen de stad de snelle verbreiding van de 'pesf in de hand heeft gewerkt. Het beleid van Pericles werd niet op bepaalde punten, maar in zijn geheel veroordeeld. De haat gold zijn persoon ⁹¹. Zijn verdedigingsrede is er op gericht het vertrouwen in hemzelf en zijn oorlogspolitiek te herstellen en het gezonde verstand te laten overwinnen. Daarin slaagde hij, zoals gezegd, slechts gedeeltelijk. Er werd een proces tegen hem aangespannen waarbij hij tot het betalen van een boete werd veroordeeld en hij werd – zij het slechts tijdelijk – afgezet als strateeg.

Er is nog een voorval dat de atmosfeer van die tijd kenschetst. Orakels, profeten en zieners vonden een gretig gehoor. Eén van die zieners was Diopeithes, een charlatan die met donderende stem zijn onheilsprofetieën ten beste gaf ⁹². Plutarchus ⁹³ geeft de inhoud weer van een decreet van de volksvergadering dat op zijn voorstel werd uitgevaardigd en op grond waarvan mensen konden worden aangeklaagd die niet in de goden geloofden of theorieën over de hemellichamen verkondigden. Nu is helaas de datering van dit decreet zeer twijfelachtig. Als we datering in 430/29 aanvaardden ontstaat de in ons verband aantrekkelijke mogelijkheid de aanvallen op Pericles en de onverdraagzaamheid jegens afwijkende meningen toe te schrijven aan de algemene onrust die tijdens de epidemie heerste. Voorzover mij bekend is nog nooit getracht het proces van Anaxagoras in

verband te brengen met een gebeurtenis waarvan liet tijdstip met astronomische nauwkeurigheid is te bepalen: de zonsverduistering van 431. Immers de emoties waren al tijdens de eerste inval van de Lacedaemoniërs in Attica hoog opgelaaid, hoewel Pericles toen de zaak nog in bedwang wist te houden. De onzekerheid was vergroot door de zonsverduistering. Was het een wonder dat het wanhopige volk zich, toen de inval zich herhaalde en daarbij nog een dodelijke ziekte uitbrak, de theorieën herinnerde van Anaxagoras, die de zon een vurige steenklomp had genoemd? ⁹⁴. Zo ooit, dan was nu het klimaat gunstig voor de vijanden van Pericles en zijn oorlogspolitiek om hem uit het zadel te stoten en de volkswoede tot een uitbarsting te brengen tegen Pericles zelf en de hooghartige godslasteraar die zijn beschermeling was.

We moeten daarbij bedenken dat godsdienst in oorlogstijd als een collectieve verantwoordelijkheid werd gezien. De goden kunnen de stad straffen om de dwaasheid van één man. Dezelfde *δεισιδαιμονία* ('bijgelovige vrees') maakt zich van de mensen meester als vlak voor het uitvaren van de Siciliaanse expeditie de ontwijding van de mysteriën en het schenden van de Hermen bekend wordt. De kudde sluit zich op zulke momenten aaneen en verdraagt geen excentrieke meningen meer. Wat de gevolgen van de goddeloosheid waren zag men immers om zich heen. De godsdienst werd niet alleen beschouwd als grondslag van de moraal en als collectieve verantwoordelijkheid, het was de staat zelf. In de Griekse situatie, waarin beroeps priesters en een autoritair leergezag onbekend waren, was de staat de hoeder van de godsdienst. Scheiding tussen godsdienst en staat was iets ondenkbaars. Aantasting van de godsdienst betekende daarom een aanslag op de veiligheid van de staat.

Toen de ziekte uitbrak zag men hoe weinig

kennis vermocht. De artsen handelden in onwetendheid en faalden. Zelfs Pericles kon de pest niet voorkomen of afwenden al wist hij dan nog zo goed wat een zonsverduistering was. Kennis is geen kracht die de dingen kan beheersen. Wat wel macht heeft in de ogen van het volk is het lijden, de passie, iets dat sterker is dan de mens.

Wij zijn gewoon de meeste aandacht te schenken aan de intellectuele superioriteit van Thucydides die juist bij de beschrijving van de pest en zijn gevolgen zo duidelijk aan de dag treedt, maar als we ons een idee willen vormen van liet geestelijk klimaat van zijn tijd en van de algemene reactie op de epidemie, moeten we juist kijken naar wat Thucydides niet vermeldt of niet benadrukt. Sinds de tijd van Homerus was er veel in de Griekse denkwereld veranderd. Zagen we in de pestbeschrijving van Homerus hoe de ziekte in al haar verschrikking toch een tamelijk eenvoudige zaak was – het ging er slechts om de gekwetste *timè* van de godheid te herstellen en van schuld en straf was geen sprake –, in de archaische tijd heeft zich een verandering voltrokken⁹⁵. De houding ten opzichte van de bovennatuurlijke machten is gewijzigd. De problemen die voortvloeien uit het tusschenmenselijk verkeer, zoals het probleem van goed en kwaad en rechtvaardigheid, hebben een religieuze dimensie gekregen. Of omgekeerd: liet bovennatuurlijke heeft een morele dimensie gekregen. *Atè* is straf voor de schuld van de *hybris* van de mens geworden in plaats van een demonische bezetenheid die liet slachtoffer van buitenaf belaagt. Eén mens kan de toorn van de goden uitlokken en een gehele gemeenschap besmetten.

We zijn vertrouwd met het beeld van het verlichte Athene, de school van Hellas. Maar in een crisissituatie zoals die in de stad tijdens de epidemie heerste, komen allerlei irrationele en reactionaire stromingen aan de opper-

vlakke en blijkt de intellectuele elite door een grote kloof van de volksmassa te zijn gescheiden. De opvatting van de auteur van het Hippocratische geschrift: *Over de heilige ziekte*, dat geen ziekte goddelijker is dan een andere en geen enkele hopeloos of ongeeneeslijk⁹⁶, werd zeker niet door iedereen gedeeld.

De reactie op de pestilentie moet in werkelijkheid van tweeërlei aard zijn geweest. Aan de ene kant waren er de mensen die de bevrijding van het individu uit de knellende klusters van de *nomos* is hun vaandel hadden geschreven en zowel tijdens de epidemie als tijdens de burgeroorlog hun masker van moraliteit en conventie konden afwerpen en hun optreden rechtvaardigden door een beroep op de natuur, anderzijds was er het volk dat met de gevolgen van het nieuwe ‘immoralisme’ voor ogen de gelederen sloot en deels terugviel op oude gebruiken, deels door het invoeren van nieuwe godsdienstige vormen een uitweg zocht voor zijn gevoelens van onmacht.

De introductie van de cultus van de Griekse god Apollo in Rome is het gevolg geweest van een vernietigende pestilentie die vee en mensen teisterde en met een hongersnood gepaard ging. In 433 werd de gelofte gedaan, in 431 volgde de inwijding van de tempel voor Apollo, waar hij als Apollo Medicus werd geëerd⁹⁷. Uit de Liviuistekst blijkt dat veel andere cultische maatregelen werden genomen om de toom van de goden te verzopen en de ziekte van het volk af te wenden; welke maatregelen wordt niet vermeld. Om de *pax deum*, de goede verstandhouding tussen goden en mensen, te herstellen, werd bij een andere epidemie, in 364 v. C., een dictator *clavi figendi causa* benoemd, die de macht van de pestdemon moest bedwingen door hem met een spijker in de Jupitertempel vast te nagelen⁹⁸. Zowel aan het inslaan van de spijker als aan de spijker zelf werd

magische kracht toegekend. Bij weer andere epidemieën die Livius vermeldt, werden lectisternia georganiseerd, voor de eerste maal in 399 v. C. na raadpleging van de Sibyllijnse boeken⁹⁹. Godenparen (Apollo en Latona, Hercules en Diana, Mercurius en Neptunus) werden op aanligbedden visueel en daardoor ook emotioneel dicht bij liet volk gebracht. Ook de *ludi scaenici* (theatervoorstellingen)¹⁰⁰ en de Aesculapiuscultus¹⁰¹ (in 293 v. C.) werden naar aanleiding van epidemieën ingesteld. Evenals bij de introductie van de Asklepioscultus in Athene in 420 blijkt ook in Rome deze met Apollo verwante godheide beter te voldoen aan de behoefte aan een persoonlijk heil dan Apollo zelf. Asklepios-Aesculapius is niet alleen een god die geneest, maar ook een god die met de mens meevoelt.

De Romeinse godsdienst is veel nadrukkelijker dan die Griekse een staatsinstelling. Een epidemie treft de bevolking als geheel, de staat moet er dus voor zorgen dat de goede relatie tussen de goden en de mensengemeenschap wordt hersteld. Cultische handelingen zijn collectief en officieel en als bij een uitbarsting van *religio* de zaak uit de hand dreigt te lopen treedt de overleide streng op¹⁰² plaats voor een persoonlijke relatie, een 'Ik-Gij-relatie', is er niet. De behoefte aan een dergelijke relatie wordt groter naarmate de contacten met de Hellenistische wereld toenemen. In een tijdperk van voortdurende onrust en onzekerheid ontstaat het verlangen naar nieuwe, almachtige heilgoden¹⁰³. Aesculapius is één van hen.

Toch is de rol van Apollo nog niet uitgespeeld. In de tweede eeuw n. C. moet de 'boogschutter Phoebus' nog fungeren als verdrijver van de epidemie in Klein-Azië.¹⁰⁴ De pestheilige Sebastiaan is in meer dan één opzicht de *interpretatio christiana* van de Apollonfiguur.¹⁰⁵

Heeft het Christendom verschuivingen in het

gedragspatroon bij epidemieën veroorzaakt? Op sommige punten is inderdaad een veranderde houding te bespeuren. Zo is de verpleging van de zieken voor de Christenen een religieuze plicht, ook tijdens een pestilentie. Aangezien zelfs een eenvoudige verpleging, die verzwakte patiënten van eten en drinken voorziet, in zulke omstandigheden al vele slachtoffers redt, is aan te nemen dat de mortaliteit per epidemie ten gevolge van deze veranderde houding is gedaald. Pontius vertelt in zijn levensbeschrijving van Cyprianus van Carthago¹⁰⁶ hoe de bisschop tijdens de epidemie van 251 de gelovigen oproep tot barmhartigheid. Terwijl in de hele stad de lijken hoog lagen opgestapeld en ieder angstig zijn verwanten die aan de ziekte leden buiten de deur zette om zelf aan de besmetting te ontkomen, verklaarde hij dat het nog niets bijzonders was als de christenen alleen hun geloofsgenoten verzorgden. Hij spoorde hen aan meer te doen dan de heidenen, kwaad met goed te vergelden en de vijand lief te hebben. Dat daarvoor wel enige moed nodig was, blijkt uit de beschuldigen die tegen de Christenen werden ingebracht. Hun verwaarloofing van de traditionele cultus zou de toorn der goden en daarmee de epidemie hebben ontketend. Reeds Tertullianus vermeldt dat bij iedere natuurramp, overstroming, aardbeving of pestilentie, de eerste reactie is: *Christianos ad leonem!*

Eusebius vermeldt dat de christenen verheugd de besmetting, gevolg van de verpleging, aanvaardden en als een martelaarschap verwelkomden. Cyprianus¹⁰⁷ moest zijn gemeente er aan herinneren dat het leven op aarde slechts een voorbereiding op het ware thuis van de christen in de hemel is. *Exercitia sunt nobis ista, non funera*: voor ons gelovigen is de epidemie een oefening, geen ramp! Blijkbaar hebben sommige gemeenteleden geklaagd dat de pestilentie de Christenen berooft van de glorie van het martelaar-

schap: zij sterven aan de ziekte nog voordat zij de kans hebben gehad tot martelaar te worden. Cyprianus laat echter zien dat de epidemie juist alle mogelijkheden biedt om zich eeuwige verdienste te verwerven door de christelijke naastenliefde te beoefenen. Het Christendom gaf voor de gelovigen het leven zelfs temidden van plotselinge massale sterfte zin. Het beloofde verlossing uit de ellende voor de stervenden en bood troost aan de overlevenden.

Naast duidelijke verschillen, een andere opvatting over lijden en dood, zijn er echter ook grote overeenkomsten met reacties tijdens vroegere epidemieën. Niet alleen de Christenen worden door de heidenen als zondebok gebruikt, ook liet omgekeerde gebeurt. Het Christendom zal Gods zegen over het Romeinse rijk brengen, maar de vervolgingen van Christenen onder Diocletianus zullen al evenzeer goddelijke zegen afwerpen¹⁰⁸.

Zondebokken zijn in tijden van pestilentie altijd gezocht en altijd gevonden. De inwoners van Massilia zonden als er een epidemie heerste letterlijk een zondebok, eenpharmakos, de stad uit¹⁰⁹. De Atheners spanden processen tegen filosofen aan, Christenen werden vervolgd, Joden en leprozen werden ervan beschuldigd de Zwarte Dood te verspreiden¹¹⁰. Bij een pestepidemie in Moskou in 1771 worden de arbeiders van een grote wolfabriek in het centrum van de oude

stad wegens de vuile omstandigheden waaronder zij moesten werken en wonen, en wegens hun onmatig gedrag in het algemeen, ervan verdacht de dragers van de ziekte te zijn en de epidemie te hebben veroorzaakt¹¹¹. Een begin van een pokkenepidemie in Sauerland¹¹², begin 1970, ontketent ‘bijna middeleeuwse waandenkbeelden’ als de haat van de bange bevolking zich richt op de twintigjarige Bernd Klein, een ‘hippie en een langharige’ die alleen maar om aan hajsjes te komen naar Pakistan was gegaan. Als toevallig tanks bij het stadje Meschede worden gesignaleerd klinken hysterische kreten: ‘Meschede is omsingeld. Niemand mag er meer uit. We moeten allen sterven!’

Met dit omsingelingsverhaal, het beeld van de afgesloten stad waar de pestilentie woedt, is ook de cirkel van de pestbeschrijvingen gesloten. We ontmoeten het beeld bij Thucydides en bij Camus. Er zijn verschillen en verschuivingen te constateren, maar ook opvallende, soms woordelijke overeenkomsten in de pestbeschrijvingen. Deze overeenkomsten zijn te verklaren uit de sterke invloed van Thucydides’ beschrijving, uit het nu eenmaal beperkte materiaal van beelden en gedachten waarover de mens beschikt om zijn ervaringen uit te drukken en uit de fundamentele gelijksoortigheid van menselijke reacties bij gevaren die de gemeenschap bedreigen.

NOTEN

- 1 Voor de veranderde opvattingen van de Westerse wereld over de dood vgl. P. Ariès, *Met het oog op de dood*, Amsterdam 1975. Grote studie id., *L'homme devant la mort*. Paris 1977.
- 2 Vgl. M.A. Wes, 'Kleine cultuurhistorische verkenning', *Kleio* (1977), 830-8.
- 3 D.L. Page, *art. cit.* p. 114 noot.
- 4 McNeill, *o.c.* p. 320 n. 56.
- 5 Thucydides II, 47-54.
- 6 McNeill *o.c.*, pp. 13, 69.
Thucydides accentueert bij zijn beschrijving van de gevolgen van de pest ook het plotselinge karakter van de ziekte, dat het rationele denken verlamt (II, 61, 3 en 64, 1-2).
- 7 Van den Berg, I, p. 122.
Soortgelijke theorie bij H.E. Sigerist, 'Kultur und Krankheit, *Kyklos* 1 (1928), 60-63. Contra: E. Wickersheimer, *Bull. de la Soc. Fr. d'Hist. de la medecine* 23 (1929), 31-34.
- 8 McNeill, *o.c.* pp. 31, 45-46. Er bestaat natuurlijk wel een zekere ervaringskennis. Voor natuurwetenschappelijke speculatie over de oorzaak van besmetting vgl. het artikel van M. v. Raalte in dit nummer.
- 9 Hom., *Ilias*, I, 49-53.
- 10 Hom., *Ilias*, I, 313-314. Vgl. Moulinier, *o.c.*, pp. 26-27.
- 11 Vgl. Dodds, *Irrational*. pp. 35-36 met noot, en Nilsson, I, 91-110. Zie ook: M. Douglas, *Purity and Danger*, Londen 1966, spec. pp. 29 e.vv. en 55.
- 12 McNeill over myxomatose pp. 56-58, 170.
13 Zie liet artikel van E.J. Schoten in dit nummer en J. Grimm *o.c. passim*.
- 14 Aelius Theon, *Progymnasmata*, cc. 2 en 11.
- 15 McNeill, p. 126. Voor de gedachte van 'slag' (plaga) vgl. G. Sticker, p. 6 e.vv. en het artikel van R. Tybout in dit nummer. Ook ik heb de woorden 'pest' en 'pestüentje' in mijn artikel wel in deze algemene, niet medische, betekenis gebruikt.
- 16 Hom., *Ilias* I, 49-52; Ovid., *Met.* VII, 536-581.
- 17 Vgl. McNeill *o.c.* pp. 51-52.
- 18 Geciteerd naar H.M. Koelbing, p. 50 met n. 5. De geciteerde Homcrusverzen (*Od.* 15, 407-411) wijzen echter, anders dan Koelbing meent, in liet geheel niet op een epidemie.
- 19 J.P. Süssmilch, *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*, I-III, Berlin 1765³, vgl. spec. deel I, cap. 1.
- 20 McNeill, *o. c.* pp. 53 en 289.
- 21 H.L.J. Vanstiphout, *art. cit.* Ik dank Dr. M. Stol voor zijn verwijzing.
- 22 cf. McNeill, *o.c.* p. 62.
- 23 Barbara Bell, 'The Dark Ages in Ancient History'. *American Journal of Archeology* 75 (1971), 1-26.
- 24 Enige voorbeelden (niet exhaustief!): 1 *Sam.* 6: 4-5; 2 *Kon.* 19: 35-37; *Jes.* 37: 36-37; 1 *Kron.* 21; 2 *Sam.* 24; *Ex.* 9: 9-10; 12:30
- 25 W.H.S. Jones, *o.c.* en P.A. Brunt *o.c.*
- 26 Vgl. Anna Celli, 'Die Bedeutung der Malaria für die Geschichte Roms und der Campagnaim Altertum und Mittelalter', *Festschrift Bernhard Nocht*, Hamburg 1927, pp. 49-56.
- 27 Aldus beweert, zonder zijn bronnen te vermelden, T.F. Carney, *The Shape of the Past: Models and Antiquity*, Lawrence, Kansas 1975, p. 87.
Tuberculose is waarschijnlijk één van de oudste en meest verbreide ziekten op aarde, vgl. McNeill, *o.c.* p. 176 met n. 53. Lepra werd vroeger als verzamelnaam voor allerlei infecties gebruikt die de huid aantasten. Tegenwoordig wordt de term gereserveerd voor de 'ziekte van Hansen', genoemd naar de ontdekker van de bacterie, de Noor A. Hansen (1873). Lepra in deze laatste betekenis schijnt in de Oudheid niet voorgekomen te zijn en wordt pas in de 6e eeuw n. C. van betekenis. cf. McNeill, *o.c.*, p. 175.
- 28 Thuc. II, 54.
- 29 A.W. Gomme, *Population* p. 6; p. 26.
- 30 Thue. III, 87.
- 31 Thuc. II, 51.
- 32 Georganiseerd scheepvaartverkeer tussen Egypte en Indië sinds het midden van de 1e eeuw v. C. Zie Th. Pekáry, *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike*, Wiesbaden 1976, p. 67.
Een Romeinse handelsnederzetting in Zuid-India (Pondicherry) heeft tussen 14 en ± 200 n. C. bestaan. Voor de contacten tussen China en het Romeinse rijk en India en het Romeinse rijk zie bibliografie.
- 33 Ogilvie, *o.c.* pp. 394-5. Het valt op dat hongersnood en epidemie vaak in combinatie worden genoemd.
- 34 Suetonius, *Nero* c. 39., Tacitus, *Ann.* XVI, 13.
- 35 Vgl. J.F. Gilliam *art. cit.* Het verhaal over het ontstaan van deze epidemie is te vinden in de Historia Augusta, *Verus* 8, 1-4 en bij Ammia-

- nus Marcellinus XXXI, 6, 24. Zie ook het art. van R. Tybout.
- 36 Galenus XIX 15 en 18 (ed. Kühn).
Over zijn motieven zie J. Walsh, *art. cit.*
- 37 Hist. Aug., *Vita Marci* 13, 3-6.
- 38 Hist. Aug., *Vita Marci* 21, 6-7.
- 39 Hist. Aug., *Vita Marci* 28, 4.
- 40 Dio Cassius LXXII, 14, 3-4.
- 41 Historia Augusta, *Vita Gallieni* 5, 5.
- 42 Procopius, *Bell. Pers.*, II, 23, 2.
- 43 Deze theorie bij A. L. R. Boak, *Contra*: M.I. Finley, J.F. Gilliam, *art. cit.*, bij wie P. Salmon, (p. 139) zich laatstelijk heeft aangesloten. McNeill. *o.c.* p. 116 negeert ten onrechte de reacties die Boak heeft opgeroepen. Zie bibliografie.
- 44 Eusebius, *Hist. Eccl.* VII, 22.
- 45 Cyprianus, *Epist.* 59, 6.
- 46 Zie noot 41.
- 47 Een overzichtelijke bespreking van de verschillende theorieën over de oorzaken van de ondergang van het Romeinse rijk geeft M. Cary-H.H. Scullard, *A History of Rome*, New York 1975³, pp. 551-556, over epidemieën p. 552.
- 48 Vgl. de discussie tussen Boak *o.c.* en M.I. Finley *art. cit.*
- 49 J.-N. Biraben *o.c.*
- 50 Procopius, *Bell. Pers.* II, 22-23.
- 51 Vgl. Voor de pestbeschrijving van Procopius de bijdrage van E.J. Bakker.
- 52 Zie de kaart 2 A, p. 34 uit J.N. Biraben, t. I.
- 53 Vgl. McNeill *o.c.* pp. 127-8.
- 54 Vgl. McNeill *o.c.* p. 145.
- 55 Vgl. H. Sigerist, (1), p. 148 en (2) p. 65 e.vv.
- 56 Uit: Ph.H.J. Houwink ten Cate, *Mursilis II, de bronnen voor een karakterschets*, (rede Amsterdam), Leiden 1966, pp. 12-13.
- 57 A. Moortgat, *Geschiede Vorderasiens bis zum Hellenismus*, München 1959, pp. 371-2. O. R. Gurney, *The Hittites*, Harmondsworth 1976², pp. 157-8.
- 58 *Ex.* 20: 5.
- 59 2 *Sam.* 24: 1-25.
- 60 Hom. *Ilias* I, 43-53.
- 61 Op de hachelijke vraag welke tijd Homerus nu eigenlijk beschrijft zal ik liever maar niet ingaan. Ik wil volstaan met de mededeling dat ik de Homerische gedichten voor-iil als geestelijke neerslag van de negende en aelstte eeuw beschouw.
- 62 Vgl. E. R. Dodds, *Irrational*, ch. I: 'Agamemnon's Apology'.
- 63 Hom. *Ilias* XIX, 86 e.vv.
- 64 Celsus verklaart dat de Homerische artsen de pest of andere (inwendige) ziekten niet bestredem, maar alleen wonden behandelden. (Celsus, *De Medicina*, Prooem. 3-4).
- 65 Vgl. H.M. Koelbing *o.c.*, pp. 25, 49, 52.
- 66 Vgl. O. Weinreih, *o.c.*
- 67 Vgl. H. Sigerist (1), p. 128; M. Nilsson, *o.c.* p. 541 e.v.; Weinreih, *o.c.* p. 58 noot 3 en p. 60 noot 6.
- 68 Zie R. Baehrel, *art. cit.* p. 115.
- 69 Vgl. Nilsson, I, p. 158-9.
- 70 Hom. *Ilias*, 313-4. zie boven p. 60 Vgl. M. Douglas, *o.c.* pp. 58 e.vv.
- 71 II, 18-21, en speciaal 21.
- 72 II, 28.
- 73 1,23.3.
- 74 Plut., *Pericl.* 35, 2 Abusievelijk wordt de gebeurtenis een jaar later gedateerd. Hetzelfde in iets andere vorm vertelt Cic., *De Rep.*, I, 16. 25.
- 75 Diod. Sic. XII, 59.
- 76 Bloedregens: Livius LX, 19, 1. Aardbevingen: IV, 21, 3.
- 77 De term is van F.O. van Genneep in zijn boek *Albert Camus, een studie van zijn ethische denken*, Amsterdam 1966². p. 157.
- 78 Diod. Sic. XII, 58, 6-7.
- 79 Thuc. II, 54, 1-5.
- 80 Pausanias I, 3-4.
- 81 I, 8. 1 en II, 104. Vgl. Hdt. I, 64. 2. overeen soortgelijke reiniging door Pistisnitrus.
- 82 Diod. Sic. XII, 58, 6-7.
- 83 Thuc. III, 87.
- 84 Vgl. Nilsson, *o.c.* I, 783. Voor reactie op het rationalisme in het algemeen zie Dodds, *o.c.* ch. VI, p. 79 e.vv.
- De term 'religieus conglomeraat' is van Dodds.
- 85 Strabo X, 3, 18.
- 86 Dion. Halic., *Antiq. Rom.* X, 53, 5.
- 87 Livius I V, 30, 8-12.
- 88 Livius XX V, 1,6-12.
- 89 Thuc. II, 56.
- 90 Thuc. II, 61, 3.
- 91 Thuc. II, 64, 1.
- 92 Vgl. over Diopieithes. zijn persoon, zijn decreet en de dubieuze datering daarvan: W. R. Connor, 'Two notes on Diopieithes the Seer', *Classical Philology* 58 (1963), 115-118.
- 93 Plut., *Vita Pericl.* 32, 1.
- 94 Plato, *Apol.* 26 D.
- 95 Vgl. hiervoor Dodds, *o.c.* ch. II en III.
- 96 Hipp., *Morb. Sacr.* 21.

- 97 Livius IV, 25, 3 e.v. en 29, 7. Vgl. Ilse Becher, spec. pp. 214, 216.
- 98 Livius VII, 3, 3.
- 99 Livius V, 13,6.
- 100 Livius VII, 1, 7-3.
- 101 Livius X, 47, 7.
- 102 Zie boven n. 86 en 87.
- 103 Vgl. H.S. Versnel, *De Tyrannie verdrijven?*, re-de Leiden 1978, p. 4.
- 104 Zie de bijdrage van R. Tybout, p. 89-90.
- 105 Ibid p.91-92.
- 106 Pontius, *Vita Cypriani* 9. Een overeenkomstig verslag geeft Eusebius, *Hist. Eccles.* VII, 22.
- 107 Cyprianus. *De Mortalitate*. Het citaat is te vinden in c. 16.
- 108 Vgl. voor diverse plaatsen E. R. Dodds, *Pagan and Christian in au Age of Anxiety*, Cambridge 1965, pp. 114-115 met noten.
- 109 Vgl Nilsson, I, p. 108.
- 110 J.-N. Biraben, *o.c.* t. 1, pp. 57-65. Moulinier, pp. 95-6.
- 111 John T. Alexander. Catherine II, Bubonic Plague and the Problem of Industry in Moscow, *American Historical Review* 79 (1974), 637-71.
- 112 Bericht in de *Volkskrant* van 4 februari 1970.

Antieke en latere pest in beeld

R.A. Tybout

Wie in de tijd waarin zulks actueel was 'pest' of een dergelijke fatale ziekte in beeld wilde brengen, werd door het deels ongrijpbare karakter van het thema gedwongen tot enige bezinning. Hij kon d.m.v. een meer of minder realistische uitbeelding de gevolgen van de ziekte aan de lijdens tonen of hij gaf in ruimere zin zijn visie op de pest als een niet slechts menselijk, maar ook goddelijk gebeuren en plaatste deze factoren in een causaal verband. Voorstellingen die voortkomen uit de laatstgenoemde benadering kunnen elementen uit de eerste categorie bevatten.

Criterium van classificering kan verder zijn de aanleiding van de voorstelling: literaire tekst, al of niet gebaseerd op een historische epidemie of, direct, zo'n epidemie zelf. Beide categorieën kunnen resulteren in een zelfde soort uitbeelding.

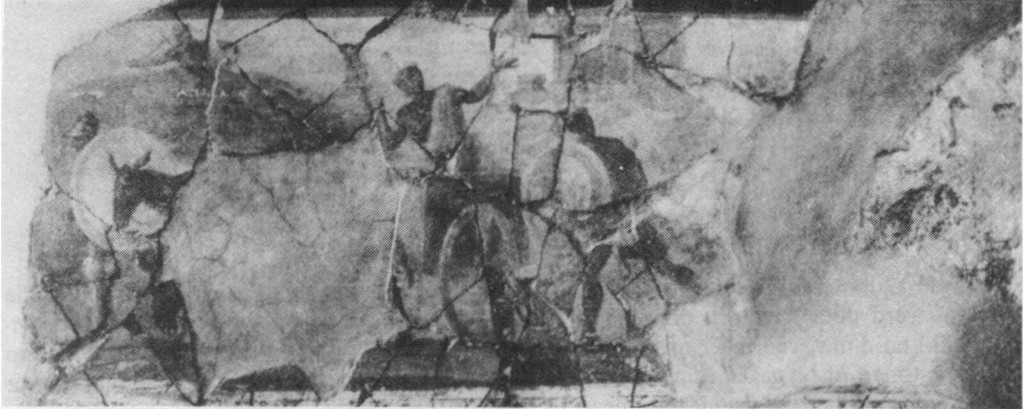
In deze bijdrage zal de nadruk liggen op die afbeeldingen die de lijdende mens in een perspectief plaatsen dat verder reikt dan de weergave van het ziektebeeld op zichzelf¹. Daar zulke afbeeldingen de spiegel zijn van bepaalde religieuze opvattingen, kunnen bij de interpretatie ervan excursen op godsdiensthistorisch terrein niet vermeden worden.

I

Het weinige dat uit de Oudheid aan pestvoorstellingen bewaard bleef behoort geheel tot de laatstgenoemde categorie. Vier van de vijf met zekerheid aan het thema pest te relateren voorstellingen zijn illustraties van de magistrale episode aan het begin van de *Ilias*, waar Apollo het gebed van zijn door Agamemnon beledigde priester verhoort en pestbrengende pijlen zendt in het kamp van de Grieken:

Hem verhoorde Phoebus Apollo,
Schreed van het hoogst van de Olympus omlaag, in zijn hart verbolgen.
'n Boog om zijn schouders droeg hij, 'n koker ook, dubbelgesloten;
Klank van klinkende pijlen op schouders van de vertoornde
Klonk terwijl hij zo schreed, op de Nacht bij zijn lopen gelijkend;
Zette vervolgens zich ver van de schepen en schoot toen een pijl af.
Vreeslijk de klank van zijn zilveren boog die ontstond bij dat schieten.
MLiildieren in 't begin beschoot hij en haastige honden,
Maar hij richtte daarna zijn scherp projectiel op henzelve:
Trof hen; steeds door brandden de talrijke vuren der doden.

(Ilias A, 43b-52)

1 Pompeii, Casa del Criptoportico

2 Pompeii, Casa del Criptoportico

De vroegste bewaard gebleven illustratie van de/e scène is een wandschildering in de Casa del Criptoportico te Pompeii (I 6, 2-4, westwand van de westvleugel van de criptoporticus; afb. 1-2)², die behoort tot een cyclus van Trojaanse voorstellingen, te dateren ongeveer 30 v. Chr. (Fase IIa van de Tweede Stijl).

Op de tamelijk beschadigde schildering ziet men links achter een heuvel (zwevend?) Apollo op het punt een pijl af te schieten (bijscript ΑΠΟΛΛΩΝ). Op de voorgrond is de paniek onder de vluchtende Grieken uitgebeeld. Centraal staat een kar, getrokken door twee lastdieren, waarvan er één wellicht juist bezwijkt aan de pest, die volgens Homerus immers liet eerst muil dieren en honden aantastte. In de kar staat een man met een mantel die zijn rechterschouder bloot laat.

Zijn gebaar drukt wanhoop uit³; zijn linkerarm lijkt hij naar de Apollotempel op de achtergrond uit te strekken. Voor de kar loopt een krijger met lans, helm, scheenplaten en een rond schild, waartegen de kop van één van de ezels zich scherp aftekent. Een andere aldus gewapende strijder loopt achter de kar en wendt zijn hoofd over zijn rechterschouder naar achteren. Van een vierde figuur geheel rechts is slechts een hand bewaard.

Iets later te dateren (augusteïsch-tiberisch) is de pestvoorstelling op de *Tabula Iliaca Capitolina* (afb. 3-4)⁴, de bekendste van de z.g. *tabulae iliaca*; dit zijn kleine, marmeren, in of nabij Rome gevonden platen met merendeels epische scènes in minuscule laagrelief, waarvan twintig exemplaren tot ons gekomen zijn. Op de achterzijde is de naam van de maker (Theodoros) vermeld in een letterpuzzel⁵. Thematiek en de inhoud van de Griekse inscripties zijn ontleend aan de inhoud van Homerus' *Ilias*, de *Kleine Ilias*, de *Aethiopsis*, de *Ilioupersis*, de *Odyssee* en de *Apotheose van Herakles*. De functie van de tabletten is onzeker (gelegenheids- of wijgeschenk? hulpmiddel bij het literatuuronderricht?).

3 *Tabula Iliaca Capitolina*. Rome, Museo Capitolino

4 *Tabula Iliaca Capitolina*: reconstructie van het register met de pestscène

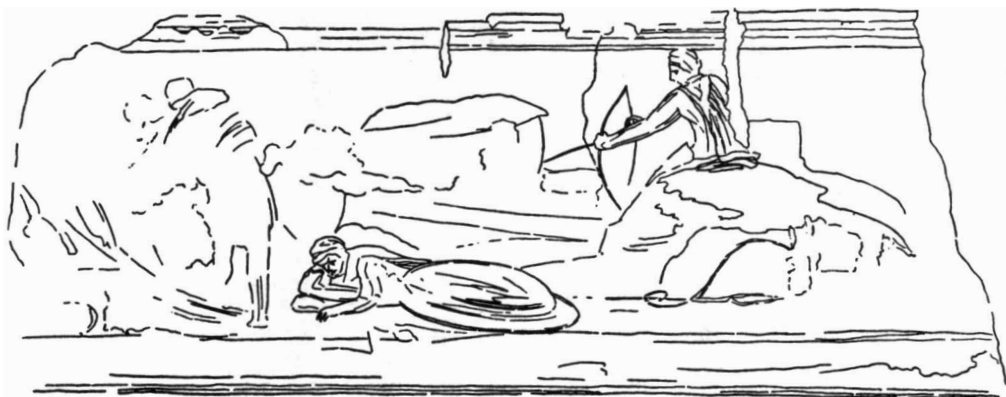
Van ons exemplaar is slechts tweederde deel bewaard; het moet de vorm gehad hebben van een triptiek: de linkerzijde vertoonde waarschijnlijk dezelfde opbouw als de rechter-. Centraal staat de voorstelling van de val van Troje. De rechtervleugel bevat scènes uit boek 13-24 van de *Ilias*, de linker- moet dergelijke scènes vertoond hebben, waarschijnlijk naar boek 2-12, want de voorstellingen ontleend aan de eerste zang ziet men in het hoogste register, boven de Iliopersis. Deze prominente plaatsing kan worden verklaard door het belang dat de gebeurtenissen uit boek A hebben als katalysator van het verloop van de handeling door de gehele *Ilias*.

De inscripties luiden: Tempel van Apollo Smintheus, Chryses, Pest, Kalchas, Agamemnon, Nestor, Achilles, Athena, Odysseus die de god Apollo een hekatombe brengt, Chryseïs, Thetis, Z(eus). Juist het gedeelte met de pestepisode (bijscript $\Lambda\text{O}\text{I}\text{M}\text{O}\Sigma$) is zeer afgesleten. Men kan twee figuren op de achtergrond onderscheiden; waarschijnlijk zijn het een schietende Apollo en een zieke. Op de voorgrond twee dieren, een liggende hond en een groter staand dier.

Een tweede wandschildering te Pompeï met ons onderwerp vindt men in de Casa di Loreio Tiburtino (II 2, 2-5, zuidwand van de oecus tricliniaris; afb. 5)⁶, te dateren tussen 62 en 79 na Chr. (latere vierde stijl)⁷. Ook hier betreft het weer een onderdeel van een Trojaanse cyclus. Het iconografisch schema wijkt in veel opzichten af van dat van de vorige voorstellingen.

Rechts op de zeer gemutileerde schildering zit Apollo op een rots; met zijn naar voren gestrekte linkerarm hanteert hij zijn boog. In liet midden ligt een aan de pest gestorven strijder op de grond, overdekt door een groot rond schild. Links heeft een nu niet meer zichtbare, dorsaal weergegeven figuur gestaan. De achtergrond wordt gevormd door een rotslandschap.

De enige overeenkomst met de scène uit de Casa del Criptoportico is de figuur van Apollo die vanaf een hoog standpunt naar links schiet. Niet vlucht en wanhoop, maar de machteloosheid van de getroffen Grieken is, naast de toorn van Apollo, het onderwerp van deze pestuitbeelding. Dit is ook het geval bij de laatste aan de *Ilias* ontleende pestvoorstelling: een – helaas ook weer zeer beschadigd – miniatuur uit de *Ilias Ambrosiana*, een handschrift uit de late vijfde of de vroege zesde eeuw, waarschijnlijk ontstaan te Constantinopel (afb. 6-7)⁸. Evenals op de Tabula Uica Capitolina zijn hier in de vorm van een continuerende voorstelling verschillende opeenvolgende episodien in één compositie samengebracht. Links ziet men de biddende Chryses voor

6 *Ilias Ambrosiana, Milaan. Miniatuur I*

7 *Ilias Ambrosiana, miniatuur I, reconstructie*

de Apollotempel aan het strand met twee schepen (v. 34ff). Apollo zweeft in de lucht en is bezig een pijl af te schieten (v. 48). Een groep aan de pest bezweken Grieken ligt op de grond. Rechts nadert een Griek de brandstapels (v. 52). Rechts op de achtergrond ziet men de Griekse krijgsraad (v. 54ff).

Alle besproken afbeeldingen behoren tot cycli, die dikwijls in de onderscheidene scènes zeer vergelijkbare iconografische schemata laten zien. Het is derhalve aannemelijk een hellenistische archetypische cyclus van Trojaanse voorstellingen te veronderstellen, die aan alle genoemde cycli ten grondslag heeft gelegen.

Over de aard van dit oorspronkelijke voorbeeld en de verspreiding ervan lopen de meningen uiteen. Volgens K. Weitzmann⁹ gaat het om Alexandrijnse geïllustreerde papyrusrollen met literaire teksten. Volgens anderen om voorbeeldenboeken met uitsluitend illustraties¹⁰. Zeer onwaarschijnlijk is de oudere theorie dat er steeds regelrecht naar monumentale wandschilderingen gecopiëerd werd zonder intermediaire voorstellingen op klein formaat.

Mogelijk werd een archetypische Trojaanse cyclus in de grote schilderkunst, zoals die van Theorus die omstreeks 300 v. Chr. ontstond¹¹, verspreid d.m.v. voorbeeldenboeken.

De iconografische overeenkomsten zijn juist in het geval van de pestvoorstellingen niet zeer overtuigend. Toch is het opvallend dat op drie van de vier illustraties een Apollotempel voorkomt (tweemaal op de achtergrond), die bij Homerus slechts zijdelings wordt genoemd¹² en dus waarschijnlijk is gecreëerd door de schepper van liet archetype. De hoge plaatsing van Apollo in het beeldvlak (op de miniatuur hangt de god zelfs in de lucht boven de schepen) wijkt af van de homerische tekst, die hem voorstelt als gezeten, ver van de schepen. Waarschijnlijk bestond het archetype van onze pestvoorstellingen uit minstens de volgende elementen: Apollo hoog boven het Griekse kamp op het punt een pijl van zijn boog te schieten, zijn tempel, zijn priester Chryses, aan de pest bezwaken en vluchtende Grieken (de laatsten zijn eveneens niet in de tekst te vinden) en brandstapels. Aan dit archetype kunnen elementen ontleend zijn voor illustraties van boekrollen of voor voorbeeldenboeken, die op hun beurt de onderling enigszins verschillende prototypen van de behandelde voorstellingen geweest zouden kunnen zijn. Hoe dit ook zij, de pijlschietende Apollo is in alle gevallen een dominerend element.

Wie is deze ons uit tekst en beeld bekende pestbrenger Apollo? In hoeverre hebben zijn eigenschappen ook buiten het epos en in latere perioden geldigheid?

Apollo's activiteit bij Homerus is ambivalent¹³: hij brengt ziekte en dood, ofschoon niet speciaal doodsgod, maar ook treedt hij op als arts en beschermer, hoewel niet in het genezen van ziekten gespecialiseerd. Hij heelt de wonden van Glaucus¹⁴ en wekt de half bewusteloze Hector tot leven¹⁵. In Apollo's tempel wordt de aan het strijdgewoel onttrokken Aeneas verpleegd¹⁶. Hij brengt een plotselinge en snelle dood d.m.v. zijn milde pijlen (*οἷς ἀγανοῖς βελέεσσιν*)¹⁷. Hij doodt de zonen van Niobe¹⁸, Eurytus¹⁹, Otus en Ephialtes²⁰. Zijn attribuut is steeds de zilveren boog die een deel van zijn roem uitmaakt (cf. zijn epitheta *κλυτότοξος*, *ἀργυρότοξος*)²¹. Hij neemt bij het schieten een zekere afstand tot zijn slachtoffers in acht (cf. de epitheta *ἐκάεργος*, *ἐκατηβόλος*, *ἐκατηβελέτης*, *ἔκατος*, *ἐκηβόλος*)²². Apollo is soms bij het volbrengen van zijn werk voor de sterveling onzichtbaar; zo beweegt hij zich als pestbrenger 'gelijkend op de Nacht' (v. 46)²³. Apollo's optreden als pestverwekker in boek A wijkt niet af van het algemene beeld. Hij veroorzaakt de ziekte (v. 44-52) en wendt haar af als zijn toorn om de smaad die men zijn priester Chryses aandeed geluwd is nadat hem na de noodzakelijke reinigingsplechtigheden (v. 314) een hekatombe is geofferd.

Door sommige geleerden wordt speciale betekenis gehecht aan de bijnaam Smintheus, waarmee Chryses Apollo aanroept (v. 39)²⁴. Smintheus is de epiklesis van de muizenverdelgende en dus gewasbeschermende Apollo. Daar er geen bronnen zijn waaruit duidelijk blijkt dat men zich in de Oudheid bewust was van de rol van knaagdieren bij het overbrengen van pest, is het onaanvaardbaar dat Chryses Apollo om een andere reden Smintheus noemt dan omdat de god juist onder deze naam in het gebied rond Troje werd vereerd²⁵.

Dat de Treffer-van-verre met zijn zilveren boog in de periode waarin de homerische epen

8 *Apollo van Mantiklos. Boston, Museum of Fine Arts*

ontstonden niet slechts een dichterlijke gestalte was, maar ook in het dagelijks leven een rol speelde, bewijst liet vroegste beeld dat met zekerheid Apollo voorstelt (afb. 8)²⁶. Het uit de vroege zevende eeuw daterende in Thebe gevonden bronzen beeldje heeft een op het episch idioom zinspelende inscriptie in Boeötisch dialect op zijn dijbenen:

*Μάντικλος μ'ἀνέθηκε Φεκαβόλοι ἀργυροτόχοι
Τᾶς δεκάτας τῷ δέ, Φοῖβε, δίδοι χαρὶΦετταν ἄμοι[Φάν].*

Mantiklos wijdde mij aan de Treffer-van-ver met zijn boog van Zilver als tiende; geef gij dan, Phoebus, gewenste vergoeding.

De statuette droeg waarschijnlijk in zijn linkerhand een (zilveren?) boog. Van deze boogdragende Apollo verwachtte zijn adorant Mantiklos steun en berscherming, wellicht ook tegen ziekte en dood, al wordt de aard van de gehoopte beloning niet gespecificeerd. In ieder geval past de Thebaanse Apollo volledig in de homerische gedachtenwereld.

Pijl en boog blijven, zoals bekend, in de gehele antieke kunst en literatuur Apollo's vaste attributen, o.a. steeds dan wanneer hij in zijn functie van geneesheer optreedt. In die hoedanigheid werd hij vaak op munten afgebeeld²⁷. Ook op de vijfde met zekerheid aan een – in dit geval historische – pestilentie te relateren voorstelling hanteert hij deze wapens: op de voorzijde van een spoedig na 467/466 v. Chr. geïntroduceerd tetradrachmon van Selinus zien wij de boogschietende Apollo in een door zijn zuster Artemis gemend vierspan (afb. 9)²⁸. Op de keerzijde brengt de riviergod Selinus een plengoffer op een altaar waarop een haan is afgebeeld, die – gezien de context – naar een god van de geneeskunst lijkt te verwijzen (zeer waarschijnlijk Apollo's zoon Asclepius).

Dit munttype werd geslagen naar aanleiding van het einde van een pestepidemie die Selinus in de eerste helft van de vijfde eeuw v. Chr. teisterde.

De filosoof Empedocles heeft volgens zijn biograaf Diogenes Laertius een einde aan de plaag gemaakt door een staaltje van ingenieurskunst²⁹. Hij liet het stagnerende water uit de Selinus weer stromen en daarmee verdween de broedplaats van de ziektekiemen. Dit conflict tussen mens en natuur vond zijn mythische uitdrukking in de voorstelling, op een tezelfder tijd geslagen didrachmon van Selinus, van Heracles in gevecht met een stier (afb. 10): symbool van de overwinning van het menselijk vernuft op de ongetemde natuurkracht van een rivier, de Selinus of de op de keerzijde gepersonifieerde Hypsas³⁰. Evenals Selinus brengt de laatste een plengoffer op het altaar van een gezondheidsgod (nu aangeduid door een slang; ook hier betreft het waarschijnlijk Asclepius).

Zowel Selinus als Hypsas, die de stad Selinus representeren, houden de bij reinigingsoffers gebruikelijke lauriertak in de linkerhand. Het gaat dus om een offer van de stad na de epidemie. De interpretatie van beide offervoorstellingen wordt nog gecompliceerd door het stiertje op het tetra- en de watervogel op liet didrachmon. Het eerste dier wordt soms geïnterpreteerd als de verkorte weergave van het dankoffer³¹. Daar het echter niet duidelijk bij de offerhandeling

9 Tetradrachmon van Selinus (kort na 467/6 v. Chr.)

betrokken is en het bovendien op een sokkel is geplaatst, kan men beter denken aan een standbeeld van de riviergod, dat in het heiligdom van Asclepius staat (*cf.* de stier op het didrachmon).

De watervogel wordt, omdat hij zich lijkt te verwijderen van de offerscène, wel opgevat als een symbool van het door Empedocles drooggelegde moeras, waarin voor dergelijke vogels geen plaats meer was³². Waarschijnlijker lijkt het dat de vogel een bij de riviergod Hypsas behorend embleem is, wellicht de weergave van een statuette, zoals ook de stier op het tetradrachmon.

De aanwezigheid van Artemis op de quadriga kan in verband gebracht worden met het bericht van Diogenes Laertius dat de vrouwen leden onder miskramen: Artemis staat n.l. de vrouwen bij tijdens de geboorte en is tevens verantwoordelijk voor miskramen³³.

Interessant is het te constateren dat de symbolen voor de natuurlijke en de veronderstelde bovennatuurlijke oorzaken als parallelle verschijnselen op twee munttypen worden uitgebeeld, blijkbaar zonder dat deze twee in het bewustzijn van de Selinuntiërs een conflict vormden. Gedeeltelijk werd het probleem ondervangen door ook voor de natuurlijke oorzaak een mythologisch beeld te kiezen. Hoe men zich nu precies ontstaan en afwending van de epidemie voorstelde is moeilijk te reconstrueren. Waarschijnlijk is de vraag, aldus geformuleerd vanuit een moderne optiek, principieel onjuist. Apollo, Artemis, Asclepius, de riviergoden, gepersonifieerd als stad en gesymboliseerd als door Heracles getemde natuurmacht: allen speelden een bepaalde, moeilijk nader te definiëren rol in het gebeuren. Consequentie in geloofszaken verlangt wellicht de misleide interpreet, niet de gelovige adorant.

Fundamenteel in al onze voorstellingen is het optreden van de god met pijl en boog, die het verderf op de mens afschiet, maar het ook van hem kan afhouden met dezelfde wapens! Nog in de latere Oudheid is Apollo afweerder van de pest: inscripties uit het midden van de tweede eeuw na Chr. in Kallipolis en Troketta behelzen orakelspreuken van de Apollo van Klarissa met het bevel een beeld van de boogdragende Apollo Propylaios op te stellen (n.l. voor de stads-

10 Didrachmon van Selinus (kort na 467/6 v. Chr.)

poort) ter verdrijving van de pest³⁴. Wie zich als particulier niet een kostbaar Apollobeeld voor de ingang tot zijn woning kun veroorloven, kun volgens een orakel van Alexandros van Abonoteichos (eveneens midden tweede eeuw na Chr.) als surrogaat de volgende spreuk op een bordje schrijven en aan de huisdeur bevestigen: *Φοῖβος ἀπερσοκόμης λοιμοῦ νεφέλην ἀπερούκει* (Phoebus met ongeknipt haar weert de wolk van de pest van het lijf af). Men geloofde, verklaart Lucianus, ‘dat de Apollo Akersokomes de pest wegschoot’³⁵.

In hetzelfde kader moet men het Apollostandbeeld van Kalamis voor de tempel van Apollo Patroos op de Kerameikos te Athene plaatsen. Volgens de meest acceptabele interpretatie van een passage bij Pausanias³⁶ kreeg dit na de grote pest van 429 v. Chr. de bijnaam Alexikakos (= de onheil afwerende). Vele Apollines zijn op onvoldoende gronden met de Apollo Alexikakos van Kalamis geïdentificeerd; het uiterlijk van het beeld wisselt naar gelang de toeschrijvingen. Het feit dat aan dit Apollobeeld na de epidemie deze naam werd toegevoegd, maakt het in het licht van liet voorafgaande waarschijnlijk dat de god was uitgebeeld met pijl en boog.

Ongeveer in dezelfde tijd (433/31) werd in Rome Apollo geïmporteerd als Apollo Medicus naar aanleiding van een ernstige pestepidemie³⁷. Nog in de tijd van Macrobius wordt een Apollo Loimios te Lindos vereerd³⁸. Als pestgod doorstond hij dus gedurende de gehele Oudheid de concurrentie van o.m. de in ziekten gespecialiseerde Asclepius, blijkbaar dankzij zijn specifieke in het antieke bewustzijn met het ontstaan en de verdrijving van pest verbonden attributen pijl en boog³⁹.

Al kunnen andere goden bij een pestilentie een rol spelen⁴⁰, het is toch steeds de toornende en te verzoenen Apollo die de hoofdrol speelt. *Notandum est sane Apollinc offenso pestilentium semper creari* (‘men merke terdege op dat een pestilentie steeds ontstaat wanneer Apollo beledigd is’) is Servius’ commentaar op de korte pestbeschrijving in Vergilius’ Aeneis⁴¹.

Zeer talrijk zijn in de antieke literatuur de plaatsen waar Apollo met een pestepidemie in verband gebracht wordt, ook daar waar tegelijkertijd naar de natuurlijke oorzaken van de ziekte wordt gezocht. Grappig is in dit verband het verhaal over het ontstaan van de pest ten tijde van Marcus Aurelius in de *Historia Augusta*⁴²: een soldaat zou per ongeluk in een Apollotempel te Babylon een gouden schrijn hebben omgestoten, waaruit een ‘spiritus pestilens’ ontsnapte, die zich over het gehele rijk verspreidde.

In verlichte kringen, waar men zijn geloof meer hechtte aan vermeende natuurlijke oorzaken, worden de pestverwekkende pijlen van Apollo allegorisch geïnterpreteerd als de stralen van de zon die door hun hitte een epidemie teweegbrengen. Een dergelijke beschouwing is voor het eerst grijpbaar in de succesievelijke allegorische interpretatie van alle elementen uit de pest-episode van Boek A van de Ilias door een zekere Heraclitus, die waarschijnlijk in de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. werkzaam was⁴³. Hij vermeldt een deel van zijn materiaal ontleend te hebben aan Apollodorus⁴⁴, die omstreeks liet midden van de tweede eeuw v. Chr. in Alexandrië werkte. Zo komen deze allegorische pijlen uiteindelijk uit de Alexandrijns-hellenistische geleerdenkoker. Vergelijkbare ‘ontmythologiserende’ tendenzen blijven tot in de late Oudheid courant. Tot de interessantste passages in dit genre behoort het geleerde betoog over Apollo als zonnegod van Macrobius, die o.m. vermeldt dat men ‘hen die door ziekte verteerd worden’ *Ἀπολλωνόβλητοι* en *ἡλιόβλητοι* noemde (= resp. door Apollo / door de zon getroffen) en vrouwen die aan bepaalde ziektes leden *Ἀρτεμιδοβλητοι* en *σεληνόβλητοι* (= resp. door Artemis / door de maan getroffen)⁴⁵. Volgens Macrobius werden de beelden van Apollo voorzien van boog en pijlen om daarmee de krachtige zonnestrallen van de god te symboliseren.

Negentiende-eeuwse godsdiensthistorici traden in de voetsporen van hun antieke collegae en verklaarden Apollo's optreden als doodsgod als een afleiding uit zijn functie als zonnegod⁴⁶. Maar de identificatie Apollo-Helios is bij Homerius, waar Apollo wel doodt en geneest, nog niet aanwezig en is pas in klassieke tijd aanwijsbaar⁴⁷.

De uitdrukking *βλητός* in verband met Apollo en Artemis is ook reeds bij Callimachus te vinden⁴⁸. Tripas wenst dat zijn zoon Erysichthon, die Demeter beledigde en gestraft werd met onverzadigbare vraatzucht '*βλητόν ὑπ' Ἀπόλλωνος*' (getroffen door Apollo) ware. Artemis treft met haar zilveren boog de misdadigers; tot de straffen behoren veepest en sterfte van vrouwen in het kraambed: '*βληταὶ θνήσκουσαι λεχνοῖδες*' (getroffen sterven zij in het kraambed).

Volgens Hippocrates werden lijders aan apoplexie en aan acute ziekten gestorvenen door de Ouden *βλητοί* genoemd, daar de loodkleurige vlek die /ij soms in de flank hadden, veroorzaakt leek door een slag⁴⁹. Men mag aannemen dat liet volksgeloof in deze donkergekleurde plekken zeer concreet de sporen zag van aanraking met een door de godheid, i.c. Apollo, gezonden pijl. Voor alle ziekten met acuut karakter en onzichtbare oorsprong, dus ook de pest, waardoor bovendien veel mensen kort na elkaar getroffen werden, was de pijl een bij uitstek geschikt symbool en zelfs een verklaring van het ontstaan ervan.

We zullen zien dat pijl en pest niet slechts in de Oudheid met elkaar werden geassocieerd.

II

Ook de vroeg-christelijke auteurs zien, zoals te verwachten is, pestilentie in een metafysisch perspectief⁵⁰; pest is een straf van god, 'flagellum dei'⁵¹. Het beeld van de pijlen wordt door hen niet gebruikt, wellicht omdat de associatie met Apollo nog te levendig was.

Apollo had, zoals wij constateerden, zijn functie van genezer en bij uitstek van pestgod tot in de late Oudheid behouden. De overgang van de klassieke beschaving naar een nieuwe cultuur betekent het einde van Apollo, echter niet van zijn pijlen! Pijlen bleven namelijk, door wie zij ook gezonden werden, voor het volk de dragers van de ziekte. Dit is te demonstreren aan de interessante ontwikkelingsgeschiedenis van een heilige: St. Sebastiaan⁵².

De vroegste getuigenissen (vierde eeuw) kennen hem slechts als de christelijke martelaar, die, uit Milaan afkomstig, naar Rome trok en daar de dood voor het geloof vond⁵³ (waarschijnlijk ten tijde van Diocletianus). In de beeldende kunst onderscheidt hij zich aanvankelijk niet door bepaalde characteristicen van andere martelaren⁵⁴.

In de vijfde eeuw werd een uitgebreide *Vita* van Sebastiaan geschreven⁵⁵, waarin o.m. zijn marteldood vast omlinjende trekken kreeg: aan Diocletianus, die de als praetoriaan aan zijn hof levende Sebastiaan in hoge achting had, werd gemeld dat deze in het geheim christen was. Toen Sebastiaan, hierover ondervraagd, voor zijn geloof uitkwam, liet de keizer hem aan een paal binden en beval zijn boogschutters hun projectielen op hem af te schieten. Sebastiaan werd aan alle kanten met pijlen doorboord, maar door een wonder overleefde hij de foltering en werd bevrijd. Later tracht Diocletianus wederom hem te doden, ditmaal met meer succes. Nu zijn gestalte scherpere contouren had aangenomen, kreeg zijn cultus enige verbreiding, zowel in als buiten Rome.

Belangrijker werd hij pas naar aanleiding van de grote pestepidemie in Italië in 680. Paulus Diaconus⁵⁶ bericht dat velen in het zwaar geteisterde Pavia met eigen ogen een goede en een slechte engel 's nachts door de stad zagen lopen. Steeds sloeg de boze engel, die een lans in zijn

hand leek te dragen, op bevel van de goede engel op de deur van ieder huis. Zoveel malen als hij geslagen had, zoveel mensen stierven de volgende dag in een huis. Ook werd iemand geopenbaard, dat de ziekte niet zou aflaten voordat in de kerk van de heilige Petrus die 'ad Vincula' wordt genoemd, aan de heilige martelaar Sebastiaan een altaar zou worden gewijd. Toen dit gebeurde en er reliquieën van Sebastiaan uit Rome werden gehaald, hield de pest op. Tot zover Diaconus. In Rome gebeurt hetzelfde: volgens de legende richtte Paus Agatho een altaar op voor Sebastiaan, waarop een einde komt aan de pestepidemie⁵⁷. Twee jaar later werd door Paus Leo II de kerk S. Giorgio in Velabro aan St. Joris en St. Sebastiaan gewijd. Wederom won Sebastiaans cultus aan belangrijkheid.

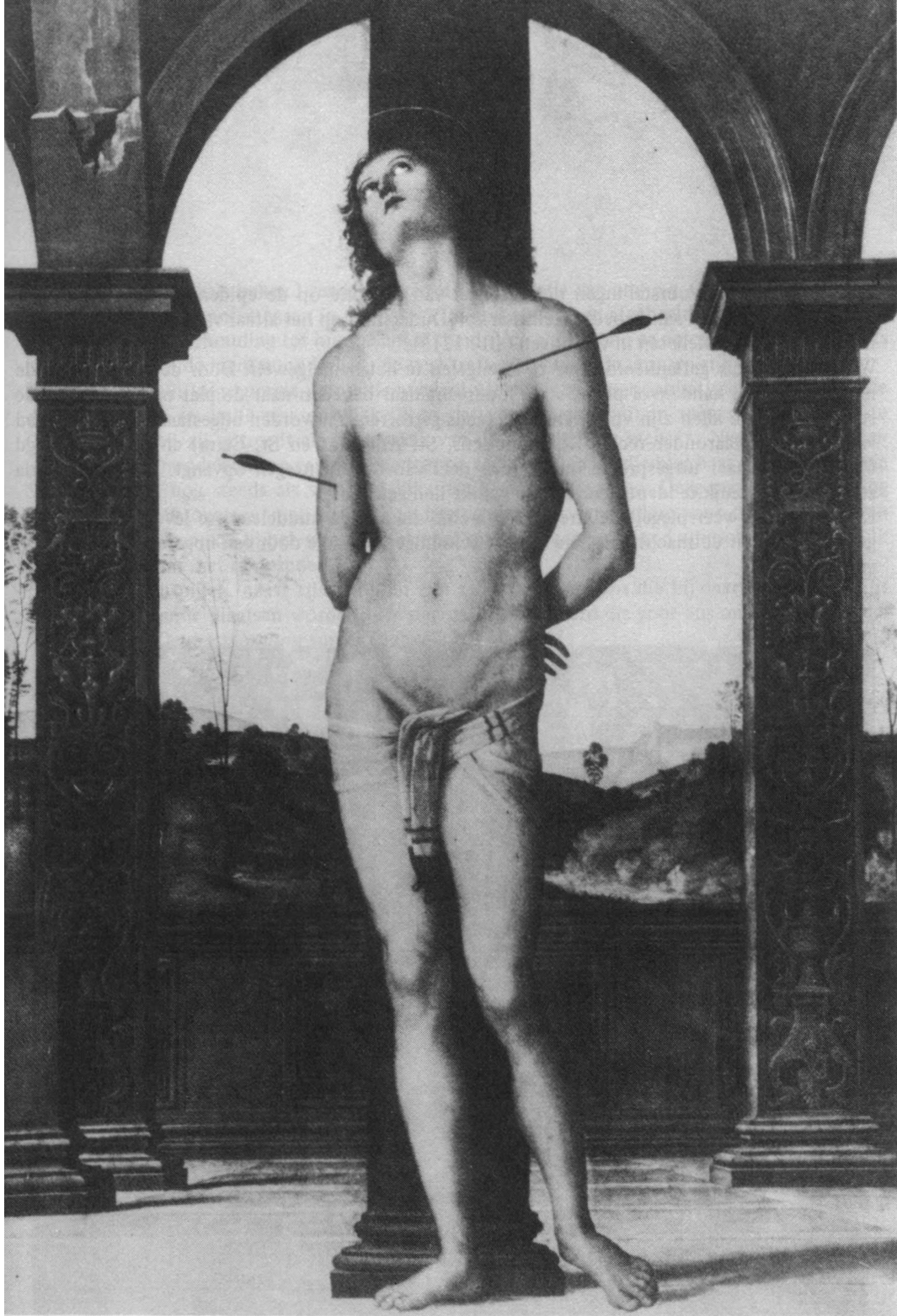
Waarom werd nu onder de vele heiligen die ook wel helper bij de pest waren en bleven juist Sebastiaan dé pestheilige in Italië? De reden van dit eindpunt van zijn carrière kan slechts gelegen zijn in liet feit dat hij de dood-door-pijlen had overwonnen en dus blijk gaf over pijlen macht te hebben; kennelijk werden pijlen nog steeds beschouwd als pestbrengende projectielen. Zo wordt Sebastiaan de cliristelijke pendant van Apollo, zij het dat hij in tegenstelling tot de antieke god de ziekte niet brengt, maar slechts de door god gezonden ziekte geneest. Wellicht mag men zelfs spreken van 'opvolger': tussen de achtste en de tiende eeuw werd een S. Sebastiano gesticht op de Palatijn op de plaats waar de in 363 na Chr. bij een brand verwoeste Apollotempel had gestaan⁵⁸. Blijkbaar leefde in het volk het bewustzijn dat hier eens het heiligdom stond van een andere helper in tijden van pest, die eveneens macht over pijlen had. Pas na de gebeurtenissen rond de pestepidemie van 680 verschijnen de eerste uitbeeldingen van Sebastiaans martyrium; meestal echter wordt bij voorgesteld als soldaat van de practoriaanse garde⁵⁹. Tot een eigenlijke uitbeelding van het thema pest komt het overigens in deze periode niet.

Pestheilige bleef Sebastiaan de gehele middeleeuwen, maar zijn enorme populariteit en zijn betekenis in geheel West-Europa kreeg hij pas met het woeden van de Zwarte Dood in 1348-1350⁶⁰. Het zou te ver voeren om de verschijningsvormen van Sebastiaan in de beeldende kunst hier te behandelen. In de tweede helft van de veertiende en vooral in de vijftiende eeuw worden afbeeldingen van hem zeer talrijk.

Omdat hij één van de weinige figuren in de christelijke kunst is die naakt worden uitgebeeld, betekent de weergave van zijn martyrium, vooral voor renaissancekunstenaars, een welkome aanleiding om een ephebisich lichaam met anatomische precisie in canonische proporties te schilderen⁶¹. Zo wordt Sebastiaan ook nog langs een geheel andere weg een parallelle verschijning van Apollo (afb. 11).

Voor ons doel zijn voorstellingen van hem slechts dan interessant wanneer de heilige in de bredere context van een pestuitbeelding figureert.

Zulke voorstellingen komen pas op naar aanleiding van de epidemie van 1348; tussen 680 en 1348 waren er geen grote pestilenties die daartoe konden stimuleren. In het begin van de vijftiende eeuw komt het genre eerst recht tot leven, daar de Zwarte Dood aanvankelijk vrijwel voor alle gebieden van het leven ingrijpende gevolgen had en ook op de artistieke productie een paralyserende invloed uitoefende⁶². De pest woedde in Europa onafgebroken tot het einde van de zeventiende eeuw, met uitlopers in de achttiende. De makers van de hieronder te behandelen schilderijen hebben de vernietigende uitwerking van de ziekte in hun directe omgeving meegeemaakt. Hun werken zijn votiefschilderingen: altaarstukken vervaardigd in opdracht van een geteisterde gemeenschap.

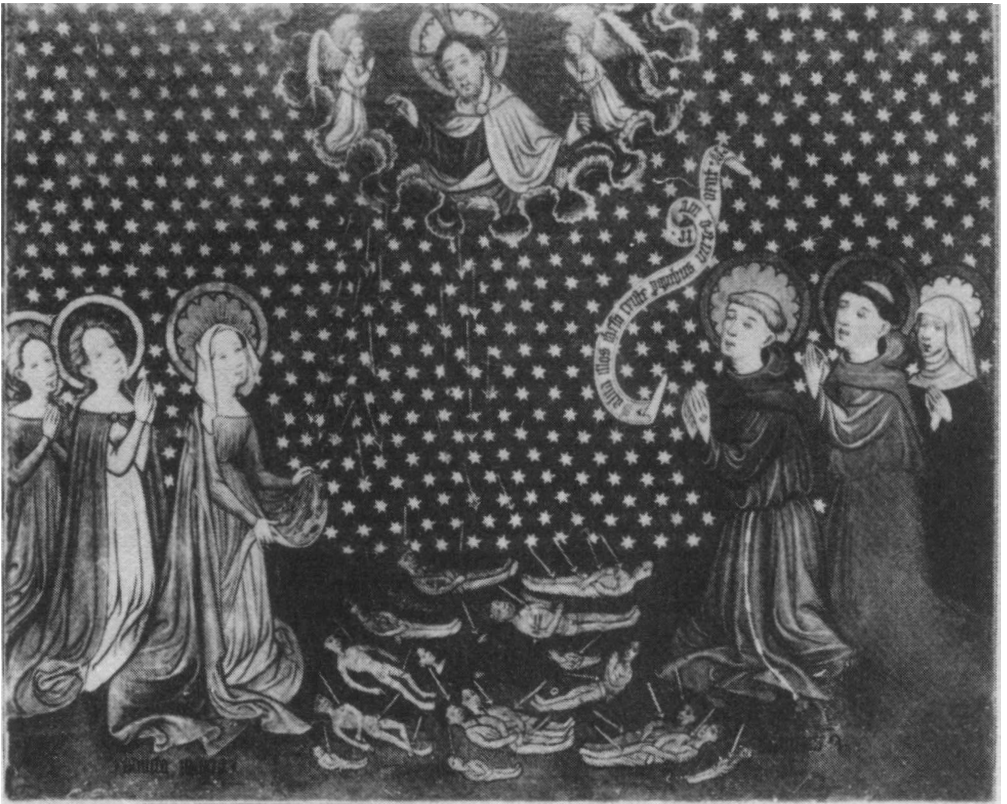

11 Perugino, St. Sebastiaan. Parijs, Musée du Louvre

Eén van de eerste voorstellingen die getuigen van reflectie op de epidemie is een paneel dat wordt toegeschreven aan broeder Heinrich von Duderstadt op het altaar van het klooster van de Ongeschoeide Karmelieten in Göttingen (afb. 12)⁶³.

Wij zien Christus geflankeerd door twee engelen in het hemelgewelf. Door de sterrenbezaaide nacht werpt hij handenvol pijlen bijna loodrecht naar beneden naar de plat op aarde liggende stervelingen, die allen zijn voorgesteld als reeds getroffen. Zij worden bijgestaan door het gebed van heiligen (waaronder rechts St. Franciscus, St. Antonius en St. Clara) en door de maagd Maria, die in haar uitgespreide mantel een deel van de pijlenregen opvangt. Links van Maria staan twee moeilijk te identificeren vrouwelijke heiligen.

De schildering weerspiegelt de strenge hiërarchie die aan de middeleeuwse levensopvatting ten grondslag lag en de machteloosheid van de schuldige mens die door een hogere instantie wordt gestraft.

12 Heinrich von Duderstadt, schildering op hout van het altaar van de Ongeschoeide Karmelieten te Göttingen/Hannover, Niedersächsische Landesgalerie.

Zeer algemeen is zoals bekend reeds eeuwen de combinatie van god c.q. Christus en heiligen in de hogere registers met mensen in een lager. De grootte van de afgebeelde figuren staat daarbij vrijwel steeds in verhouding tot hun belangrijkheid. Verschillen zijn er op onze voorstelling zelfs in de grootte van de mensen onderling: de pest treft groot en klein, arm en rijk. De madonna met uitgespreide mantel is afgeleid van het z.g. Misericordiatype, dat reeds in de dertiende eeuw in Italië was ontwikkeld en dat vooral voorkomt in scènes van het Laatste Oordeel, waarbij zij optreedt als voorspraak van de te berechten mens⁶⁴. Nieuw in een overigens in de late middeleeuwen gangbare conceptie zijn de pijlen⁶⁵, die blijkbaar, overgeleverd via St. Sebastiaan, nog steeds als symbool bij uitstek van pest golden. Deze populaire opvatting kwam bovendien overeen met beelden en beeldspraak uit een andere voor de middeleeuwen fundamentele bron: de bijbel, waarin de strenge oudtestamentische god zijn schuldbladen volk voortdurend slaat met rampspoed.

Niet zelden zijn pijlen, naast zijn hand en zijn zwaard, de wapens die hij daartoe hanteert. Uit de vele betreffende plaatsen worden hier slechts drie geciteerd die voor ons onderwerp instructief zijn⁶⁶. In *Deuteronomium* spreekt Jahweh tot Mozes⁶⁷:

‘Ik zal rampen over hen ophopen,
al mijn pijlen tegen hen afschieten.
Als zij uitgeput zijn van honger en verteerd van koortsgloed
en dodelijke ziekte
Dan zal ik de tanden der wilde dieren tegen hen loslaten.
(...)
Ik zal mijn pijlen dronken maken van bloed
en mijn zwaard zal vlees verslinden’.

In *Ezechiël* is dezelfde aan liet woord: ‘Wanneer Ik op hen de boze pijlen van de honger afschiet, die verderven zullen, en die Ik afschieten zal om u te doen verderven, dan zal Ik de honger over u doen toenemen en de staf des broods voor u verbreken. Ik zal honger en verscheurend gedierte over u doen komen, die u van kinderen zullen beroven: pest en bloedvergieten zullen over u komen, en het zwaard zal Ik over u brengen. Ik, de Here heb het gesproken’⁶⁸.

Evenals Apollo kan Jahweh ook tegen de pest beschermen, zoals blijkt uit psalm 91:

Want hij is het die u redt van de strik des vogelvangers
van de verderfelijke pest.
Met zijn vlerken beschermt hij u,
en onder zijn vleugelen vindt gij een toevlucht;
zijn trouw is schild en pantser.
Gij hebt niet te vrezen voor de verschrikking van de nacht,
voor de pijl die des daags rondvliegt
voor de pest die in het duister rondwaart,
voor het verderf, dat op de middag vernielt.⁶⁹

Dit soort beelden bleven levendig in de herinnering: sinds eeuwen werd in de litanie van Allerheiligen gebeden om afwending van de drie godsplagen die in het Oude Testament vaak naast elkaar voorkomen: pestilentie, hongersnood en oorlog. Parallele situaties uit het Oude Testament werden in tijden van pestnood inderdaad aangevoerd⁷⁰.

Het paneel uit Göttingen staat aan het begin van een rijke, tot in de zeventiende eeuw voortdurende traditie van vergelijkbare voorstellingen, waaruit wij enkele interessante exemplaren kiezen.

Maria kan ook de centrale plaats in de compositie innemen: op de schildering 'Madonna della Misericordia' van Bonfigli in de kerk S. Francesco del Prato te Perugia, gedateerd 1464 (afb. 13)⁷¹ vult haar uitgespreide mantel bijna de gehele breedte van het vlak. Geheel boven werpt Christus zijn pijlen; aan zijn zijden bevinden zich de engel van de gerechtigheid met getrokken zwaard en de engel van de genade met het zwaard in de schede. Christus' pijlen worden evenwel in hun val gebroken door Maria's mantel, waaronder een groep gelovigen schuilt als de Israëlieten onder de vleugelen van Jahweh. Zij worden beschermd door voor hen biddende heiligen, waaronder geheel rechts een door talrijke pijlen doorboorde Sebastiaan. In het onderste register is de stad Perugia afgebeeld in vogelvluchtperspectief. Een religieuze orde, gekleed in witte pijen, knielt in gebed. Buiten de stadsmuren ziet men mensen op de vlucht. De Dood in de gedaante van een geraamte met vleermuisvleugels staat temidden van zijn buit, een stapel lijken. In zijn hand heeft hij pijlen en boog. Op zijn beurt wordt hij echter getroffen door de speer van de aartsengel Raphaël.

De gecompliceerde allegorische voorstelling bevat een schijnbare tegenspraak (evenals de vorige): Christus wordt in de uitvoering van zijn besluit de mensheid te straffen gedwarsboomd door Maria, de aartsengel Raphaël en een reeks heiligen. In werkelijkheid is de situatie hier niet anders dan in het geval van Apollo en Jahweh, die zoals wij zagen doden en tevens beschermen tegen de dood.

De beschermende taak kan, zoals op onze schilderijen, ten deel vallen aan intermediaire figuren, die uiteraard in laatste instantie toch de wil van de Almachtige volvoeren.

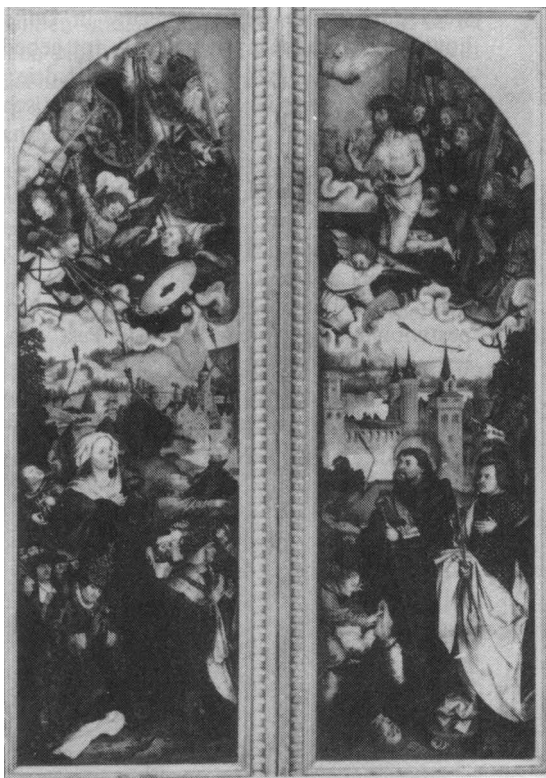
Zagen wij in de twee behandelde voorstellingen Christus optreden als de strenge oudtestamentische god, hij kan ook de pestlijders bijstaan als één die zelf voor de mensheid is gestorven. Hij kan de intermediaire rol van Maria en de heiligen overnemen. Zo zien wij hem op de buitenkant van een altaarstuk (triptiek) van Martin Schaffner (1510-14)⁷², waarop god de vader en zijn engelen zwaard en boog hanteren (afb. 14). Maar de pijlen worden uit hun koers geslagen en gebroken dankzij de interventie van de lijdende Christus, die geknield bidt.

Ook heiligen beschermen de gekwelde mensheid, waaronder St. Sebastiaan (geheel rechts; bij uitzondering hier gekleed: hij is kenbaar aan zijn attriboot, een pijlenbundel) en naast hem St. Rochus, zijn directe collega: een laat-middeleeuwse pestheilige († 1327), vaak afgebeeld met Sebastiaan en vrijwel steeds gekenmerkt door een pestbuil op zijn dijbeen, die hijzelf of een ander aanwijst.

Een volgende variatie op ons thema vertoont een paneel van een anoniem uit 1510 (afb. 15)⁷³, getiteld 'Pestis'. Hierop blijft de goddelijke macht verborgen. Zijn werking is echter op suggestieve wijze duidelijk gemaakt door de enorme, met een kruisboog afgeschoten pijlen, die diep doordringen in het vlees van de pestlijders. Eén van hen, geheel links, is weer St. Rochus. Pestvoorstellingen van dit genre bleven niet beperkt tot enkele schilderijen; op grote schaal

13 Benedetto Bonfigli, *Madonna della Misericordia*.
S. Francesco del Prato, Perugia

14 Martin Schaffner, *altaarstuk*. Nürnberg,
Germanisches Nationalmuseum

15 Anonymus, *Pestis*, *schildering op hout*.
München, Pinakothek

werden zij in de vijftiende eeuw in Duitsland verspreid in de vorm van z.g. *Pestblätter*⁷⁴: houtsneden, bedoeld om het volk tot gebed op te wekken. Op vele exemplaren vinden wij de pijlenslingerende god. Eén ervan heeft drie pijlen met de bijschriften 'pestilenz, teurug, kryeg' en toont hoe vertrouwd de oudtestamentische gedachtenwereld was⁷⁵.

De pijlen van god worden ook wel in de hand gelegd van de Dood, zoals het geval was op de 'Madonna della Misericordia' van Bonfigli⁷⁶. Hierdoor wordt het thema pest gegeneraliseerd tot dat van sterfelijkheid, ook al komt in de titel van het schilderij tot uiting dat het gaat om een allegorie van de pest.

Later (achttiende eeuw) worden bij pestuitbeeldingen pijl en boog wel vervangen door een meer traditioneel attribuut van de Dood, de zeis. Meestal rijdt de Dood op een paard of een fabeldier dwars door het beeldvlak over zijn slachtoffers heen. Als enige voorbeeld van deze categorie pestvoorstellingen moge hier 'Die Pest' van Böcklin (afb. 16) uit 1898 worden aangevoerd⁷⁷; het werk staat aan het einde van een lange traditie en breekt daarmee gedeeltelijk: de Dood is frontaal weergegeven, waardoor de beschouwer direct bij het gebeuren wordt betrokken. Op hem vliegt het skelet op een draak met vleermuisvleugels af.

16 Arnold Böcklin,
Die Pest. Basel, Kunstmuseum

Alle genoemde pestuitbeeldingen in engere zin hebben ondanks onderlinge verschillen in de uitwerking de fundamentele idee gemeen: pest is een plaag die door een vertoornde god wordt gezonden; de mens is hiertegen weerloos en kan slechts trachten hem milder te stemmen door intensief gebed. De visualisering van de ziekte als straf van god geschiedt veelal d.m.v. pijlen. In al deze opzichten zijn deze pestvoorstellingen zeer vergelijkbaar met de antieke; al hebben deze laatste op de iconografische schema's van hun middeleeuwse en latere pendanten geen rechtstreekse invloed uitgeoefend, hun conceptie is toch zeer verwant. Wel is het element van de pijlen, zoals wij zagen, uit de antieke traditie voortgekomen.

De idee dat een godheid de mens slaat met pest is zo algemeen dat men haar archetypisch kan noemen. De uitdrukking 'slaan' is zeer frequent in de meest uiteenlopende pestbeschrijvingen. Het Engelse 'plague' (cf. Plage, plaag), afgeleid van *plaga/πληγή* (=slag) getuigt van dezelfde connectie.

Acute ziekten, met name spit, worden in het Duits 'Hexenschuss' genoemd. Vergelijkbaar zijn de Zweedse uitdrukking 'Lappenschot' en het Nederlandse 'lendeschot'. Frappant is ook, dat in het hebreuws de begrippen pijl en pest in een bepaald geval tot dezelfde woordstam behoren: in psalm 96.4 wordt met *rišpe-qēšēt*, letterlijk 'bliksem van de boog', pijlen bedoeld. In *Hab.* 3.5 en *Deut.* 32.24 betekent *rēšēp* pest. *Rēšēp* kan ook worden gepersonifieerd: hij is bij de West-Semieten onder meer pestgod, 'heer van de pijl' en wordt in een tweetalige inscriptie (Phoenicisch-Cyprisch) uit 363 v. Chr., gevonden in Tamassos op Cyprus, gelijkgesteld met Apollo⁷⁸. De verschrikkelijke Indiasche god Rudra schiet, evenals Apollo, pestbrengende pijlen over mens en dier⁷⁹. Wie parallellen dichter bij huis zoekt, kan terecht in Nederland anno Domini 1978, waar een dominee te Opheusden n.a.v. de recente polio-epidemie na het citeren van psalm 91 verklaart:

'Ach broeder en zuster, wat zien wij van Gods bestuur? (...) God heeft zovele pijlen op zijn boog. (...) O mensen. God werkt voor ons zo verborgen. Hij straft en wij zien het verband niet dat Hij legt'⁸⁰.

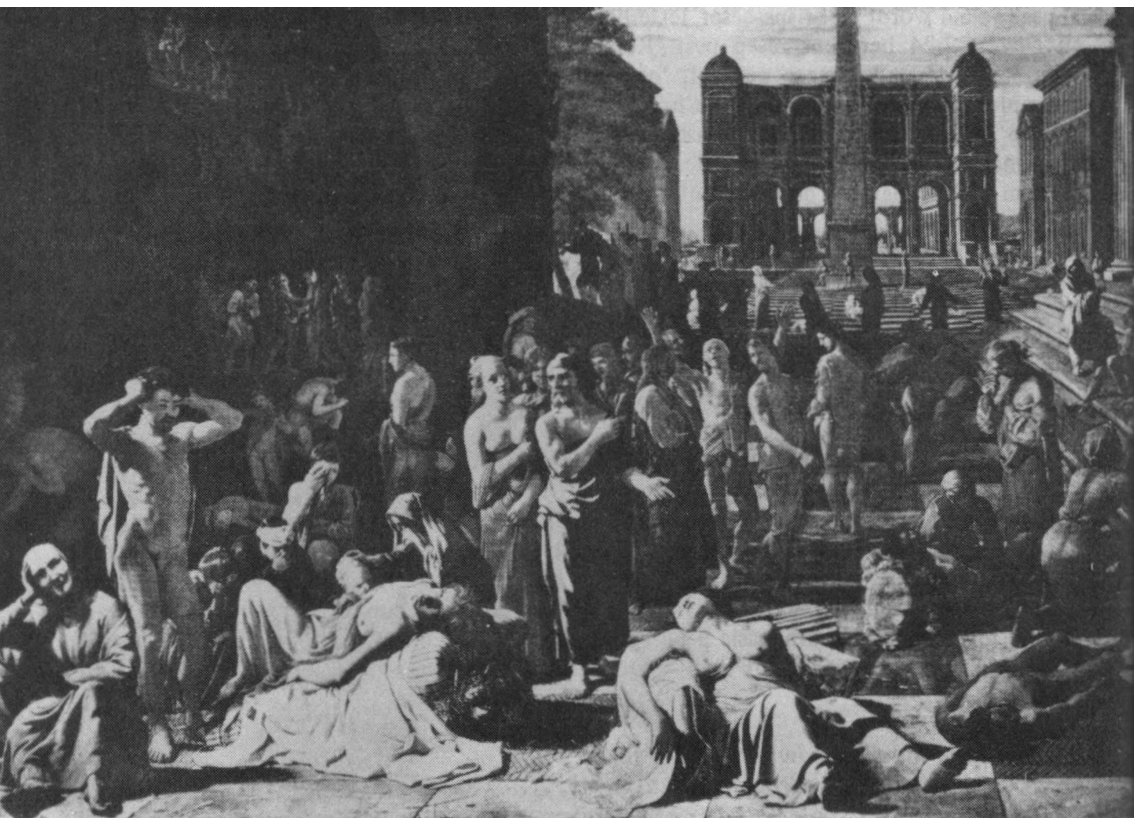
Als contrast met dit soort verschrikkingen willen wij eindigen met een voorstelling van de vriendelijke pijlen die Apollo soms ook op zijn boog kon hebben. Apollo en Artemis brengen de mensen op het gelukzalige eiland Syrië, waar men geen ziekten kent, in hoge ouderdom een milde dood⁸¹.

Wij zien de Letoiden aan het werk op één van de Homerus-illustraties van Flaxman uit 1793 (afb. 17)⁸². Apollo heeft juist een pijl afgeschoten; op het eiland ligt een dode, *Ἀπολλωνόβλητος*, op een baar, door rouwenden omgeven. Artemis staat op het punt een nieuwe pijl uit haar koker te halen. Voor de classicist Flaxman is het kenmerkend dat hij niet de meest dramatische scènes uit Homerus koos ter illustratie. Zo liet hij ook de pestepisode in zijn grimmig realisme ongebruikt en gaf de voorkeur aan enkele veel minder opvallende regels uit de Odyssee waarin Apollo met zijn pijlen euthanasie pleegt op de bewoners van een sprookjeseiland. De liefelijke sfeer van de voorstelling vindt men ook in de vrije vertaling van de betreffende passage door Pope:

*They bend the silver bow with tender skill,
and, void of pain, the silent arrows kill.*

17 John Flaxman, illustratie nr. 24 bij Homerus' *Odyssee*

18 Michiel Sweerts, *De pest te Athene*. Coll. Cook, Richmond

Appendix

Antieke pest in een later beeld

Wie zoekt naar post-antieke voorstellingen die op een pestilentie uit de Oudheid betrekking hebben, komt spoedig tot de ontdekking dat de antieke historische epidemieën nooit een belangrijke inspiratiebron voor de latere kunst zijn geweest. Veel talrijker zijn illustraties van de Philistijnse pest, een gegeven uit het Oude Testament⁸³.

Tot de weinige kunstwerken die een antieke pest als uitgangspunt hebben behoort 'De pest in Athene' van de Amsterdammer Michiel Sweerts (geb. 1624, gest. na 1656), vroeger wel toegeschreven aan Poussin (afb. 18)⁸⁴. Het historische onderwerp is zeer anachronistisch behandeld: de achtergrond vormt niet liet antieke Athene en evenmin een antieke stad in het algemeen, maar fantasie-architectuur die ontleend lijkt aan het zeventiende eeuwse Rome. waar Sweerts een aantal jaren doorbracht (1647-1652). Dat hij er de klassieke collecties bestudeerde blijkt, behalve uit een schilderij van zijn atelier te Rome, uit deze Atheense pest.

Het enige element in het schilderij dat men antiek kan noemen zijn n.l. de talrijke ontlenen aan klassieke sculpturen. Ondanks een vrije behandeling daarvan herkent men b.v. duidelijk geheel links de 'Vecchia Capitolina'. rechts van haar staat een diadoumenos in 'interpretatie pestilenticca'; met zijn gelieven handen omvat hij zijn van koorts gloeiende hoofd⁸⁵. Voorts ziet men een Vernis Pudica, een Demosthenes en twee slapende Ariadnes.

Ondanks deze klassieke reminiscenties kan het schilderij eerder worden beschouwd als een genre- dan als een historiestuk: de menigte beweegt zich vrij als die van een Romeinse volkswijk en aan de antieke kostumering is hier en daar niet streng de hand gehouden. Het werk past volkomen in de traditie van contemporaine pestschilderijen en moge dienen als specimen van de hier niet behandelde categorie pestvoorstellingen die het boven-menselijke buiten beschouwing laat.

NOTEN

1 Monumenten die zijn opgericht n.a.v. een pest-epidemie zonder dat deze inspireerde tot een specifieke pestvoorstelling, zoals b.v. de tempel van Apollo Epikourios te Phigileia Bassai (cf. Paus. 8.41.8) worden buiten beschouwing gelaten.

2 Ook genoemd Casa Omerica. V. Spinazzola, *Pompei allo luce degli scavi nuovi di Via dell'Abbondanza* (Roma 1953) II 609-10; afb. 901-03.

3 Cf. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (Berlin 1965) 97-105 (s.v. Erstaunen, Erschrecken).

4 A. Sadurska, *Les Tables iliaques* (Warszawa 1964) 24-37; afb. 1. Verdere literatuur in Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom* II (Tübingen 1966⁴) 119 (E. Simon).

5 Dezelfde soort letterpuzzel komt voor op een Eudoxus-papyrus (ca. 160 v. Chr.). Dit kan wijzen op Alexandrijnse herkomst van het archetyp.

Zie M.T. Bua, 'I giuochi alfabetici delle tavole iliache', *MALinc* 8, 16 (1971-72) 3-25.

6 Ook genoemd Casa di Decimo Ottavio Quartione. Spinazzola (zie n2) 977; afb. 992-93. Het origineel is zozeer beschadigd dat reproductie hier zinloos zou zijn.

7 Terminus post en terminus ante quem zijn gegeven door resp. de aardbeving van 62 en de uitbarsting van de Vesuvius in 79 na Chr. Zie A. Maiuri, *L'ultimo fase edilizia de Pompei* (Roma 1942) 153; 184.

8 R. Bianchi Bandinelli, *Hellenistic-Byzantine miniatures of the Iliad* (Olten 1955) 53. Zie ook van dezelfde auteur: 'Conclusioni di uno storico dell' arte antica sull' origine e la composizione dell' Iliade Ambrosiana', in *DArch* 1 (1973) 86ff.

- 9 K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex* (Princeton 1947) 5-7; 40-44. Zie ook van dezelfde auteur: *Greek Mythology in Byzantine Art* (Princeton 1951) 100; *Ancient Book Illumination* (Cambridge, Massachusetts 1959) 37; 41.
- 10 K. Schfold, 'Die Trolasage in Pompeji', *Ned. Kunsth. Jaarb.* 5 (1954) 211ff. Voorts Schefold, *Vergessenes Pompeji* (Bern/München 1962) 78-9.
U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten* (Stuttgart 1959) 43.
- 11 Plin. *N.H.* 35. 144.
- 12 De *νηός* waarvan Chryses spreekt (v. 39) wordt niet speciaal met de pestepisode in verband gebracht.
- 13 Nilsson, *Geschichte* I 538ff. Zie ook M.P. Nilsson, *Griechische Feste* (Leipzig 1906) 97ff. *RE* II¹ (1895) 15-18, s.v. Apollon (K. Wernicke).
- 14 *II* 513 ff.
15 *O* 220ff.
16 *E* 445ff.
17 Ω 758ff; γ 280; σ 410; ρ 494.
18 Ω 605.
19 θ 227.
20 λ 318.
- 21 b.v. *A* 37, 451; *B* 766; *E* 517; η 64; σ 410. Δ 101; ρ 494.
- 22 b.v. *A* 479, θ 323; *A* 370, *E* 444; *A* 75; *H* 83, *Y* 295; *A* 14, 373.
- 23 Wanneer hij Patroclus doodt hult hij zich in een nevel (*II* 790).
- 24 Zo b.v. T.C. Cree, *CR* 15 (1901) 284f.; A.D. Godley, *ibid.* 194. O. Bernhard, *Griechische und römische Münzbilder in ihren Beziehungen zur Geschichte der Medizin* (Zürich/Leipzig/Berlin 1926) 2. 17. Schwenn, *Gebet und Opfer* (Heidelberg 1927) 22ff. A.H. Krappe, *Archiv für Rel.wiss.* 33 (1936) 40ff. Grimin 24. Het is zeker geen toeval dat de interpretatie van de homerische Apollo Smintheus als pestgod voor het eerst werd voorgesteld kort na de ontdekking van de pestbaci door A.J.E. Yersin in 1894 en van de rol van muizen en knaagdieren bij liet overbrengen daarvan door P.L. Simonds in 1898.
- Slechts op één, acht eeuwen latere, plaats in de antieke literatuur is sprake van enige notie van een verband tussen het optreden van knaagdiere en pestziekten: Strabo 3.4.18. Helaas is Strabo's zijdelingse opmerking te kort om te kunnen vaststellen in hoeverre hij zich bewust was van de precieze relatie tussen beide plagen. In ieder geval was de kennis daaromtrent in zijn tijd noch later algemeen verbreid. Ook voor de middeleeuwen en renaissance is een dergelijke kennis niet aantoonbaar. Zie Neustatter.
- 25 Nilsson. *Geschichte* I 534ff. *RE* II¹ 168-69.
- 26 W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (München 1969) 21-22; atb. 3.4.
E. Simon, *Die Götter der Griechen* (München 1969) 123; afb. 117-118.
R. Lulhes/M. Hirmer, *Griechische Plastik* (München 1972³) 35-36; afb. 3. Voor de inscriptie zie L.H. Jeffery, *The local scripts of archaic Greece* (Oxford 1961) 46f.; 90f. en n5; afb. 7. 1.
- 27 Bernhard (zie n24) 1ff.; afb. 1. 1-5. Cf. ook Romeinse munten n.a.v. pestepidemieën met Apollo en randschrift APOLL SALUTARI in 251-53 en 256-57 na Chr. Zie *RIC* 4. 3, 156, 171, 183; *RIC* 5.1, 45.
- 28 Over deze en de volgende munten: P.R. Franke/M. Hirmer, *Die griechischen Münze* (München 1964) 631.; afb. 66-67; Bernhard (zie n24) 64-66.
B.V. Head, *Historia Numorum* (Oxford 1911) 167-68.
Cl.F. Hill, *Coins of Ancient Sicily* (Westminster 1903) 83ff.
- 29 Diog. Laert. 8.2.70. Zie het artikel van M. van Raalte in dit nummer.
- 30 Over riviergoden in stiergedeaante: H.P. Isler, *Acheloos* (Bern 1970) met oudere literatuur. Over Sehnus *ibid.* 86.
- 31 Hul *l.c.* (zien28).
- 32 *Ibid.*; Bernhard *l.c.* (zie n24).
- 33 Nilsson, *Geschichte* I 494. Cf. Eust. *ad Hom.* Z 205. Bij Homerus treedt Artemis soms op tezamen met Apollo bij het doden van mensen: Ω 606; σ 410 ook alleen: ϵ 124; λ 172, 198. Artemis als pestgodin: Strabo 14.1.6; Call. *Hymn. in Dianam* 125. Ook zij gebruikt zilveren boog en pijlen.
- 34 Weinreich 149ff. Dezelfde auteur in *AM* 38 (1913) 66ff.
- 35 Luc. *Alex.* 36.
- 36 Paus. 1.3.4. Daarover F. Studniczka, 'Kalamis', *Abh. kön. sächs. Gesellsch. d. Wiss.*, phil.-hist. Kl. 4 Bd. 25 (1907) 64-65. Anders: H.A. Thompson, *Hesperia* 6 (1937) 109. Voor Kalamis (fl. 480-450 v. Chr.) zie *EAA* IV (1961)

- 291-94 s.v. Kalamis (P. Oriandini) met oudere literatuur.
- In de klassieke tijd speelde de kwaadaferende Apollo een grote rol. Als apotropaios wordt hij aangeroepen bij Aristopli. *Vesp.* 161, *Av.* 61, *Plut.* 359, 854. Voor het epitheton alexikakos cf. *IG* III² 4850. Voor de huizen stond dikwijls een beeld van Apollo *ἀγνυῖς*, zie Nilsson, *Geschiede* I 544.
- 37 Daarover fundamenteel: Gagé 19-113.
- 38 Macr. *Saturn.* I.17.15.
- 39 Over de verhouding Apollo-Asclepius: E.J. en L. Edelstein, *Asclepius* (Baltimore 1945) II 35ff. Cf. 101-08 'The range of Asclepius' power'. Voor Apollo's medische epikleseis zie *RE* III (1895) 15-16.
- 40 Plaatsen in de antieke literatuur waar Apollo in verband wordt gebracht met epidemieën: Wekker, 'Seuchen'. Andere goden; cf. de behandelde munten uit Sehnus (Asclepius); Hes. *Erga* 243 (Zeus); beeld van Athena Hygieia n.a.v. de Atheense pest, zie *AM* 16 (1891) 156ff.; Strabo 14.1.6. (Artemis, Helios, Selene). Romeinse 'Salus'-emissies n.a.v. pestilenties: zie W. Kellner, *Libertas und Christogramm* (Karlsruhe 1968) 63-64.
- 41 Serv. *ad Aen.* 3.138.
- 42 Hist. Aug., *Vita Veri* 8.3-4.
- 43 Heracl. Alleg. Hom. 6-16. Zie het artikel van M. van Raalte in dit nummer.
- 44 Heracl. 7. 1.
- 45 Macr. *Saturn.* I.17.9ff.; cf. Strabo 14.1.6: Amnian. Marc. 19.4.3; August. *Civ. Dei* 7.16.
- 46 Zo b.v. G.G. Welcker, *Griechische Götterlehre* (Göttingen 1857-63) I 457ff.; W.H. Roscher, *Apollon und Mars* (Leipzig 1873) 64 n126; L. Preller, *Griechische Mythologie* (Berlin 1894) I 230ff.
- Hiertegen reeds L.R. Farnell, *The cults of the greek states* (Oxford 1907) IV 136-43.
- 47 Missen, *Geschiede* I 529. Identificatie voor het eerst bij Eur. *TGF* 781.
- 48 *Hymn. in Cer.* 101; *Hymn. in Dianam* 127.
- 49 Hipp. *Acut.* 17; *Coac.* 394.
- 50 Grimm 87ff. Over pestilenties in de latere Oudheid ook Crawford 65 ff. Zie ook liet artikel van H.I. J. Horstmanshoff in dit nummer.
- 51 Hieron. *Is.* 28. 33.
- 52 H.E. Sigerist, 'Sebastian-Apollo'.
- 53 Ambr. *Exp. in Ps. CXVIII* octon. 20.
- 54 Krachling 17ff. Zie ook Sigerist 306.
- 55 Acta Sanctorum 20 jan. Zie ook Rud.
- 56 *De Gestis Lang.* 6.5.
- 57 Crawford 95ff. Sigerist 312f.
- 58 Sigerist 314 en afb. 16; Von Hadeln 4ff.
- 59 Von Hadeln 12.
- 60 Meiss 77.
- 61 Krachling afb. 10ff.
- Afb. 11: Pietro Perugino, St. Sebastiaan. Parijs, Musée du Louvre. Krachling afb. 17.
- 62 Zie daarover het artikel van A. van Leijenhorst-Wit in dit nummer.
- 63 Hannover, Niedersächsische Landesgalerie. Mollaret/Brossollet 61ff.: afb. 41. Zie ook Kleinschmidt 94: afb. 37.
- 64 Zie J.J.M. Timmers, *Christelijke Symboliek en Iconografie* (Bussum 1974) 144 (nr. 364).
- 65 Als voorloper kan men beschouwen een schilderij van Fra Angelico (of uit diens school), 'Franciscus en Dominicus als beschermers van de wereld' (Berlijn, Kaiser Friedrich Museum), waarop o.m. god is afgebeeld met drie lansen. Het tafereel heeft betrekking op stichtingslegenden van de Franciscanen en de Dominicanen, volgens welke god de mens in het begin van de dertiende eeuw wegens zijn zonden wilde tuchtigen. De drie lansen symboliseren waarschijnlijk de in het Oude Testament courante trits godsplagen: pestilentie, hongersnood en oorlog. Zie Kleinschmidt 93; afb. 36.
- 66 Zeer erkentelijk ben ik M.A. Baanders, die mij op veel 'treffende' bijbelse plaatsen en op de in n 78 genoemde inscriptie attent maakte. Men vergelijkte behalve de in de tekst geciteerde plaatsen: *Job* 6.4-5; *ex.* 9.3; 1 *Kron.* 21.12, cf. 2 *Sam.* 24; *Klaagl.* 3.12-13; *Ez.* 14.17-21; *Lev.* 26.25; *Ex.* 5.3; *Ps.* 7.13-14; *Ps.* 64.8; *Hab.* 3.4-11 (pijlen als bliksem, cf. *Ps.* 77.18 en *Zach.* 9.14); *Jer.* 15.2; 1 *Sam.* 5.6,2 *Kon.* 19.35-37.
- 67 *Deut.* 32.23-24; 32.42.
- 68 *Ez.* 5.16-17.
- 69 *Ps.* 91.3-6.
- 70 B.v. met Sodom en Gomorrah. Zie Crawford 137. Cf. ook het 'Pestblatt' met de drie oudtestamentische pijlen (*infra*).
- 71 Crawford 138; afb. 14.
- 72 Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum. Mollaret/Brossollet 65; afb. 43.
- 73 München, Pinakothek. Mollaret/Brossollet 65; afb. 42.
- 74 Een selectie werd gepubliceerd door P. Heitz, *Pestblätter*.

- 75 Kleinschmidt 94f. Taf. 21.
- 76 Mollaret/Brossollet 66ff. Over de grotere verbreiding van dodendansen n.a.v. de Zwarte Dood; *ibid.* 69ff. Cf. J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Haarlem 1969¹¹) 140ff.
- 77 R. Andree, Arnold Böcklin (Basel/München 1977) 174 Farbtaf. 45; 534 Kat. nr. 471.
- 78 *KAI* 41/*CIS* I 189.
- 79 Zie Crawford 7ff. Sommige gebeden aan Rudra uit de Rig-Veda dateren uit 1500 v. Chr. Zie ook het artikel van H.F.J. Horstmanshoff in dit nummer.
- 80 Zie *Vrij Nederland*, 22 juli 1978, bijvoegsel nr. 29 (kleurkatern) 4.
- 81 o 411ff.
- 82 R. Essick/J. La Belle, *Flaxman's Illustrations to Homer* (New York 1977), *Odyssey* Plate 24.
- 83 2 *Sam.* 24; 1 *Kron.* 21. Zie daarover Neustatter.
- 84 Richmond, Coll. Cook. Zie R. Longhi, 'Zu Michiel Sweerts', *Oud-Holland* 51 (1934) 271-77.
- 85 Dit detail werd wellicht ontleend aan Thucydides' beroemde beschrijving van de pest te Athene (2.49.1). Het gebaar is niet zeer gebruikelijk op andere pestvoorstellingen.

Morbidus aer.

Marlein van Raalte

Antieke opvattingen over de oorzaak van epidemische ziekten

Epidemische ziekten onderscheiden zich van andere vormen van ziekte doordat zij zich plotseling, incidenteel en tegelijkertijd bij een groot aantal mensen voordoen. De vraag die ik mij hier wil stellen is welke oorzaken in de oudheid werden toegeschreven aan ziekten die op deze wijze gekarakteriseerd kunnen worden, ongeacht de vraag of deze kenmerken ook toen voor karakteristiek werden gehouden¹; met de restrictie dat hier slechts zal worden ingegaan op oorzaken die wij geneigd zouden zijn als fysisch te beschouwen.² Zo worden de vele passages waarin de pest aan de invloed der goden wordt toegeschreven buiten beschouwing gelaten, zoals *Ilias* A waar de pijlen van Apollo als oorzaak van de pest in het leger der Achaeërs worden genoemd³; maar ook de *Oedipus Tyrannus* waarin het bloed van Laios heet Thebe besmet te hebben⁴ – een verklaring, hoe concreet ook wellicht voor Sophocles en zijn publiek, die wij veeleer naar het rijk van de mythe zouden verwijzen. Dergelijke verklaringen behoeven overigens natuurlijk nog niet te impliceren dat niet tevens – alweer in onze ogen – *fysische* oorzaken onderkend werden; zo is bv. Livius heel wel in staat de pest nu eens aan de toorn der goden toe te schrijven, terwijl hij elders veelvuldig meer concrete oorzaken aanwijst.⁵

Gegeven deze restrictie lijkt de probleemstelling in twee vragen te splitsen, nl. ten eerste: welke oorzaken worden verantwoordelijk geacht voor massale en plotseling optredende ziekten; en ten tweede: onderkende men het verschijnsel (onderlinge) besmetting en werd dit dan in verband gebracht met een bepaalde ‘primaire’⁶ oorzaak?

Essentieel is bij dit onderwerp vanzelfsprekend dat verklaard wordt hoe het komt dat zo’n ziekte tegelijkertijd een groot aantal mensen bereikt.

Men kan zich daarbij een heel concrete oorzaak voorstellen, zoals dat kennelijk het geval is geweest ten aanzien van de pest van 430 in Athene. Vermoedelijk niet vrij van politieke motieven schreef men het optreden van deze pest toe aan een vergiftiging van de waterreservoirs, door de Peloponnesiërs beraamd. Thucydides vermeldt slechts dat dit gerucht onder de bevolking van Athene de ronde doet⁷, Aretaeus acht een dergelijke verklaring bovendien niet onwaarschijnlijk – maar hij neemt aan dat de pest ook weer niet liet beoogde resultaat geweest kan zijn, omdat, naar zijn zeggen, het verband tussen gif en pest ten tijde van de Peloponnesische oorlog nog niet bekend was⁸ (hetgeen met het oog op het door Thucydides vermelde gerucht overigens niet vol te houden lijkt).

Ook Livius noemt een overlevering die wil dat, in dit geval in 331/0 v. Chr. in Rome, met opzet door middel van vergif een pest werd veroorzaakt, hoewel hij daaraan zelf bij voorkeur (kenne-

lijk op ethische gronden) geen geloof zou hechten⁹ – waaruit blijkt dat zo iets in zijn tijd en door liem zelf ten minste als een reële verklaring kon worden beschouwd. Zo zou men volgens Dio Cassius in 189 v. Chr. een pestilentie hebben doen uitbreken door vissen met gif te bewerken.¹⁰ Prozaïscher nog en vergelijkbaar als concrete, door velen tegelijk aangeboorde bron van ziekte is het bedorven voedsel, van overheidswege verstrekt, door Caesar opgegeven als oorzaak van een pest in Marseille.¹¹

Deze beide, al dan niet vermeende bronnen van ziekte: gif en bedorven etenswaren zijn artificiële, of althans aan menselijke handelingen gebonden. Wat zij gemeen hebben is hun verklaaringskracht ten aanzien van het bij een groot aantal mensen gelijktijdig optreden van dezelfde symptomen – maar het zijn slechts *ad hoc*-verklaringen. Bovendien wordt op de precieze werking van dit ‘zeker iets verkeerd gegeten’ in deze gevallen verder niet ingegaan.

Minder incidenteel bruikbare interpretaties evenwel vooronderstellen, en moeten dus bezien worden in het licht van, meer algemene opvattingen over het begrip gezondheid. Dat er sprake was van reflectie over dit onderwerp blijkt voor het eerst expliciet in Pythagoreïsche kring, m.n. bij Alcmaeon (6de eeuw v. Chr.).

Garantie voor gezondheid is de evenwichtige verdeling (*ἰσονομία*) van elementaire krachten (*δυνάμεις*) zoals vochtig/droog, koud/warm, bitter/zoet. *Μοναρχία*, overheersing van één van beide tegengestelden is verderfelijk. Zo leidt een teveel aan warmte of kou (*sc.* in liet lichaam) tot ziekte; maar ook ontstaan ziekten wel door uitwendige oorzaken, bv. door de gesteldheid van de omgeving. Gezondheid is de op elkaar afgestemde vermenging van kwaliteiten.¹²

We hebben geen aanleiding om te veronderstellen dat Alcmaeon hier spreekt over andere dan individuele ziektegevallen; voor ons doel interessant is de suggestie dat ook uitwendige oorzaken invloed hebben op de vermenging van kwaliteiten binnen het lichaam. Hier is immers niet alleen aan de voorwaarde voor ziekte op grote schaal voldaan; ook wordt de *werking* van dit soort oorzaken althans aangeduid; de omgeving is ongezonder doordat zij de proportionele vermenging van tegengestelden binnen het lichaam verstoort.

Een anecdote over Empedocles die ons bij Diogenes Laërtius is overgeleverd¹³ kan illustreren hoe men zich een dergelijke invloed van de omgeving wel voorstelde. De bewoners van het op Sicilië gelegen Selinus werden getroffen door een pest, die veroorzaakt werd doordat de (gelijknamige) rivier waaraan de stad gelegen was een kwalijke geur verspreidde. Empedocles kwam op de gedachte om de stroom van twee nabijgelegen rivieren in de Selinus af te buigen; door de stromen te vermengen maakte hij ze zoet, en zo kwam aan de pest een einde.

Niet de vraag naar de historiciteit van deze anecdote is in dit kader relevant¹⁴, maar liet feit dat zij in deze vorm gepresenteerd wordt. De oorzaak, de kwalijke geur werd kennelijk geacht een begeleidend verschijnsel van niet-zoet rivierwater te zijn.¹⁵ (In Empedocles’ termen is zo’n *δυσωδία* wel op te vatten als een fysieke aanraking van de poriën van de menselijke zintuigen met daarmee niet corresponderende ‘uitvloeisels’, *ἀπορροαί*, afkomstig uit het water.) Dat Empedocles zoctlieid als voorwaarde voor drinkbaarheid van water beschouwde vernemen we nog uit een andere bron, volgens welke hij ook in zeewater zoete elementen aanwezig achtte, als voer voor vissen.¹⁶ Zo is de anecdote althans in overeenstemming met het beeld dat men van Empedocles heeft: door de zoete elementen uit beide andere stromen toe te voegen herstelde hij het evenwicht in de Selinus – Empedocles als zetbaas van zijn eigen *Φιλία*.

Vergelijkbaar met de opvattingen van Alcmaeon en Empedocles zijn die welke Plato in het *Symposium* de arts Eryximachus in de mond legt. Onderwerp is de invloed van twee soorten

Ἔρως op allerlei gebied: het menselijk lichaam, de muziek, de jaargetijden. Essentieel is het bereiken van *ἄρμονία*, een vorm van *συμφωνία*: een overeenstemming van wat eerst verschillend gestemd was.¹⁷ Wat de jaargetijden betreft licht Eryximachus toe: een jaargetijde, waarin warm en koud, droog en vochtig in harmonie, in redelijke vermenging optreden betekent gezondheid voor alle levende wezens; er is dan sprake van de *κόσμος ἔρως*: de tegengestelden voelen zich tot elkaar aangetrokken, maar liet loopt niet uit de hand. Wanneer echter de *ἔρως* die van geen ophouden weet zich meester maakt van de jaargetijden, dan worden de tegengestelden inhalig en springen ze uit de band, zodat het vochtig weer wordt en pestilenties ontstaan.¹⁸ Parallel aan de rol van deze twee soorten *ἔρως* in de buitenwereld is hun invloed op de tegengestelden binnen liet lichaam: gezondheid is de toestand waarin deze tot elkaar zijn gebracht.¹⁹

Verder dan deze parallellie gaat Eryximachus niet. Zoals bij Aicmaeon gesuggereerd werd dat uitwendige oorzaken iets te maken hebben met de vermenging van kwaliteiten in het lichaam; zoals de anecdote over Empedocles doet vermoeden dat een stank die verband houdt met een onevenredige verdeling van elementen als oorzaak van pest werd gezien, zo worden door Eryximachus de weersomstandigheden, bepaald door een onevenwichtige verhouding van tegengestelden, voor pestilenties verantwoordelijk gehouden. In dezelfde context beschrijft hij bovendien de oorzaak van ziekte binnen het lichaam op analoge wijze; maar hoe nu precies de onderlinge verhouding van tegengestelden in de buitenwereld die verhouding binnen het lichaam beïnvloedt wordt ook in Eryximachus' betoog niet duidelijk gemaakt.

Het geschrift *Περὶ φύσων* ('*Winden*') behorende tot het *Corpus Hippocraticum* onderscheidt drie vormen van voeding: eten, drinken en wat wordt ingeademd. Dit, *πνεῦμα* geheten, wordt binnen het lichaam *φύσα* genoemd, daarbuiten heet het *ἀήρ*. Het is de oorzaak van de wisseling der seizoenen: in de winter stevig en koud, in de zomer mild en kalm. In alle dingen is *πνεῦμα* aanwezig (hier wordt het feit dat er in de zee vissen leven gezien als aanwijzing dat er *lucht* in het zeewater zit); het is de oorzaak van leven en ziekte. Een mens kan immers een tijd lang buiten eten en drinken, maar zonder lucht is hij binnen de kortste keren dood. Van koorts, de meest algemeen voorkomende ziekte, worden vervolgens twee vormen onderscheiden: de ene aan allen gemeen (*κοινὸς ἅπασιν*), pest genaamd: de andere individueel, incidenteel optredend (*ἄνω*): van beide is *ἀήρ* de oorzaak. Een koorts is aan allen gemeen doordat iedereen dezelfde lucht inademt: is (bij al die mensen) een soortgelijke lucht op soortgelijke wijze met het lichaam vermengd, dan zijn ook de koortsen gelijksoortig.²⁰ Zo wordt hier als schakel tussen de conditie van de mens en die van de buitenwereld de factor *ἀήρ* opgevoerd, één stof die zich in beide manifesteert en deze in directe verbinding met elkaar doet staan. Zij voldoet trouwens, meer gegeneraliseerd ten opzichte van de hiervoor besproken passages, heel wel als 'drager' van stank en atmosferische verschijnselen. De wijze van vermenging van soorten *ἀήρ* wordt hier niet uitgewerkt; een uitspraak als 'tegengesteld en voor tegengestelden geneesmiddel' wordt in het begin van het geschrift als 'bijzaak' afgedaan.²¹

In het geschrift liep *Περὶ φύσιος ἀνθρώπων* (*De natuur van de mens*, eveneens in dit *Corpus* opgenomen) wordt, vermoedelijk met de vier elementen van Empedocles als uitgangspunt²² de leer van de vier lichaamssappen ontwikkeld. Al wordt over soorten lucht en over vermenging niet gesproken, ook hier wordt de kicht die wij inademen als oorzaak van epidemie aangewezen, namelijk lucht die verpest werd door een ziekte-verwekkende uitwaseming.²³ Deze oefent kennelijk invloed uit op tenminste één van de vier lichaamssappen, die elkaar wel kunnen overheersen, maar geen verbinding met elkaar aangaan.

Het lijkt onmiskenbaar dat de auteurs van beide geschriften tenminste sympathiseerden met de zg. Siciliaanse ('Pythagoreïsche') school, waartoe ook Aicmaeon, Empedocles en Eryximachus gerekend worden²⁴ – hoewel van een 'school' in strikte zin pas gesproken kan worden wanneer op Cnidos in de 5/4de eeuw een aantal artsen zich organiseert die door deze Westgriekse filosofen-artsen (dan nog een kunstmatig onderscheid) geïnspireerd zijn.²⁵ Ook deze geschriften treffen we desondanks aan in het *Corpus Hippocraticum*, genoemd naar de concurrerende school. Deze benaming betekent dan ook in het geheel niet dat de strekking van al wat het corpus omvat in overeenstemming zou zijn met Hippocratische opvattingen van geneeskunde. De diversiteit van de inhoud der teksten doet veeleer vermoeden dat het gaat om een verzameling geschriften zoals die min of meer bij toeval in de bibliotheek van de Hippocratische school op Cos aanwezig was.²⁶ Dit weerspiegelt zich ook in een verschil in benadering van epidemische ziekten. In tegenstelling tot de aprioristische houding ten opzichte van de geneeskunde zoals die in de Cnidische school gangbaar was propageerde de Hippocratische school een meer inductieve benaderingswijze: de medische wetenschap dient te worden opgevat als een τέχνη, als een vaardigheid gebaseerd op ervaringskennis. De auteur van een geschrift als *Περὶ φνυσῶν* maakt zich schuldig aan een methodische fout zoals beschreven in het begin van *Περὶ ἀρχαίης ἰατρικῆς* (*De oude geneeskunde*): wanneer iemand bij voorbaat één postulaat, één hypothetisch uitgangspunt kiest, dan zit hij er duidelijk in een heel aantal gevallen naast; maar het kwalijkste is, dat hij dit doet waar het gaat om een τέχνη die, werkelijk in praktijk gebracht, een succes is gebleken.²⁷ Dit afzien van speculatie, van het kiezen van een algemene verklaringsgrond betekent een zekere vervlakking van de medische wetenschap, die zich welbewust van meer filosofische beschouwingen over de verhouding van de mens tot zijn omgeving afwendt. Hoe men dit ook wil beoordelen²⁸, het gevolg is dat ook epidemische ziekten – bij uitstek interessant immers voor mensen die op zoek zijn naar algemeen geldende verklaringen – veeleer beschreven dan verklaard worden. Zo bestaan de boeken die onder de titel *Epidemieën* zijn overgeleverd goeddeels uit plastische opsommingen van symptomen; wel wordt steeds toch weer vermeld welke typische kenmerken het weer vertoonde, maar een causaal verband wordt niet met zoveel woorden aangewezen.²⁹

(Lucr. *De rerum nat.* VI. 1090-1137³⁵)

Nunc ratio quae sit morbis aut unde repente
 mortiferam possit cladem conflare coorta
 morbida vis hominum generi pecudumque catervis.
 expediam. primum multarum semina rerum
 esse supra docui quae sint vitalia nobis,
 et contra quae sint morbo mortique necessest
 multa volare. ea cum casu sunt forte coorta
 et perturbarunt caelum, fit morbidus aer.

Soortgelijke observaties vinden we in het geschrift *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (*Lucht, water en plaatsen*), waar (voor het eerst expliciet?) onderscheid wordt gemaakt tussen endemische en epidemische ziekten (*ἐπιχρῖα* resp. *πάγκοινα νοσήματα*). Endemische ziekten houden verband met de plaats waar ze optreden en met het voor die topografische kenmerken karakteristieke klimaat; epidemische ziekten worden veroorzaakt door de wisseling der seizoenen. Zoals de titel overigens al doet vermoeden ligt het accent in dit geschrift voornamelijk op de endemische ziekten. Alleen in het gedeelte over de rol van *ἀήρ*³⁰, die in de verschijningsvorm van verschillende soorten (bv. warme/koude) wind endemische ziekten veroorzaakt wordt hier en daar opgemerkt dat er bovendien nog epidemische voorkomen – reden om te veronderstellen dat ook de wisseling der seizoenen aan een verandering van *ἀήρ* toegeschreven werd.

Zo acht men, ook wanneer men welbewust afziet van een meer speculatieve onderbouw, de gesteldheid van de lucht verantwoordelijk voor plotseling en op grote schaal optredende ziekten. Erg verwonderlijk is dat ook niet: gegeven de noodzaak een *massale* ziekte te verklaren, ligt het wel voor de hand de oorzaak te zoeken in datgene waarmee ieder mens in directe verbinding staat, de buitenlucht. Het plotseling optreden van zo'n ziekte wordt in het bijzonder aan een verandering in kwaliteiten van die lucht toegeschreven: verandering in temperatuur³¹, vochtigheidsgraad³², of mate van concentratie³³ – al dan niet in combinatie optredend. Soms noemt men 'warmte', 'vochtigheid' zonder deze expliciet als kwaliteiten van lucht te karakteriseren; maar anderzijds wordt juist ook veelvuldig, ongespecificeerd, 'het weer', 'de lucht', 'de wind' als verklaring gegeven.³⁴ Men moet dan ook wel concluderen dat de associatie van pest en lucht in zekere mate gemeengoed was geworden.

Toch bleef men, anders dan de school van Cos propageerde, de vraag stellen naar de theoretische basis van deze kennelijk populaire verklaring. Dit soort speculaties vinden we met name nog in atomistische en Stoïsche context.

Opmerkelijk gedetailleerd is de uiteenzetting die Lucretius laat voorafgaan aan zijn beschrijving van de pest in Athene; ik zal deze daarom in haar geheel citeren.

(Vertaling A. Rutgers van der Loeff.)

'Thans ga 'k verklaren, wat van kwalen de oorzaak is,
 waardoor een plotseling opgekomen ziektekracht
 een doodlijk onheil brengen kan aan mens en vee.
 'k Heb eerst³⁶ bewezen dat er veel atomen zijn
 die 't leven ons bevorderen, maar aan de andre kant
 moet veel rondwaren dat tot dood en kwalen strekt.
 Wanneer dat samenkomt door 'n toeval en de lucht
 verstoort, ontstaat daarin een bron van ziekelijkheid.

atque ea vis omnis morborum pestilitasque
 aut extrinsecus ut nubes nebulaeque superne
 per caelum veniunt, aut ipsa saepe coorta
 de terra surgunt, ubi putorem umida nactast
 intempestivis pluviisque et solibus icta.
 nonne vides etiam caeli novitate et aquarum
 temptari procul a patria quicumque domoque
 adveniunt ideo quia longe discrepant res?
 nam quid Britannis caelum differre putamus,
 et quod in Aegypto est qua mundi claudicat axis,
 quidve quod in Ponto est differre, et Gadibus atque
 usque ad nigra virum percocto saecia colore?
 quae cum quattuor inter se diversa videmus
 quattuor a ventis et caeli partibus esse,
 tum color et facies hominum distare videntur
 largiter et morbi generatim saecula tenere.
 est elephas morbus qui propter flumina Nili
 gignitur Aegypto in media neque praeterea usquam.
 Atthide temptantur gressus oculique in Achaeis
 finibus. inde aliis alius locus est inimicus
 partibus ac membris: varius concinnat id aer.
 proinde ubi se caelum, quod nobis forte alienum,
 commovet atque aer inimicus serpere coepit,
 ut nebula ac nubes paulatim repit et omne
 qua graditur conturbat et immutare coactat;
 fit quoque ut, in nostrum cum venit denique caelum,
 corrumpat reddatque sui simile atque alienum.
 haec igitur subito clades nova pestilitasque
 aut in aquas cadit aut fruges persidit in ipsas
 aut alios hominum pastus pecudumque cibatus,
 aut etiam suspensa manet vis aere in ipso
 et, cum spirantes mixtas hinc ducimus auras,
 illa quoque in corpus pariter sorbere necessest.
 consimili ratione venit bubus quoque saepe
 pestilitas et iam pigris balantibus aegror.
 nec refert utrum nos in loca deveniamus
 nobis adversa et caeli mutemus amictum,
 an caelum nobis ultro natura corruptum
 deferat aut aliquid quo non consuevimus uti,
 quod nos adventu possit temptare recenti.

En al die kracht van ziekten en die pest daalt òf
 als mist en wolken boven uit de hemel neer
 of stijgt van 't aardrijk zelf op, daar tot stand gebracht
 wanneer het vochtig rotten gaat, getroffen door
 een overvloed van regen en den zonnegloed.
 Gij weet ook wel, dat zij die ver van huis en land
 op reis zijn, door verandering worden aangetast
 van lucht en water, daar 't verschil opvallend is.
 Hoe anders is 't klimaat toch in Brittanje en in
 Aegypte, waar de wereldas zich zijwaarts buigt,
 in 't Zwarte-zee-gebied en van de Spaanse kust
 tot waar de mensen door de zon zijn zwartgebrand.
 Die vier klimaten zien wij onderscheiden naar
 de vier windstreken, naar gelaat en huidskleur ook
 der mensenrassen die er wonen, en het soort
 van ziekten waardoor 't mensdom daar geteisterd wordt.
 Elephantiasis heerst midden in het land
 Aegypte en 't Nijlgebied, maar nergens anders ook.
 In Attica is 't voetzeer, in Achaea woedt
 oogziekte. Voor het éne lichaamsdeel is de éne,
 voor 't andre de andre streek gevaarlijk door de lucht.
 Wanneer 'n klimaat nu, dat voor ons ongunstig is,
 zich in beweging zet en aan het kruipen gaat,
 zoals een wolk of nevel langzaam verder sluipt
 en alles, waar het langs komt, tot verandering dwingt,
 dan zal het, als 't uiteindelijk ons klimaat bereikt,
 dat zó bederven, dat 't ons ook vijandig wordt.
 Zo valt die nieuwe ramp van ziekte plotseling
 op 't water of dringt door in 't rijpend koren zelf
 danwel in ander voedsel van gedierte of mens,
 of de invloed houdt zich zwevend in de dampkring en,
 wanneer wij ademhalen, moeten wij meteen
 dien invloed in ons lichaam binnen laten gaan.
 Op dergelijke wijze wordt de runderpest
 veroorzaakt en de ziekte van het blatend vee.
 't Maakt geen verschil, of wij op plaatsen komen die
 voor ons ongunstig zijn door luchtverandering,
 danwel 't natuurverloop bedorven lucht ons brengt
 of ook iets anders waar wij niet aan zijn gewend
 en dat ons door zijn aankomst schaadlijk worden kan.'

In het licht van het voorafgaande vertoont deze passage een aantal vertrouwde elementen: de ziekte doet zich plotseling en incidenteel voor (*repente, casu, forte*); zij blijft niet beperkt tot individuele gevallen (*hominum generi* 1092) en de lucht (*caelum, aer*) is ervoor verantwoordelijk.

De wijze waarop de lucht de toestand van het menselijk lichaam beïnvloedt, nl. door een gebrek aan correspondentie tussen de vorm van de atomen en die van de poriën heeft veel gemeen met de interpretatie die aan de anecdote over Empedocles gegeven kon worden. Waar bij Empedocles de (vier) elementen door gebrek aan evenredige vertegenwoordiging schadelijk waren, vormen bij Lucretius de atomen stuk voor stuk zelfde verderfelijke factor. Nu de vorm van alle atomen afzonderlijk ziekte kan verwekken is een principe als ‘evenwicht van elementen’ dan ook overbodig geworden. Het *mixtas* (1129) staat hier slechts voor de aanwezigheid van schadelijke atomen in de lucht: proporties spelen in deze ‘vermenging’ geen rol.

Opmerkelijk is verder de illustratieve waarde die aan endemische ziekte wordt toegekend.³⁷ Het belang van de atmosferische gesteldheid, van lucht wordt aannemelijk gemaakt door te wijzen op verschillen in klimaat en menselijke constitutie in verschillende delen van de wereld. De vatbaarheid voor de ziekte ter plekke van de man die van de ene streek naar de andere reist is exemplarisch voor wat er bij een pestilentie gebeurt: in beide gevallen wordt men blootgesteld aan ‘vijandige’ lucht, aan atomen die niet bij een bepaalde constitutie passen.

De rest van de passage betreft voornamelijk de wijze waarop de atomen de mens bereiken: zij komen van elders door de lucht (vv. 1098-1100³⁸, 1119-24) en worden dan ofwel direct ingeademd (1128-30) ofwel middels voedsel opgenomen (1126-7): of zij komen, bij speciale weersomstandigheden³⁹, uit de aarde opzetten (1100-2). Met name de vermelding van een andere plaats van herkomst is uitzonderlijk en vormt een zeldzame parallel voor het gerucht bij Thucydides dat de pest uit Ethiopië, Opper-Egypte zou stammen. De opzet om zo’n gerucht althans als reële mogelijkheid af te schilderen zou de nadruk die Lucretius op de samenhang tussen endemische en epidemische ziekten legt nog begrijpelijker maken.

Bij de Stoa lijkt de verklaring van pestilenties weer minder economisch uit te vallen. Als een opmerkelijk voorbeeld hiervan kan de allegorische Homerus-interpretatie op naam van een zekere Heraclitus (vermoedelijk eerste eeuw A.D.) gelden. Het is enigszins de vraag of deze in strikte zin Stoïsch genoemd mag worden, maar zij bevat zeker wel Stoïsche elementen⁴⁰; in ieder geval kan men ook de passage over de pest in een dergelijke context begrijpen. Heraclitus meent dat Homerus de rol van Apollo bij de pest allegorisch bedoelde: Apollo staat voor: de zon. Dit is volgens hem bv. op te maken uit de gebruikte epitheta en uit de strijd van Apollo met Poseidon: zij zijn waarlijk water en vuur. Heraclitus laat dan ook geen middel onbeproefd om aannemelijk te maken dat het zomer was ten tijde van de pest in het kamp. Immers wanneer er een gematigde, ‘wèlgemengde’ (*εὐκρατος*) warmte heerst dan is dat weldadig voor de mensen; maar is het droog en heerst er een brandende hitte, dan doet deze ziekteverwekkende dampen uit de aarde opstijgen. De mensen zijn niet bestand tegen deze plotselinge verandering van de lucht en bezwijken aan de pest. Homerus’ observatie dat pestilenties bij viervoeters beginnen acht Heraclitus dan ook een blijk van zijn grote inzicht in de natuur: mensen ademen inderdaad hogere, en dus reinere lucht in, terwijl viervoeters zich dicht bij de kwalijke uitwaseming bevinden. Tenslotte is ook Hera’s hulp aan Achilles bij het verdrijven van de pest door Homerus allegorisch bedoeld: Zeus en Hera vertegenwoordigen immers samen de lucht, en wel Zeus de

αἰθήρ, Hera de *ἀήρ* (zijnde een zachter, en dus vrouwelijk element). Is de lucht eenmaal opgeklaard, dan is de pest verdwenen: Hera wordt blankarmig genoemd om deze reinheid te symboliseren.⁴¹

Dat het optreden van epidemieën inderdaad ook door de Stoïci in verband werd gebracht met het principe van vermenging blijkt uit een opmerking van Marcus Aurelius. Hij zegt, in ethische context, de ondergang van de geest een veel ergere pest te achten dan zo'n kwalijke vermenging (*δυσκρασία*), zo'n plotselinge verandering van de ons omringende lucht: dat is immers een pest en van levensbelang voor levende wezens; in het geval van de geest zijn echter mensen *qua* mensen in het geding.⁴² Deze opmerking, ogenschijnlijk een ethische subtiliteit, wint aan zeggingskracht wanneer men bedenkt dat deze keizer en zijn tijdgenoten ruimschoots gelegenheid moeten hebben gehad om de verschikkingen van de pest van nabij te leren kennen.⁴³

Hoe men zich de werking van dit principe van vermenging voorstelde kan men wel opmaken uit een passage waarin Galenus⁴⁴ zegt dat de Stoïci dood als koud en droog, leven als warm en vochtig opvatten: het is een kwestie van de juiste vermenging (*εὐκρασία*). Dit is dus in ieder geval niet in tegenspraak met Heraclitus' mening dat droge warmte de lucht verpest.⁴⁵ Galenus vermeldt elders⁴⁶ dat volgens de Stoa ziel en physis beide een soort *πνεῦμα* zijn, maar dat het *πνεῦμα* van physis vochtiger en kouder, dat van de ziel droger en warmer is. Combineert men deze passages, dan is de verderfelijke werking van droog en warm weer voorstelbaar als een verstoring van het evenwicht in liet menselijk lichaam dat te zeer naar de ziel-samenstelling neigt. Analooq aan de 'wereldbrand' zou de mens, op te vatten als mikrokosmos, aan het eindpunt van zijn ontwikkeling gekomen 'vuur geworden' zijn – waarna alles weer opnieuw kan beginnen.⁴⁷

Ook verklaarde men, volgens Sextus Empiricus, in Stoïsche kringen het optreden van pest wel in termen van (in meer strikte zin) kosmische sympathie: de bewegingen van de hemellichamen oefenen invloed uit op de conditie van de *ἀήρ*: soms brengen zij veranderingen ten goede te weeg, soms ook beladen zij de lucht met pestilentie.⁴⁸

Gezien het noodgedwongen speculatieve karakter van al deze theorieën is, tenslotte, de verklaring van *pestilentia* die Varro geeft waarlijk profetisch te noemen – al betreft het hier een in onze termen endemische vorm van ziekte. Hij beschrijft het verloop van een gesprek over de vraag waar men het beste een villa kan bouwen. Het advies is zo iets niet in de buurt van moerassige gronden te doen: daar groeien immers minuscule beestjes die buiten het gezichtsvermogen vallen en die via de lucht het lichaam door mond en neus binnendringen en nare ziekten veroorzaken.⁴⁹ Een van zijn gesprekspartners merkt op dat je daar eventueel best een villa kunt neerzetten, mits niet gericht op de kant waar de wind vandaan komt, en bij voorkeur op een lioge plaats. Als er dan namelijk beestjes mochten binnendringen dan worden ze weer onmiddellijk naar buiten geblazen of ze overleven de droogte niet.

Zo zien we dat de verschillende verklaringen voor het optreden van epidemische ziekten een opmerkelijke overeenkomst vertonen in zoverre dat de gesteldheid van de lucht vrijwel steeds als oorzaak wordt aangewezen; over de wijze waarop deze als oorzaak werkzaam is lopen de meningen echter uiteen. Afgezien van principiële bezwaren tegen speculaties over dit onderwerp blijkt het meest fundamentele verschil te zijn of men de verderfelijke werking aan een bepaalde vermenging van lucht(deeltjes), dan wel aan de hoedanigheid van bepaalde luchtdeeltjes zelf toeschrijft. Het ziet ernaar uit dat de verklaring die we bij Varro aantreffen zich niet verder

door ons in een kader laat plaatsen en we kunnen deze dan ook slechts als een ‘happy guess’ beschouwen.

Dat de tweede vraag, of het verschijnsel (onderlinge) besmetting in de oudheid onderkend werd bevestigend beantwoord zou moeten worden lijkt op het eerste gezicht waarschijnlijk op grond van het feit dat kwalificaties als ‘rein’ en ‘onrein’ dikwijls op mensen van toepassing blijken te zijn. De mens die voor zijn familie, of voor de gemeenschap meer in het algemeen een smet is vormt bv. een belangrijk thema in de Attische tragedie. Men kan zich echter ook hier weer afvragen of dit soort /nao^a eigenlijk wel binnen ons onderwerp valt⁵⁰: het is vaak veeleer degene die een bepaalde norm te buiten ging die een smet op de gemeenschap *betekent*, dan dat iemand in een bepaalde conditie verkeert en deze conditie op de gemeenschap *overdraagt*.⁵¹ ‘Bebloede handen’ bv. werken veelal niet als smet doordat ze anderen met bloed besmeuren, maar door het feit dat iemand met een dergelijke smet tot de familie behoort – of in de gemeenschap functioneert: vandaar ook de maatregel iemand ‘in de ban’ te doen, hem sociaal te isoleren.⁵²

Toch zien we ook dat de lijfelijke aanwezigheid van iemand die een smet draagt geacht wordt gevaar met zich mee te brengen: zo wil bv. Oedipus bij zijn ouders uit de buurt blijven omdat hij bang is van hen een *fJnaoiJiaop* te lopen. Bovendien lezen we bij Sophocles hoe hij, zich eenmaal bewust van de betekenis van zijn daden, beseft dat men hem niet zal durven aanraken uit angst deelgenoot in zijn ellende te zullen worden.⁵³

Naast deze, in onze ogen veeleer ethisch-religieuze vormen van besmetting heeft men echter blijkbaar ook besmetting van meer fysische aard onderkend. Zo vertelt Thucydides in zijn beschrijving van de pest in Athene hoe artsen en trouwe verzorgers door hun omgang met zieken eerder het slachtoffer werden dan anderen⁵⁴, terwijl ook een deel van het leger dat ten tijde van de pest buiten de stad verbleef volgens zijn zeggen later door een besmette troep werd aangestoken.⁵⁵ Wat Thucydides zich daarbij precies voorstelde wordt hier niet duidelijk; *üvius* beschrijft meermalen met zoveel woorden hoe door verpleging en daadwerkelijke aanraking (*contagio ipsa, contactus aegrorum*) ziekte op grote schaal verbreid wordt.⁵⁶ Door Lucretius wordt dit verschijnsel als doodsoorzaak bij de pest in Athene genoemd⁵⁷; de werking van zo’n besmetting lijkt door hem verklaard te worden als het binnendringen van ‘vijandige’ deeltjes die afkomstig zijn van een lichaam waarmee iemand in contact is gekomen.⁵⁸

De mogelijkheid om elkaar via de lucht te besmetten was in de oudheid evenmin onbekend. Thucydides spreekt zelf ook wel over de verderfelijke invloed van de aanwezigheid van veel mensen tegelijk in een kleine, slecht geventileerde ruimte⁵⁹; door anderen wordt bij zo’n gelegenheid bovendien opgemerkt dat de lucht in deze omstandigheden bedorven wordt⁶⁰ en zelfs dat de mensen in zo’n ruimte voor elkaar de ondergang betekenen.⁶¹ Het meest expliciet wordt onderlinge besmetting via de lucht echter beschreven bij Seneca (alweer in ethische context), waar de kwalijke invloed van slecht gezelschap met pest wordt vergeleken: men moet bij mensen die al door de ziekte zijn aangetast uit de buurt zien te blijven, anders loopt men het risico het slachtoffer te worden van hun aanblazing (*adflatus*).⁶² Een meer theoretische benadering van dit principe lijkt te ontbreken. Hetgeen ook wel begrijpelijk is wanneer men bedenkt dat de directe werking ervan dezelfde is als de algemeen onderkende oorzaak van pestilentie, de gesteldheid van de lucht: het behoeft dan geen afzonderlijke verklaring. Dat dit prin-

cipe nu juist in ethische context expliciet wordt gemaakt hoeft ons, gezien het individuele karakter van dit soort uitspraken, wellicht niet te verbazen.

Voor de suggestie, tenslotte, dat het aanroepen van Apollo als $\mu\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon$ (cf. $\mu\upsilon\upsilon\upsilon$, muis) in de Ilias⁶³ erop zou wijzen dat muizen ook ten tijde van Homerus al met de verspreiding van pest geassocieerd werden⁶⁴ is onvoldoende grond. Ondanks een uitvoerige opsomming van mogelijke interpretaties wordt in de scholia op deze passage van die mogelijkheid niet gerept. Het ziet ernaar uit dat Strabo onze eerste bron is voor de gedachte dat er causaal verband tussen muizen en pestilentie bestaat: hij vertelt hoe de Romeinen voor iedere gedode muis, vanwege hun pestverwekkende invloed, een bedrag zouden hebben uitgelopen.⁶⁵

Wanneer men deze verzameling teksten overziet zal men zich er wellicht enigszins over verbazen dat een zo groot aantal van de condities die wij nu als bepalend voor het optreden van epidemieën beschouwen al in de oudheid als zodanig onderkend werd. De gesteldheid van de lucht wordt vrij algemeen als oorzaak gezien; ook wordt onderlinge besmetting met deze ‘primaire’ oorzaak in verband gebracht.

Vergelijkt men de twee voornaamste theorieën over de precieze werking van deze oorzaak, dan moet men constateren dat de verklaring van Lucretius ten opzichte van de theorie van vermeniging méér omvattend is. De gedachte dat atomen specifieke kwaliteiten bezitten maakt het mogelijk om volgens hetzelfde principe als de besmetting via de lucht, ook besmetting door aanraking te verklaren.

Het is dunkt me, zelfs als men afziet van Varro’s *animalia*, niet overdreven te beweren dat men met het onderkennen van één ‘vijandige’ factor, zowel direct verantwoordelijk voor epidemische ziekten als ook via onderlinge besmetting werkzaam, de pestbacil – de louter speculatieve benaderingswijze in aanmerking genomen – opmerkelijk dicht op het spoor was. Al zijn de verschillen ook liter weer minstens zo significant: alleen experiment en ontwikkeling van de techniek konden de rest doen.

NOTEN

- 1 Dit betekent dat het gebied in ‘moderne’, niet in historische termen wordt afgebakend. Ik selecteer de teksten niet op het gebruik van bepaalde Griekse en Latijnse termen en voel me ontslagen van de verplichting me te bekommeren om de vraag naar de betekenisvelden van woorden als *ἐπίδημος*, *λοιμός*, *pestis*, *pestilentia*.
- 2 Voor godsdiensthistorische aspecten zie het artikel van R. A. Tybout in dit nummer.
- 3 A 9-10; 43-52; 61. Voor een allegorische interpretatie van deze tekst door Heraclitus en de veronderstelde waarde van het epitheton *Συνθεῦς* in v. 39 *vid. infra*.
- 4 Soph. *OR* 22-30 (waar de pest zelf als *θεός* wordt aangeduid); 96-102.
- 5 Liv. III.6, IV. 30.7, 8; V. 31; V. 48; XXV. 26.
- 6 Te bedenken valt dat besmetting secundair is ten opzichte van een eerder optredende bron

van ziekte. Het is immers een verschijnsel dat niet onafhankelijk van zo’n oorzaak denkbaar is, terwijl deze oorzaken onafhankelijk van òf in combinatie met besmetting van kracht kunnen zijn.

7 Thuc. 11.48.

8 Aret.VII. 3.

9 Liv. VIII. 18. 1-3. Cf. ook het gif van slangen dat het rivierwater verpest, tegelijkertijd met de (ook anders verklaarde, zie nt. 31) pest bij Ovidius (*Met.* VII. 533-5). Zie ook Livius’ vermelding van een pest in Africa veroorzaakt door een enorme hoeveelheid levende en dode sprinkhanen (*Epit.* LX).

10 Dio Cassius LXXII. 14.4.

11 Caes. *BC* II. 22.

12 Alcmaeon DK 4 B (1215-6), cf. Hippon DK A 11 (I 386) en Galenus over Aristoteles, Theophrastus en de Stoa: *De temperam.* I. 3 = *SVF* II. 770.

- 13 D. L. VIII. 70.
- 14 Voor een beschrijving van munten die de historiciteit van deze pest zonden kunnen bevestigen zie R.A. Tybout, p. 88 in dit nummer.
- 15 Of de stank inderdaad oorzaak van de pest is geweest is de vraag; het was wellicht malaria (zo W.H.S. Jones, *Philosophy and Medicine* p. 11). Malaria vooronderstelt in ieder geval wel stilstaand water (Empedocles zou dan door het water van de Selinus sneller te laten stromen de nesten van het ongedierte verstoord hebben): men zou kunnen denken aan een begeleidend verschijnsel als rotting van de in de omgeving rijkelijk groeiende selderij, *σέλινον*, waaraan rivier en stad hun naam ontleen; de Latijnse naam van deze plant is *Apium graveolens*.
- 16 Aelian. *Hist. An.* IX. 64 = Emp. DK A 66 (I. 295).
- 17 Plato, *Symp.* 187 B.
- 18 *ibid.* 188 A-B; verg. nog Hipparchos ap. Stob. IV. 44. 81 = DK 68 C 7.4 (Ps. Dem.), II. 228. Voor *πλεονεξία* (inhaligheid) van de jaargetijden in verband met pest zie ook *Leg.* 906 C.
- 19 *ibid.* 186 D.
- 20 *Flat.* cap.III-VI.
- 21 Cap. I. Het gaat hier overigens bovendien om opposita als honger/eten, dorst/drinken.
- 22 Vlg. Aristoteles is Polybus, een schoonzoon van Hippocrates auteur van dit geschrift, dan ± 400 v. Chr. te dateren. (A. Lesky, *Geschiede der griechischen Literatur.* Bern/München 1957/8 p. 553.)
- 23 Hipp. *Nat. Hom.* IX. 4 (= *CMG* I. 1. 3 p. 190).
- 24 Directe contacten en beïnvloeding lijken nu minder van belang dan combineerbaarheid van uitgangspunten. *Vid.* W.K.C. Guthrie, *History of Greek Philosophy* vol.I p. 232 v. (Alemaeon), p. 436 v. (Eryximachus), vol. II p. 132 vv. (Empedocles). Voor de positie van Eryximachus zie ook A.E. Taylor, *Plato. The Man and His Work*, London 1926 p. 218.
- 25 *cf.* *Artemis Lexikon* s.v. Medizin.
- 26 *vid.* W.H.S. Jones, *Hippocrates* (Loeb-ed.) vol. II p. 224 v.
- 27 *VM* cap. I. Thucydides' opmerking dat hij het aan "arts of leek" overlaat zich over de oorzaak van de pest uit te spreken is in het licht van deze discussie opmerkelijk.
- 28 Jones, *Hipp.* II. p. XVII: 'Hippocrates did the wrong thing well; the Cnidians did the right thing badly.', maar verg., van dezelfde auteur *Philosophy and Medicine*, pp. 31-2. G. I. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*, London 1970 p. 61: The principle im-
- plied in ch. I (sc. van *VM*) is that theories should not be based on arbitrary assumptions and they should be capable of verification. But so far as such general problems as the origin of diseases or the elements in the body are concerned, this was, at this stage, a largely impracticable ideal.'
- 29 *cf.* Lesky 552: 'Diese Krankheitsgeschichten (...) sind die eindruckvollsten Zeugen für die Bedeutung treuer und unvoreingenommener Beobachtung am Krankenbette, der empirischen Grundlage hippokratischer Lehre. Untrennbar ist jedoch damit das Bemühen verbunden, von der Einzelausscheidung zu deren Ursachen vorzudringen und sie aus allgemeinen Prinzipien abzuleiten, wie es sich in der sorgfältigen Bedacht- nahme auf Jahreszeit und Witterungsverhältnisse ausspricht (...).'
- 30 *Aër.* cap. III-IV.
- 31 Thucydides' opmerking dat de plattelandsbevolking, naar de stad gekomen, in de zomer in slecht geventileerde hutjes opeengepakt zat (II. 52) is wel in dit licht te zien; verder *Ov. Met.* VII 523-32; Verg. *Georg.* III. 478-81 (veepest); Liv. V. 31 (+ droogte); V. 48; XXV. 26; Cels. L 10.26; Gal. *In Hipp. Epid.* VI. 1.29; Mart. Cap. *De nupt.* I. 18-9.
- 32 Arist. *Probl.* 862 a 4 w. (vocht + warmte); Liv. IV. 30; Strabo *Geogr.* XV11. 3, 10; Diod. Sic. *Bibl.* VII 58.3 vv. (vocht + warmte; door de luchtigheid wordt ook de oogst aangetast, *cf.* *Plut. Is. et Os.* LXXIX; Cic. *De div.* 57 (over Heracl. Pont); Amm. Marc. XIX. 4.6.
- 34 Varro L4; Verg. *Aen.* III. 135-9; Hor. *Carm.* III. 23; Tac. *Ann.* XVI. 13 (negatief geformuleerd; pest, zonder dat er aan het weer iets te merken was – kennelijk anders dan je zou verwachten); Lucian. *Alex.* 36 (*λομοῦ νεφελή*: een nevel, wolk van pest); SHA *Vita Veri* VIII. 1-2. Een aardig overzicht van deze soorten verklaringen geeft Amm. Marc. *Res gestae* XIX. 4.
- 35 Tekst naar C. Bailey, Vol. I.
- 36 *Nl.* VI. 771-80, zie ook IV. 632 vv. Het gaat om een gebrek aan correspondentie tussen de vorm van *semina* en die van de poriën in het menselijk lichaam.
- 37 vv. 1103-18, nog eens opgenomen in 1133-4.
- 38 Het *extrinsecus* is voor Bailey (p. 1720) aanleiding om te veronderstellen dat Lucretius bedoelt dat de pest van buiten onze *mundus* zou komen. Hij maakt zelf een voorbehoud ten aanzien van zijn parallel (VI. 483-4: *in caelum extrinsecus*), bovendien zijn daar *corpora* liet on-

- derwerp, waarvan men zich gemakkelijker kan voorstellen dat zij van buiten een *mundus* betreden dan van een *vis morborum*, die gezien de vergelijking met wolken geacht wordt enige formatie te vertonen. De enige passage waar *extrinsecus* in Lucretius in soortgelijke oppositie voorkomt lijkt dan ook een betere parallel: *aut extrinsecus aut ipse tellure coorta* (VI. 579), gezegd van de wind die aardbevingen veroorzaakt – evenals hier gezien vanuit het oogpunt van de op aarde levende mens: van boven, uit de lucht en van beneden, uit de aarde.
- 39 Bailey (p. 17 20) interpreteert *intempestivis* (1102) als ‘immoderate’; het lijkt hier echter niet nodig af te wijken van de gebruikelijke interpretatie, ‘unseasonable’. Dat juist de combinatie van zonneschijn met een vochtige bodem het ontstaan van epidemieën in de hand werkt lezen we ook in Arist. *Probl.* (vid. nt. 31). Hetzelfde kan gelden voor de andere twee plaatsen waar het woord bij Lucretius voorkomt (II. 873; 929), die beide de *creatio spontanea* van wormen uit vochtige grond beschrijven – de regen is ook hier mogelijk *intempestivis* omdat zij in een warm seizoen valt (N.B. de parallelle tussen het uitbroeden van eieren en het ontstaan van wormen; en de term *effervesce*, die wijst op het resultaat van een verhitingsproces, II. 926-30).
- 40 Vergelijk Lesky, p. 760 met F. Buffière in zijn inleiding bij de Budé-uitgave (pp. XXXVIII-XXXIX): ‘La teinte de stoïcisme, qu’il offre par endroits, n’est (...), chez lui, qu’un vernis récent sur un meuble ancien.’
- 41 Herael. *Hom. Probl.* 6.3-15.6.
- 42 Marc. Aur. IX. 2.
- 43 Zie H.F.J. Horstmanshoff, p. 65 in dit nummer.
- 44 Gal. *De temperam.* 1.1. cap. 3 = *SVF* II. 770.
- 45 Galenus noemt overigens Aristoteles en Theophrastus hier in een adem met de Stoa. In een fragment van Theophrastus (*Phys. Op.* fr. XII Diels) wordt de pest als ‘dood van de lucht’ (*ἀέρος θάνατος*) beschreven; de verwijzing naar Aristoteles is vreemd, gezien de al eerder genoemde (nt. 32) opmerking over het pestverwekkende van de combinatie warmte en vochtigheid.
- 46 Gal. *De an. mor.*, *SVF* II 787.
- 47 cf. S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London 1959 p. 10-1, 106-7; H. & M. Simon, *Die Alte Stoa und ihr Naturbegriff*, Berlin 1956 pp. 94 vv.
- 48 Sext. Emp. *Adv. Math.* IX. 79.
- 49 Varro *De re rust.* I. 12: (...) *quod crescunt animalia quaedam minuta, quae non possunt oculi consequi, et per aera intus in corpus per os ac nares perveniunt atque efficiunt difficilis morbos.*
- 50 Zie noot 1.
- 51 Zie L. Moulinier, *Le Pur et L’Impur*, 176 vv.; 212 vv.; 242 vv.
- 52 Bv. Aesch. *Eum*, 448 vv.
- 53 Soph. *OR* 1012; 1412-5.
- 54 Thuc. II. 47; 51; cf. Dion. Halic. *Ant. Rom.* X. 53.
- 55 Thuc. II. 58.
- 56 Liv. II. 6; XXV. 26; XXVIII. 34: *contagio pestifera* (in een vergelijking). Zo ook Sall. *Cat.* X. Cf. het gebruik van de term *ἀφῆ* in testamentisch Grieks, bv. Lev. 13.9: *ἀφῆ λέπρας*, 13.13.
- 57 Luer. VI. 1236 (*contagia morbi*); 1243.
- 58 *Vid.* Lucr. III. 471: de *contagia morbi* dringen binnen (*penetrant*). in dit geval in de geest: het woord *contagia* lijkt lier bij Lucretius welhaast als *abstractum pro concreto* op te vatten.
- 59 Thuc. II. 52 (verg. nt. 29); Caes. *BC* II. 22.
- 60 Diod. Sic. XII. 45.2.
- 61 Plut. *Vit. Per.* 34.
- 62 Sen. *De tranqu. an.* 7.4. Het toekennen van *μάσματα* aan de *aer* (Hipp. *Flat.* VI) wijst slechts op onzuiverheid, heeft niets te maken met onderlinge besmetting. Evenmin hoeft de opmerking van Plinius (*Nat. Hist.* XXIII. 157) dat men door te kauwen op bepaalde blaadjes *pestilentiae contagia* voorkomt te betekenen dat van onderlinge besmetting via de luchtwegen sprake is.
- 63 *Il.* A 39; cf. R. A. Tybout, elders in dit nummer.
- 64 J. Grimm, p. 24: ‘Sollte nicht auch hinter dieser Stelle frühe Wissen verbergen, dass die Mäuse schon in allerfrühesten Zeilen mit der Pest in einem tiefcren Zusammenhang gesehen wurden, als es in den besprochenen Texten mit Klarheit zum Ausdruck kommt?’
- 65 Strabo, *Geogr.* 111. 4.18. Cf. R.A. Tybout, nt 24.

Thucydides, *Historiae* II 47-54, tekst en vertaling

47. Τοιόσδε μὲν ὁ τάφος ἐγένετο ἐν τῷ χειμῶνι τούτῳ· καὶ διελθόντος αὐτοῦ πρώτον ἔτος τοῦ πολέμου τοῦδε ἐτελεύτα. τοῦ δὲ θέρους εὐθύς ἀρχομένου Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι τὰ δύο μέρη ὥσπερ καὶ τὸ πρῶτον ἐσέβαλον ἐς τὴν Ἀττικὴν (ἤγειτο δὲ Ἀρχίδαμος ὁ Ζευξιδάμου, Λακεδαιμονίων βασιλεύς), καὶ καθεξόμενοι ἐδήρουν τὴν γῆν. καὶ ὄντων αὐτῶν οὐ πολλὰς πω ἡμέρας ἐν τῇ Ἀττικῇ ἡ νόσος πρώτον ἤρξατο γενέσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, λεγόμενον μὲν καὶ πρότερον πολλαχόσε ἐγκατασκήναι καὶ περὶ Ἀἴμνον καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις, οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι. οὔτε γὰρ ἱατροὶ ἤρχοντο τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοία, ἀλλ' αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὄσω καὶ μάλιστα προσήσαν, οὔτε ἄλλη | ἀνθρωπεῖα τέχνη οὐδεμία· ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντεῖας καὶ τοῖς τοιούτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελῆ ἦν· τελευτῶντές τε αὐτῶν ἀπέστησαν ὑπὸ τοῦ κακοῦ νικώμενοι. 48. ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ὡς λέγεται, | ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐς Αἴγυπτον καὶ Λιβύην κατέβη καὶ ἐς τὴν βασιλέως γῆν τὴν πολλήν. ἐς δὲ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐξαπιναιῶς ἐνέπεσε, καὶ τὸ πρῶτον ἐν τῷ Πειραιεῖ ἤρξατο τῶν ἀνθρώπων, ὥστε καὶ ἐλέχθη ὑπ' αὐτῶν ὡς οἱ Πελοποννήσιοι φάρμακα ἐσβεβλήκοιεν ἐς τὰ φρέατα· κρῆναι γὰρ οὐκ ἦσαν αὐτόθι. ὕστερον δὲ καὶ ἐς τὴν ἄνω πόλιν ἀφίκετο καὶ ἔθνησκον πολλῶ μᾶλλον ἤδη. λεγέτω μὲν οὖν περὶ αὐτοῦ ὡς ἕκαστος γινώσκει καὶ ἱατρός καὶ | ἰδιώτης ἀφ' ὅτου εἰκὸς ἦν γενέσθαι αὐτό, καὶ τὰς αἰτίας ἀστίνως νομίζει τοσαύτης μεταβολῆς ἰκανὰς εἶναι δύναμιν ἐς τὸ μεταστῆσαι σχεῖν· ἐγὼ δὲ οἶόν τε ἐγίγνετο λέξω καὶ ἀφ' ὧν ἂν τις σκοπῶν, εἴ ποτε καὶ αὐθις ἐπιπέσοι, μάλιστα ἂν ἔχοι τι προειδῶς μὴ ἀγνοεῖν, | ταῦτα δηλώσω αὐτὸς τε νοσήσας καὶ αὐτὸς ἰδὼν ἄλλους πάσχοντας.

De pest te Athene

47. Zo had de begrafenis der gevallen plaats in die winter, waarna het eerste oorlogsjaar ten einde liep. Dadelijk in het begin van de volgende zomer vielen de Peloponnesiërs en hun bondgenoten evenals de eerste keer met tweederde van hun krijgsmacht Attica binnen, weer onder commando van Archidamos, de zoon van Zeuxidamos, de Spartaanse koning. Zij legerden zich daar en verwoestten het land. Zij waren nog niet veel dagen in Attica toen de ziekte voor het eerst uitbrak onder de Atheners. Men zegt dat al eerder Lemnos en andere plaatsen daardoor werden getroffen, maar men herinnerde zich niet dat ergens anders een zo hevige pest voorgekomen is en zovelen ten grave heeft gesleept. Aanvankelijk waren de dokters, die de ziekte niet kenden, niet in staat haar te belandelen, maar zij stierven zelf het meest omdat zij het meest met de zieken in aanraking kwamen en geen andere menselijke kunst bracht enig baat. Even nutteloos waren gebeden in de tempels, het raadplegen van de orakels en dergelijke dingen; tenslotte zagen zij daarvan aten gaven zij zich gewonnen aan hun ellende.

48. De ziekte begon – zo zegt men – in Aethiopië, ten zuiden van Egypte en verbreidde zich daarna over Egypte en Libye en liet grootste gedeelte van het gebied van de Perzische koning. In de stad Athene brak ze plotseling uit en greep ze eerst de bewoners van Piraeus aan, zodat door hen beweerd werd dat de Peloponnesiërs de waterreservoirs hadden vergiftigd; bronnen waren daar toen nog niet. Later drong ze door tot de bovenstad en nam het aantal sterfgevallen aanzienlijk toe. Laat nu een ieder, dokter of leek, zeggen wat naar zijn mening waarschijnlijk de oorsprong van de ziekte was en welke oorzaken een zo ingrijpende invloed konden uitoefenen. Ik zal beschrijven hoe het verloop van de ziekte was en die symptomen meedelen, waaraan men, als zij opnieuw mocht uitbreken, van te voren ingelicht haar het best zou kunnen herkennen, ik die zelf de ziekte heb gehad en er anderen aan heb zien lijden.

49. Τὸ μὲν γὰρ ἔτος, ὡς ὠμολογεῖτο ἐκ πάντων, μάλιστα δὴ ἐκεῖνο ἄνοσον ἐς τὰς ἄλλας ἀσθενείας ἐτύγγα-
 νεν ὄν· εἰ δέ τις καὶ προύκαμνέ τι, ἐς τοῦτο πάντα ἀπ-
 εκρίθη. τοὺς δὲ ἄλλους ἀπ' οὐδεμιᾶς προφάσεως, ἀλλ'
 ἐξαίφνης ὑγιεῖς ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς θέρεται
 ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγῳσις
 ἐλάμβανε, καὶ τὰ ἐντός, ἢ τε φάρυξ καὶ ἡ γλῶσσα, εὐθύς
 αἱματώδη ἦν καὶ πνεῦμα ἄτοπον καὶ δυσῶδες ἠφίει·
 ἔπειτα ἐξ αὐτῶν πταρμός καὶ βράγχιος ἐπερίγνετο, καὶ
 ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ κατέβαινε ἐς τὰ στήθη ὁ πόσιος μετὰ
 βηχὸς ἰσχυροῦ· καὶ ὁπότε ἐς τὴν καρδίαν στηρίζεον,
 ἀνέστρεφέ τε αὐτὴν καὶ ἀποκαθάρσεις χολῆς πᾶσαι ὄσαι
 ὑπὸ λατρῶν ὠνομασμένοι εἰσὶν ἐπῆσαν, καὶ αὐταὶ μετὰ
 ταλαιπωρίας μεγάλης, λίγξ | τε τοῖς πλείοσιν ἐπέπεσε
 κενὴ σπασμὸν ἐνδιδούσα ἰσχυρόν, τοῖς μὲν μετὰ ταῦτα
 λωφῆσαντα, τοῖς δὲ καὶ πολλῷ ὕστερον. καὶ τὸ μὲν
 ἔξωθεν ἀπτομένῳ σῶμα οὐτ' ἄγαν θερμὸν ἦν οὔτε χλω-
 ρόν, ἀλλ' ὑπέρυθρον, πελιτόν, φλυκταίναις μικραῖς καὶ
 ἔλκεσιν ἐξηγηθὸς· | τὰ δὲ ἐντός οὕτως ἐκαίετο ὥστε
 μήτε τῶν πάνυ λεπτῶν | ἱματίων καὶ σινδόνων τὰς ἐπι-
 βολὰς μηδ' ἄλλο τι ἢ γυμνοὶ ἀνέχεσθαι, ἠδισταὶ τε ἂν ἐς
 ὕδωρ ψυχρὸν σφᾶς αὐτοὺς ῥίπτειν. καὶ πολλοὶ τοῦτο τῶν
 ἡμελιμῆων ἀνθρώπων καὶ ἔδρασαν ἐς φρέατα τῆ δίψῃ
 ἀπαύστῳ | ξυνεχόμενοι· καὶ ἐν τῷ ὁμοίῳ καθειστήκει
 τό τε πλεόν καὶ ἔλασσον ποτόν. καὶ ἡ ἀπορία τοῦ μὴ
 ἡσυχάζειν καὶ ἡ ἀγρυπνία ἐπέκειτο διὰ παντός. καὶ τὸ
 σῶμα, ὅσον περ χρόνον καὶ ἡ νόσος ἀκμάζει, οὐκ ἐμα-
 ραίνεται, ἀλλ' ἀντεῖχε παρὰ δόξαν τῆ ταλαιπωρία, ὥστε
 ἢ διεφθείροντο οἱ πλείστοι ἐναταῖοι καὶ ἐβδομαῖοι ὑπὸ
 τοῦ ἐντός καύματος, ἔτι ἔχοντές τι δυνάμειος, ἢ εἰ δια-
 φύγοιεν, ἐπικατιόντος τοῦ νοσήματος ἐς τὴν κοιλίαν καὶ
 ἐλκώσεώς τε αὐτῆ ἰσχυρᾶς ἐγγιγνομένης καὶ διαρροαῖς
 ἅμα ἀκράτους ἐπιπιπτούσης οἱ πολλοὶ ὕστερον δι' αὐτὴν
 ἀσθενεῖα ἀπεφθείροντο. διεξῆει γὰρ διὰ παντός τοῦ σώ-
 ματος ἄνωθεν ἀρξάμενον τὸ ἐν τῆ κεφαλῇ πρῶτον ἰδρυ-
 θέν κακόν, καὶ εἴ τις ἐκ τῶν μεγίστων περιγένοιτο, τῶν
 γε ἀκρωτηρίων ἀντίληψις αὐτοῦ ἐπεσήμαιεν· κατέσκηπτε
 γὰρ καὶ ἐς αἰδοῖα καὶ ἐς ἄκρας χεῖρας | καὶ πόδας, καὶ
 πολλοὶ στερισκόμενοι τούτων διέφευγον, εἰσὶ δ' οἱ καὶ
 τῶν ὀφθαλμῶν. τοὺς δὲ καὶ λήθη ἔλαβε τὸ παραυτίκα
 ἀναστάντας τῶν πάντων ὁμοίως καὶ ἠγνόνησαν σφᾶς τε
 αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐπιτηδείους.

49. Dat jaar was – daarover waren allen het eens – merkwaardig vrij van andere ziekten, maar als iemand van te voren ziek was, liep die kwaal steeds op deze ziekte uit. Maar de anderen, volkomen gezond, zonder enige aanwijsbare oorzaak, werden plotseling aangegrepen doorbrandende hitte in het hoofd, door roodheid en ontsteking van de ogen en inwendig werden terstond keel en tong bloedig en de adem werd onnatuurlijk en kwalijk riekend. De volgende symptomen waren niesbuien en heesheid en dan duurde het niet lang of de ziekte daalde af naar de borst, gepaard met hevig hoesten. Wanneer zij de maag aantastte keerde ze die binnenste buiten met galbrakingen van elke soort waarvoor de dokters een naam hebben, die hevige pijn veroorzaakten. Loze brakingen overvielen de meesten, die heftige krampen meebrachten, die bij sommigen spoedig ophielden, maar bij anderen eerst veel later. Van buiten voelde het lichaam niet al te warm aan en het was niet bleek, maar de huid was roodachtig en loodkleurig, uitslaande met kleine blaren en zweren. Maar van binnen gloeide het zo, dat men zelfs de dunste kleren en bedekking van linnen niet kon verdragen en slechts naakt wenste te zijn; het liefst zou men zich in koud water werpen. Velen van hen die geen verzorging hadden deden dat en dompelden zich in putten, door onlesbare dorst gekweld. Of zij veel of weinig dronken, de dorst bleef dezelfde. En doorlopend teisterde hen de ellende van onrust en slapeloosheid. Zolang de ziekte op haar hevigst was vermagerde het lichaam niet, maar boven verwachting weerstond het de ellende, zodat de meesten, wanneer zij op de negende of zevende dag door de inwendige koortshitte stierven, nog niet geheel verzwakt waren. Als zij die crisis overleefden, daalde de ziekte af naar de buik en veroorzaakte hevige ettenng en dunne diarree, waaraan de meesten later door uitputting stierven. Want de ziekte, die eerst post vatte in het hoofd, van boven af beginnend tastte het gehele lichaam geleidelijk aan en wanneer iemand het ergste had overleefd, Het zij de sporen van haar aanval achter op de extremiteiten; want schaamdelen, vingers en tenen werden aangetast en velen van hen die herstelden werden daarvan beroofd, anderen weer van hun ogen. Sommigen ook, zodra de genezing intrad, leden aan een totaal verlies van geheugen, zodat zij noch zichzelf noch hun vrienden herkenden.

50. γενόμενον γὰρ κρεῖσσον λόγον τὸ εἶδος τῆς νόσου τά τε ἄλλα χαλεπωτέως ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν προσέπιπτεν ἐκάστω καὶ ἐν τῷδε ἐδήλωσε μάλιστα ἄλλο τι ὄν ἢ τῶν ξυντρόφων τι· τὰ γὰρ ὄρεα καὶ τετράποδα ὄσα ἀνθρώπων ἄπτεται πολλῶν ἀτάφων γιγνομένων ἢ οὐ προσήει ἢ γευσάμενα διεφθείρετο. τεκμήριον δέ· τῶν | μὲν τοιούτων ὀρνίθων ἐπίλευρις σαφῆς ἐγένετο, καὶ οὐχ ἑωρῶντο οὔτε ἄλλως οὔτε περὶ τοιούτων οὐδέν· οἱ δὲ κύνες μᾶλλον αἰσθησιν παρῆγον τοῦ ἀποβαίνοντος διὰ τὸ ξυνδιαιτᾶσθαι. 51. | τὸ μὲν οὖν νόσημα, πολλὰ καὶ ἄλλα παραλίποντι ἀτοπίας, ὡς ἐκάστω ἐτύγχανέ τι διαφερόντως ἐτέρω πρὸς ἕτερον γιγόμενον, τοιούτων ἦν ἐπὶ πᾶν τὴν ἰδέαν. καὶ ἄλλο παρελύπει κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον οὐδὲν τῶν εἰω-|θότων· ὃ δὲ καὶ γένοιτο, ἐς τοῦτο ἐτελεύτα. ἔθνησκον δὲ οἱ μὲν ἀμελεία, οἱ δὲ καὶ πάνυ θεραπευόμενοι· ἐν τε οὐδὲ ἐν κατέστη ἴαμα ὡς εἰπεῖν ὃ τι χρῆν προσφέροντας ὠφελεῖν (τὸ γὰρ τῷ ξυνενεγκὸν ἄλλον τοῦτο ἐβλαπτε). σῶμά τε αὐταρκές ὄν οὐδὲν διεφάνη πρὸς | αὐτὸ ἰσχύος πέρι ἢ ἀσθενείας, ἀλλὰ πάντα ξυνήρει καὶ τὰ πάση διαίτη θεραπευόμενα. δεινότατον δὲ παντὸς ἦν τοῦ κακοῦ ἢ τε ἀθυμία, ὁπότε τις αἰσθοῖτο κάμων (πρὸς γὰρ τὸ ἀνέλπιστον εὐθὺς τραπόμενοι τῇ γνώμῃ πολλῶ μᾶλλον προΐεντο σφᾶς αὐτοὺς καὶ οὐκ | ἀντεῖχον), καὶ ὅτι ἕτερος ἀφ' ἐτέρου θεραπείας ἀναπιμπλάμενοι ὥσπερ τὰ πρόβατα ἔθνησκον· καὶ τὸν πλεῖστον φθόρον τοῦτο ἐνεποίει. εἴτε γὰρ μὴ ἠέλοιεν δεδιότες ἀλλήλοις προσιέναι, ἀπώλλυντο ἐρῆμοι, καὶ οἰκίαι πολλαὶ ἐκενώθησαν ἀπορία τοῦ θεραπεύσοντος· εἴτε προσί|οιεν, διεφθείροντο, καὶ μάλιστα οἱ ἀρετῆς τι μεταποιούμενοι· αἰσχύνῃ γὰρ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν ἐσιόντες παρὰ τοὺς φίλους, ἐπεὶ καὶ τὰς ὀλοφύρσεις τῶν ἀπογιγνομένων τελευτῶντες καὶ οἱ οἰκειοὶ ἐξέκαμνον ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κακοῦ νικώμενοι. ἐπὶ πλεόν δ' ὁμοῦ οἱ διαπε|φευγότες τὸν τε θνήσκοντα καὶ τὸν πο-|νοῦμενον ὠκτιζόντο διὰ τὸ προειδέναι τε καὶ αὐτοὶ ἦδη ἐν τῷ θαρσαλέῳ εἶναι· δις γὰρ τὸν αὐτόν, ὥστε καὶ κτείνειν, οὐκ ἐπελάμβανεν. καὶ ἐμακαρίζοντό τε ὑπὸ τῶν ἄλλων καὶ αὐτοὶ τῷ παραχρῆμα περιχαρεῖ καὶ ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον ἐλπίδος τι εἶχον κούφης μῆδ' ἂν ὑπ' ἄλλον νοσήματος ποτε ἔτι διαφθαῖναι.

50. Deze vorm van ziekte, die geen woorden kunnen beschrijven, overviel een ieder met een groter geweld dan de menselijke natuur kon verdragen en bleek onder meer van gewone ziekten vooral in het volgend opzicht te verschillen: de vogels en dieren die lijken eten, hoewel er vele doden onbegraven lagen, kwamen er niet op af, of als zij er van hadden gegeten, stierven zij. Een bewijs hiervan was de opvallende afwezigheid van zulke vogels, die noch bij de lijken noch elders te zien waren. Maar de honden, die met de mensen samenleven, gaven meer gelegenheid om deze uitwerking van de ziekte waar te nemen.

51. Zo dan was het algemene beeld van de ziekte, hoewel ik vele andere merkwaardige verschijnselen heb achterwege gelaten, die zich op verschillende wijze bij de verschillende zieken voordeden. Aan andere gewone ziekten leed men gedurende deze tijd niet en als er een voorkwam, liep deze hierop uit. Sommigen stierven door verwaarlozing, anderen ondanks de beste verpleging. Om zo te zeggen geen enkel geneesmiddel werd gevonden, waarbij zij die het aanwendden baat hadden moeten vinden; wat de een baatte, schaadde de ander. Geen enkel gestel, sterk of zwak, bleek bestand tegen de ziekte die allen meesleepte, ook hen die met de grootste zorg werden behandeld. Het verschrikkelijkste van alles was de moedeloosheid die iemand aangreep, wanneer hij bemerkte dat hij ziek was; zij lieten dadelijk alle hoop varen en zij verloren te snel hun geestkracht en weerstand. Vreselijk ook de aanblik van hen die als schapen stierven, omdat de een door verpleging van de ander besmet was. Dit veroorzaakte de grootste sterfte. Want wanneer zij uit vrees elkander niet wilden bezoeken, stierven de zieken in verlatenheid en vele families stierven uit door gemis aan iemand die hen verpleegde. Indien zij naarde zieken toegingen, stierven zij zelf, vooral zij die aanspraak maakten op moed. Uit eergevoel gingen zij zonder zich te sparen bij hun vrienden binnen op een ogenblik waarop zelfs de familieleden tenslotte overmand door de vele ellende hun weeklachten om hen die stierven niet hadden volgehouden. Meer nog hadden medelijden met de zieken en de stervenden zij die van de ziekte hersteld waren; zij wisten wat het was en voelden zich zelf veilig; want voor de tweede maal greep de ziekte niemand aan, althans niet met dodelijke afloop. Zij werden door de anderen gelukgewenst en zelf in hun ogenblikkelijke vreugde koesterden zij de lichtvaardige hoop in de toekomst nooit meer aan een andere ziekte te zullen sterven.

52. ἐπίεσε δ'

αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τῷ ὑπάρχοντι πότῳ καὶ ἡ ξυγκομιδὴ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ οὐχ | ἦσσαν τοὺς ἐπελθόντας. οἰκιῶν γὰρ οὐχ ὑπαρχουσῶν, ἀλλ' ἐν καλύβαις πνιγγραῖς ὥρα ἔτους διαιτωμένων ὁ φθόρος ἐγίγνετο οὐδενὶ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοισι <καὶ> ἀποθνήσκοντες ἔκειντο καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκαλιν|δοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας ἡμιθνήτες τοῦ ὕδατος ἐπιθνήμια. τὰ τε ἱερὰ ἐν οἷς ἐσκήνηντο νεκρῶν πλέα ἦν, αὐτοῦ ἐναποθνησκόντων· ὑπερβιαζομένοι γὰρ τοῦ κακοῦ οἱ ἀνθρώποι, οὐκ ἔχοντες ὃ τι γένονται, ἐς ὀλιγορίαν ἐτράποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως. νόμοι | τε πάντες ξυνεταράχθησαν οἷς ἐχρῶντο πρότερον περὶ τὰς ταφάς, ἔθαιπον δὲ ὡς ἕκαστος ἐδύνατο. καὶ πολλοὶ ἐς ἀναισχύντους θήκας ἐτράποντο σπάνει τῶν ἐπιτηδείων διὰ τὸ συχνοὺς ἦδη προτεθνάναι σφίσι· ἐπὶ πυρὰς γὰρ ἀλλοτριὰς φθάσαντες τοὺς νήσαντας οἱ μὲν | ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφῆπτον, οἱ δὲ καιομένοι ἄλλου ἄνωθεν ἐπιβαλόντες οὐ φέροισιν ἀπῆσαν. 53. πρῶτόν τε ἤρξε καὶ ἐς τᾶλλα τῇ πόλει ἐπὶ πλέον ἀνομίας τὸ νόσημα. ῥᾶον γὰρ ἐτόλμα τις ἂ πρότερον ἀπεκρύπτετο μὴ καθ' ἡδονὴν ποιεῖν, ἀγχίστροφον τὴν μετα|βολὴν ὀρῶντες τῶν τε εὐδαιμόνων καὶ αἰφνιδίως θνησκόντων καὶ τῶν οὐδὲν πρότερον κεκτημένων, εὐθύς δὲ τὰ κείνων ἐχόντων. ὥστε ταχείας τὰς ἐπαυρέσεις καὶ πρὸς τὸ τερπνὸν ἠξίουσαν ποιεῖσθαι, ἐφήμερα τὰ τε σώματα καὶ τὰ χρήματα ὁμοίως ἡγούμενοι. καὶ τὸ μὲν | προταλαιπωρεῖν τῷ δόξαντι καλῶ οὐδεὶς πρόθυμος ἦν, ἄδηλον νομίζων εἰ πρὶν ἐπ' αὐτὸ ἐλθεῖν διαφθαρήσεται· ὃ τι δὲ ἦδη τε ἡδὺ πανταχόθεν τε ἐς αὐτὸ κερδαλέον, τοῦτο καὶ καλὸν καὶ χροῖσιμον κατέστη. θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπεῖργε, τὸ μὲν κρι|νοντες ἐν ὁμοίῳ καὶ σέβειν καὶ μὴ ἐκ τοῦ πάντας ὀρᾶν ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους, τῶν δὲ ἁμαρτημάτων οὐδεὶς ἐλ|πίζων μέχρι τοῦ δίκην γενέσθαι βιοῦς ἂν τὴν τιμωρίαν ἀντιδοῦναι, πολὺ δὲ μείζω τὴν ἦδη κατεψηφισμένην σφῶν ἐπικρεμασθῆναι, ἦν πρὶν ἐμπεσεῖν εἰκὸς εἶναι τοῦ βίου τι ἀπολαῦσαι.

52. Wat hun ellende nog vergrootte was de verhuizing van de mensen uit de akkers naar de stad en wel liet meest voor de binnenkomenden. Huizen waren er niet, maar zij woonden in het heetst van de zomer in benauwde hutten, waar zij bij massa's stierven. De lijken lagen opeengestapeld en meer dood dan levend sleepten de zieken zich voort òp de straten en bij de bronnen, snakkend naar water; de tempels waarin zij onderdak hadden gezocht lagen vol lijken van hen die daar stierven. Want door leed overweldigd bekommerden de mensen, die niet wisten wat er van hen worden moest, zich niet meer om godsdienst en vroomheid. Alle gebruiken, die zij vroeger in acht namen bij de begrafenissen, werden nu veronachtzaamd; ieder begroef zijn doden zo goed als hij kon. Velen, uit gebrek aan het benodigde wegens de reeds talrijke sterfgevallen in hun familie, veroorloofden zich de meest schaamteloze middelen. Want als zij eerder kwamen bij een brandstapel die door anderen was opgericht legden zij hun eigen dode daarop en staken die aan. Of als zij een andere brandstapel aantroffen die reeds brandde, wierpen zij het lijk dat zij droegen er bovenop en gingen heen.

53. De ziekte gaf ook voor het eerst in andere opzichten aanleiding aan de stad tot grotere wetteloosheid. De mensen durfden nu gemakkelijker te doen waarop zij hun zinnen hadden gezet, wat zij vroeger verborgen plachten te houden, omdat zij zagen hoe onverwacht het lot kon omslaan, hoe de rijken plotseling stierven en de vroeger bezitslozen dadelijk hun rijkdom erfden. Het leven en het geld achtten zij zo vergankelijk, dat zij er snel van wilden genieten en liet voor hun plezier besteden. Zich in te spannen voor een schoon doel, daartoe was niemand bereid, omdat het onzeker was of hij niet vóór het bereiken ervan van het leven zou worden beroofd. Alwat voor liet ogenblik aangenaam was en wat hoe dan ook daartoe kon bijdragen gold voor schoon en nuttig. Door geen vrees voor de goden, geen menselijke wetten liet iemand zich weerhouden; zij meenden dat het op hetzelfde neerkwam de goden wel of niet te vereren, daar zij allen zonder onderscheid zagen sterven en niemand verwachtte lang genoeg te zullen leven urn voor zijn vergrijpen terecht te staan en gestraft te worden. Zij voelden dat een veel zwaarder vonnis over hen geveld was en hun boven het hoofd hing, zodat het begrijpelijk was, dat zij vóór de voltrekking daarvan nog iets van het leven wilden genieten.

54. | Τοιούτω μὲν πάθει οἱ Ἀθηναῖοι περιπεσόντες ἐπιέζοντο, ἀνθρώπων τ' ἔνδον θνησκόντων καὶ γῆς ἕξω δουραμένης. ἐν δὲ τῷ κακῷ οἷα εἰκὸς ἀνεμνήσθησαν καὶ τοῦδε τοῦ ἔπους, φράσκοντες οἱ πρεσβύτεροι πάλαι ἕδεσθαι „ἤξει Δωριακὸς πόλεμος καὶ λοιμὸς ἄμ' αὐτῷ“. ἐγένετο μὲν οὖν ἕρις τοῖς ἀνθρώποις μὴ λοιμὸν ὀνομάσθαι ἐν τῷ ἔπει ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ λιμὸν, ἐνίκησε δὲ ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰκότως λοιμὸν εἰρησθαι· οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἔπασχον τὴν μνήμην ἐποιῶντο. ἦν δὲ γε οἷμαί ποτε ἄλλος πόλεμος καταλάβῃ Δω|ρικὸς τοῦδε ὕστερος καὶ ξυμβῆ γενέσθαι λιμὸν, κατὰ τὸ εἰκὸς οὕτως ἄσονται. μνήμη δὲ ἐγένετο καὶ τοῦ Λακεδαιμονίων χρηστηρίου τοῖς εἰδόσιν, ὅτε ἐπερωτῶσιν αὐτοῖς τὸν θεὸν εἰ χρὴ πολεμεῖν ἀνεῖλε κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι. | περὶ μὲν οὖν τοῦ χρηστηρίου τὰ γινόμενα ἤκαζον ὁμοῖα εἶναι· ἐσβεβληκότων δὲ τῶν Πελοποννησίων ἡ νόσος ἤρξατο εὐθύς, καὶ ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσήλθεν, ὃ τι ἄξιον καὶ εἰπεῖν, ἐπενείματο δὲ Ἀθήνας μὲν μάλιστα, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυαιθρωπώτατα. | ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὴν νόσον γεγόμενα.

54. Zo was de ramp die de Atheners trof en gróót leed bracht; binnen de muren stierven de mensen en daarbuiten werd het land verwoest. In deze ellende was het begrijpelijk, dat zij zich de volgende versregel herinnerden, volgens de ouderen een vroegere voorspelling:

‘Eens komt een Dorische oorlog en de pest vergezelt hem.’

De mensen werden het er niet over eens of in deze oude versregel gesproken was van loimos (pest) of van limos (honger), maar natuurlijk behaalde in de gegeven omstandigheden het woord loimos de overwinning; want de mensen pasten hun herinnering aan aan liet leed dat hen trof. Maar – zo komt het mij voor – als ooit een andere Dorische oorlog, later dan deze, mocht uitbreken en gepaard gaat met honger, dan zullen zij vermoedelijk de andere lezing verkondigen. Ook de orakelspreuk die de Spartanen ontvangen hadden keerde terug in de herinnering van hen die dit wisten. Toen zij immers aan de god vroegen of zij oorlog moesten voeren, had deze geantwoord, dat zij, als zij met alle kracht streden, zouden overwinnen en dat hij zelf hen zou helpen. Zij meenden nu, dat deze orakelspreuk door de gebeurtenissen werd bevestigd; want dadelijk na de invasie van de Peloponnesiërs was de ziekte begonnen en zij drong de Peloponnesos niet of nauwelijks binnen, maar zij heerste het meest in Athene en verder in de andere dichtstbevolkte plaatsen.

Tot zover de geschiedenis van de ziekte,

(Vertaling M.A. Schwartz, Haarlem, 1964)

Lucretius over pestilentie: een tekstanalyse

Saskia van der Lee

De eerste pestilentiebeschrijving in het Latijn vormt het besluit van het zesde boek van Lucretius' *De rerum natura*² (1138-1286) en derhalve van het hele leerdicht. De organisatie van de passage als geheel en tevens woordgebruik wijzen op een verregaande imitatie van Thucydides' tweede boek, 47-52, enige Hippocratische elementen daargelaten³.

Op het eerste gezicht dient deze beschrijving zich aan als een illustratie van de eraan voorafgaande verhandeling over de oorzaken van pestilenties⁴. De kwantitatieve verhouding van illustratie tot geïllustreerde (= 3:1) maakt echter aannemelijk dat de *functie* ervan omvangrijker is. Deze blijkt problematisch⁵, wanneer men de pestpassage beziet in het licht van boek zes, en dit geldt in veel sterkere mate, als men het hele werk in de beschouwing betreft. Lucretius wil namelijk de leer van Epicurus uitdragen, omdat deze het *materiële* karakter van het universum demonstreert. Door de mensen hiervan kennis te laten nemen, geeft hij ze bij wijze van spreken het gereedschap in handen om een aantal angstwekkende verschijnselen (zoals 'dood' of natuurverschijnselen, waarin men interventie van de goden vermoedde) te rationaliseren. De uitvoerige beschrijving van de epidemie in al haar gruwelijkheid lijkt aan het welslagen van dit streven echter geen goed te doen. Er zijn een aantal verklaringen gesuggereerd, die in hoge mate vrijblijvend zijn, doordat ze zich alleen baseren op vooronderstellingen die zich slecht laten toetsen.

Sommigen⁶ menen bijv. dat Lucretius' 'academische' overtuigingen niet bestand geweest zouden zijn tegen de praktijk van zijn eigen leven. Zijn pestbeschrijving zou dan een verwoording van zijn eigen angsten zijn. Anderen beschouwen de passage gezien haar dramatische karakter uitsluitend als een kunstgreep van de dichter om zijn werk zo indrukwekkend mogelijk te besluiten⁷. In beide gevallen is de specifieke *functie* dus niet zeer groot. Nog uitzichtlozer is de positie van degenen die aannemen dat *De rerum natura* in onvoltooide staat verkeert en besloten had moeten worden door een beschrijving van de godenwereld. Dan is het immers denkbaar dat wij in het geheel geen uitspraak over de *functie* van de tekst in kwestie kunnen doen, omdat deze niet binnen het kader van het werk zoals wij dat nu kennen gezocht mag worden.

Natuurlijk ontkomen we, bij gebrek aan mededelingen van Lucretius zelf over zijn bedoeling met de pestbeschrijving, niet aan de noodzaak ons op het speculatieve vlak te begeven. Dit ontslaat ons echter niet van de verplichting te trachten, met het oog op optimale controleerbaarheid, eventuele verklaringen op zoveel mogelijk concrete uitgangspunten te baseren.

Ik beschouw het als een gegeven dat Lucretius Thucydides *rechtstreeks* geïmiteerd heeft.⁸ Niettemin blijkt er duidelijk sprake van een eigen inbreng te zijn. Op grond van deze twee observaties lijkt de volgende hypothese een bruikbaar uitgangspunt; Lucretius' afwijkingen van zijn voorbeeld kunnen ons

informerer over zijn *specifieke* bedoeling met een tekst, die oorspronkelijk binnen het kader van een geschiedkundig werk functioneerde. Tenzij men het eens is met de door Bailey overgenomen (m.i. essentialistische) zienswijze van Giussani dat de verschillen tussen Lucretius en Thucydides te wijten zijn aan 'the difference in the genius of the two languages, the Latin author tending *naturally* (cursief van mij) to the fuller and more emotional description'.⁹

In theorie kan de imitatie als volgt van het origineel verschillen:

- 1 de imitatie wijzigt een mededeling (i. e. informatie over een bepaalde stand van zaken) van het origineel;
- 2 de imitatie breidt zelfstandig een mededeling van liet origineel uit (*amplificatie*)¹⁰:
 - a. de imitatie voegt (thematisch) *gelijksoortige* informatie aan liet origineel toe;
 - b. de imitatie voegt (thematisch) *andersoortige* informatie aan het origineel toe¹¹;
- 3 de imitatie laat mededelingen van het origineel achterwege (*omissies*)',
- 4 de volgorde, waarin de mededelingen in de imitatie gepresenteerd worden, verschilt van die in het origineel (*compositieve* verschillen).

Over 3. kan men alleen uitspraken doen als de imitatie zelf duidelijk maakt waarom een bepaalde mededeling achterwege is gebleven. In de overige gevallen is het immers niet uit te maken of het om een al dan niet bewuste ommissie gaat.

4. is weliswaar een *formele* categorie (i.t.t. het inhoudelijke karakter van 1., 2. en 3.), maar het is voorstelbaar dat een mededeling onder invloed van een gewijzigde context een verandering ondergaat. Dit zal van geval tot geval beoordeeld moeten worden, zodat

het verschijnsel in eerste instantie wel geregistreerd dient te worden.

*Tekstvergelijking*¹²

De onderscheiden afwijkingen worden in de nu volgende vergelijking van Lucretius' IV, 1138-1286¹³ met Thucydides' II, 47-52¹⁴ als volgt weergegeven:

1.: HOOFDLETTERS ('w' in de marge); 2.a.: *cursief* ('x' in de marge); 2.b.: *CURSIEF* ('xx' in de marge); 3.: (...)', 4.: o(') (tussen haakjes verwijzing naar corresponderende pagina). ('+' markeert een nieuwe mededeling; voor 'v' zie noot 13).

Ik heb de passage van Lucretius op de volgende wijze ingedeeld:

- A (1138-40): inleiding (\pm *Thuc.*: 47);
- B (1141-44): oorsprong en verbreiding van de ziekte (\pm *Thuc.*: 48);
- C (l 145-77): symptomen van het eerste stadium van de epidemie (*Thuc.*: 49,1-5);
- D (1178-81): rusteloosheid van de zieken en machteloosheid van de artsen (*Thuc.*: 47,4; 49,6);
- E (1182-98): symptomen van de naderende dood (*facies Hippocratica*)¹⁵ en intrede van de dood (alleen dit laatste element bij *Thuc.*: 49,6);
- F (1199-1214): symptomen van het tweede en het derde stadium van de epidemie (*Thuc.*: 49, rest 6-8);
- G (l 215-24): uitwerking van de ziekte op de dierenwereld (*Thuc.*: 50);
- H (1226-46): bestrijding van de ziekte en uitwerking op de mensen (*Thuc.*: 51);
- I (1247-51): begrafenissen, ziekte en dood alom;
- J (1252-71): binnenstromen van de platte-landsbevolking (*Thuc.*: 52,1-2);
- K (1272-77): verwaarlozing van de godsdienst (*Thuc.*: 52,3);
- L (1278-86): verval van de begrafenisgebruiken (*Thuc.*: 52,4).

't Is deze bron van ziekte, deze vloed van dood,
die eens in Cecrops' land

een oogst van lijken droeg,
xx DE WEGEN EENZAAM MAAKTE, LEEG VAN VOLK DE STAD.

B. 1141-44.

Gekomen uit Egyptes verre binnenland,

xx DOORMAT DIE INVLOED 'N LANGE WEG DOOR LUCHT EN ZEE,
om eindelijk zich te storten op Pandion's volk:

bij hopen vielen zij aan ziekte en dood ten prooi.

C. 1145-47.

Zij kregen eerst een hoofd als gloed van kolenvuur
en ogen roodbelopen met een brandend licht.
Het donkerrode keelgat zweette bloed, *de weg*

47.

- 2.+(Tweede invasie van Peloponnesiërs in Attica.)
- 3.+(Kort daarop) brak de epidemie onder de Atheners uit.
+(Deze had vroeger in verschillende streken gevoed+de ziekte was nog nooit zo hevig geweest en)+ter waren nooit zoveel mensen aan gestorven.

- 4.+De doktoren stonden door hun onwetendheid machteloos tegenover de ziekte (6).+(Niets-menselijk of goddelijk-hielp.)+Henslotte zocht men niet meer naar hulpmiddelen, maar gaf men zich over aan de ziekte).

48.

- 1.+Oorsprong (en verbreding) van de epidemie: (Ethiopië,) Egypte (,Libië, Perzië).
- 2.+Epidemie bereikte plotseling Athene.
+(Twee stadia: Piraeus, gerucht van vergiftiging van waterreservoirs - bovenstad).
+Doodtal sterk groeiende.
- 3.+(Over de oorzaken van de pestilentie wil ik geen uitspraak doen.)
+(Belangrijker is de beschrijving van symptomen, die ik uit autopsie ken, zodat het nageslacht daar van kan profiteren.)

49.

- 1.+(Weinig andere ziektes dat jaar. Zo ze er waren, gingen ze op in de epidemie.)
- 2.+(Ziekte sloeg over het algemeen bij volle gezondheid toe.)
+Vernit gevoel in het hoofd, rode ontstoken ogen, keel en tong bloederig,

x *der stem werd afgesloten door gezwellen en*
 de tong, waardoor 't bewustzijn spreekt, werd bloedig, lam,
 x *als lood zo zwaar en voor 't gevoel als 'n rasp zo ruw.*

Wanneer de ziekte door de keel was afgedaald
 en in de borst

v HET LIJDEND HART BEVANGEN HAD,

xx DAN WANKELDE ALLES WAT HET LEVEN SAMENBINDT. o(5)

x *zoals door ontbegraven lijken wordt verspreid.*

xx DE KRACHTEN VAN DE GEEST EN 'T LICHAAM KWIJNDEN WEG,

xx *TERWIJL DE DOOD AL DREIGEND OP DE DREMPEL STOND.*

xx ONDRAGELIJKE PIJNEN GINGEN VERGEZELD

xx VAN ANGST, BENAUNDHEID, JAMMERKLACHTEN EN GEXREUN.

Een hevige hikken, dat niet afliet dag en nacht,

dwong alle spieren in het lichaam tot een krimp

xx EN PUNTTE TOCH REEDS AFGEMATTE LIJDERS UIT.

Van niemand kon men merken dat de lichaams huid
 bijzonder heet was buiten aan het oppervlak,
 maar lauw veeleer bij aanraking en rood bij 't zien,
 met zveren die geleken op een brandwond of

x *op 't helse vuur van veel gevloekte gordelroos.*

x *en gloeiend als een oven vlamde 't in de maag.*

Geen enkele dekking was een lijder sangersnaam,

hoe licht en dun ook, kou alleen en frisse wind.

Hun gloeiend lichaam wierpen ze in een koele stroom,

hun naakte leden gaven ze aan de golven prijs.

Voorover stortten velen in een diepe put

waarheen zij snelden met een opengespalte mond:

hun lichaam was gedompeld in onlesbren dorst,

waarvoor een regenbui niet meer dan een druppel was.

adem (onregelmatig en) onwelriekend^o(5).

3.+(Genies en heesheid.)

+Ziekte sloeg over op de borst(, ge-

paard gaande met hoestbuien.) (fase 2)

+Wanneer de maag werd aangedaan(, dan

drasde deze om en men gaf op alle

denkbare wijzen gal op) onder vrese-

lijke pijnen. (fase 3)

4.+(loze) brakingen, spasmes veroorza-

kend.

+Bij sommigen deden deze verschijn-

selen zich voor na verlichting van

bovengenoemde symptomen, bij anderen

pas later.)

5.+lichaam bij extern contact niet over-

dreven warm (of vaal), slechts wat

rood (en loodkleurig), overdekt met

blaasjes en zveren.

+Van binnen was de hitte zo groot

dat zelfs de dunste kleding ondra-

gelijk was, men het liefste maakte was

en zich in het koude water wierp.

+Veel mensen (waar men zich niet om

bekommerde) sprongen in putten,

in een poging hun onlesbare dorst te

stillen. +Maar veel of weinig drinken

kwam op hetzelfde neer.

D. 1170-81.

De ziekte gaf de lijder geen respijt: hij lag
w daar uitgeput. DE ARTSENJKUNST WIST VAN ANGST GEEN RAAD^o (4),
x *terwijl patiënten de oger, gloetend van de koorts,*
op hen gericht hielden', nimmer rustend in de slaap.

E. 1122-98.

Veel andere tekens spelden 't naderen van de dood:
verstoord bewustzijn vol van droefenis en angst,
een fronsend voorhoofd, 'n oogopslag die toornig scheen,
onrustig orensuizen, de ademhaling snel
of diep, maar dan met tussenpozen, aan de hals
de klamme druppels van een helder glimmend zweet,
heel kleine dunne fluimen van een gele kleur
en zoute smaak, met grote inspanning opgehoest.
De handen kromden zich, de leden beefden en
vanaf de voeten trok allengs de kou omhoog.
Tenslotte trok de neus zich samen spits en scherp,
de slapen vielen in en de ogen stonden hol,
de huid was koud en hard, de mond vertrokken tot
een smartelijk grijnzen en het voorhoofd zwol verstrakt.
Niet lang daarna lag 't dode lichaam stil en stijf.

Bij 't achtste gloren van de lichte dageraad
of 't negende was 't regel dat hun leven vlood.

F. 1199-1214.

Als iemand bij geval nog aan het graf ontkvam,
die stond, met valgelijk vuile zveren over 't lijf v
en zwarte buikloop, toch verteringsdood te wachten, v

w OF ONDER HOOFDELIJNVLAGEN VLOEIDE ROTTEND BLOED
w IN Dikke STRALEN DIKWILS HEM HET NEUSGAT UIT
w EN DAARWEE STROOMDE DAN DE KRACHT VAN 'LICHAAM WEG.
Maar wie ontsnapte aan 't vloeien van bedorven bloed,

die schoot de ziekte in spieren, gewrichten en
bij voorkeur in de lichaamsdelen van 't geslacht.
xx Ze bleven soms in leven NA UIT DOODSANGST ZICH
w MET 'N MES BEROOFT TE HERBEN VAN HET MANVELLIJK LID.

+Men vond geen rust en er heerste
voortdurende slapeloosheid.

+ (Het lichaam raakte evenwel gedurende
de actieve periode van de ziekte niet
uitgeput, maar bood weerstand.)
+Men stierf de negende of de zevende
dag (t.g.v. de interne "brand", nog
niet geheel uitgeput).

+Kvam men er bovenop (dan zakte de
ziekte af naar de buik), waar grote
ontstekingen ontstonden en diarree,
zodat men van uitputting stierf.

7.+De ziekte ging alle delen van het
lichaam door, van boven naar beneden,
beginnend bij het hoofd.
+Overleefde men de ergste aanvallen
dan moesten de extremititeiten eraan
Geloven:

8.+schaamdelen, vingertoppen en tenen.
+Men bleef in leven met verlies hier-
van

LUCRETIVS

En anderen leefden zonder handen toch nog voort
 of zonder voeten of verblind: ZO HEFTIG KON
 xx DE DOODSANGST WEZEN DIE HEN AANGEGREPEN HAD.
 Ja sommigen beving zulk een vergetelheid
 van alles, dat zij niets meer wisten van zichzelf.

G. 1215-24.

Vele lijken lagen onbegraven op elkaar,
 maar honden bleven meest en vogels daarvandaan
 om zich te onttrekken aan de afgrijselijke stank,
 of, als zij ervan proefden, bleek hun dood nabij.
 Niet dikwijls echter toonde zonder reden zich
 een vogel in die dagen, 't wild gedierde bleef
 x in 't bos: de meeste waren ziek of sterven weg.
 In de eerste plaats blics smartelijk het trouwe volk
 der honden langs de straat de laatste adem uit:
 x de kracht der ziekte onttrok het leven aan hun lijf.

(Er werd in haast begraven zonder plechtigheid.) (1225)

H. 1225-46.

Er was geen vast remedie dat voor allen gold:
 wat de één 't vermogen gaf tot levensrekking en
 tot blijven zien van de uitgespannen hemeltest, v
 bracht anderen ondergang en dreef hen de dood in.

Bij uitsteking was het bij dit alles jammerlijk
 dat, wie zich door de ziekte voelden aangetast,
 xx ALSOF ZIJ REEDS VEROORDEELD WAREN TOT DE DOOD,

THUCYDIDES

en soms ook van ogen.

+Anderen leden (op het ogenblik van
 herstel) aan volledige amnesie en
 herkenden zichzelf en hun verwanten
 niet meer.

50.

1.+ (Het karakter van de ziekte was onbe-
 schrijfelijk, de hevigheid ervan on-
 menselijk en dat de epidemie geen
 gewone ziekte was bleek uit het feit
 dat)
 +ondanks de vele onbegraven lijken
 (mensenvleesetende) vogels en vier-
 voeters zich niet in de buurt waagden
 of als ze van het vlees aten, omkwamen.
 +Men zag deze vogels namelijk nauwe-
 lijks en men kon de gevolgen nog beter
 bij de honden zien, doordat deze dicht
 bij de mens leven.

51.

1.+ (Dit was in grote trekken, enkele
 van Geyal tot geval verschillende
 details daargelaten, de verschijnings-
 vorm van de ziekte.
 +De gebruikelijke ziektes deden zich
 niet voor.)
 2.+ (Men stierf ondanks alle mogelijke
 verpleging.)
 +Geen enkel medicijn baatte allen.
 Wat Goed was voor de één, was slecht
 voor de ander.
 3.+ (Niemand - zwak of sterk - was be-
 stand tegen de ziekte.)
 4.+ De eerste gevolgen van de epidemie
 waren wel de moedeloosheid - zodra
 men merkte dan men ziek was sloeg de

wanhoop en verslagen lagen zonder kracht,
 het einde wachtend, dat hen daar ter plaatse trof.
 (w) Nooit immers liet de ziekte en haar besmetting af
 de een aan te grijpen na de ander, evenzo
 als schapen volbevalt, en 't horensdragend rund.
 Vooral dit hoopte sterfgeval op sterfgeval;
 want wie zich ver van zieke bloedverwanten hield,
 w OMDAT HIJ BANG VOOR 'T STERVEN WAS EN 'T LEVEN ZOCHT,
 w DIE STRAFTE KORT DAARNA MET SMADELIJKE DOOD
 gebrek aan hulp in de uiterste verlatenheid;
 wie echter bij hen bleven, werden zelf besmet

en uitgeput door 't werk waartoe de plicht hen dwong
 en 't vleeiend smeken van der zieken jammerklacht:
 zo vonden juist de besten dus een wisse dood. (l)

I. 1247-51.*

De een boven op de ander, begroeven zij om strijd
 x hun dierbaren, kwamen moe van 't rouwbetoon terug
 xx EN ZOCHTEN GROTENDELS UIT DROEFENIS HET BED.
 xx GEEN WERD ER NIET GETROFFEN IN DAT TIJDSEGEWICHT
 xx DOOR ZIEKTE, DROEVIG STERFGEVAL OF EIGEN DOOD.

J. 1252-71.

xx DE SCHEPER EN DE HERDER VAN 'T GEHOORNDE VEE,
 xx DE STOERE LANDMAN DIE DE KROMME PLOEG BESTUURT,
 xx ZIJ KWIJNDEN WEG EN LAGEN IN HUN HUT VERSTOPT,
 xx DOOR ZIEKTE EN ARMOE PRIJSGEGEVEN AAN DE DOOD.
 xx MEN KON SOMS OP DE LIJKEN VAN DE KINDEREN ZIEN
 xx DER OUDERS LIJKEN, OF OOK KINDEREN OMGEKEERD
 xx HET LEVEN LATEN, WAAR DE DOOD REEDS DE OUDERS SLOEG.

Voor 'n niet gering gedeelte stroomde deze ramp
 tezamen in de stad, door 't boerenvolk gebracht,
 x dat daarheen vlood in massa uit besmet gebied.
 Zij vulden alle pleinen en gebouwen, waar
 de dood hen, verstikkend opeengepakt, bij hopen neersloeg.

wanhoop toe en men bood geen weerstand
 meer - en
 de besmetting(, die door wederzijdse
 verzorging ontstond), waardoor zij als
 runderen stierven. - Dit veroorzaakte
 de meeste doden.
 5.+Als men uit angst elkaar niet wilde
 naderen, dan stierf men in eenzaamheid
 bij gebrek aan verzorging.

+Naderde men elkaar wel, dan stierf
 men en met name de meest plichtsge-
 trouwen (l). Deze benaderden uit plichts-
 gevoel hun vrienden, omdat verwanten
 het jammeren van (of om) de stervenden
 moe waren geworden.

6.+(Meer medelijden toonden degenen die
 reeds hersteld waren, want ze kenden
 de symptomen en waren zelf buiten
 levensgevaar. +Ze werden benijd en
 meenden nooit meer ziek te zullen zijn).

52.

1.+De epidemie verbreidde zich sneller
 toen men de plattelandsbevolking in
 de stad concentreerde.
 +Bij gebrek aan huizen, verbleef men
 in benauwde tenten zodat de dood in

Veel lijken legen langs de weg door dorst verleid
 en neergezegen bij het water van 'n fontein,
 w GESTIKT DOOR OVERDAAD VAN WAT HUN LAAFNIS WAS.
 Veel zag men halfgestorven liggen aan de straat,
 xx WAAR DRUK PUBLIEK DOORHEEN LIEP, OF IN VUIL GEHULD
 xx EN LOMPEN STERVEN, WENTELEND IN HUN EIGEN DREK,
 xx NIETS ANDERS DAN VEL OVER BEEN, REEDS HAGENOEK
 xx BEGRAVEN ONDER ZWERENKORST EN SMERIGHEID.

K. 1272-77.

De heiligdommen van de goden had de dood
 gevuld met lijken, alle tempels legen vol
 van afgestorvenen *WIE BIJ HUN LEVEN NOG*
 xx *DE TEFELDIENWAAR ONDERDAX HAD TOEGESTAAN.*
 Geen eerbied gold meer voor der goden heiligheid:
 veel sterker was de smartelijkheid van 't ogenblik.

L. 1278-86.

Er bleef geen spoor van die gewoonten in de stad,
 waarmee dat vrome Volk altijd begraven werd.
 xx *VERBLIJSTERD WAREN ALLEN, iedereen begroef*
 wie hij betreurde, naar gegeven mogelijkheid.
 Tot veel afschuwelijks dwong de nood en 't tijdsgebrek.

Luid schreeuwend wierpen zij, wie eens hun dierbaar was,
 op mutserds die voor andren waren opgetast,
 en staken daar de brand in, *BLOEDIG VECHTEND ZELFS,*
 xx *NOG LIEVER DAN ZICH LOS TE SCHEUREN VAN HET LIJK.*
 * (eventueel vss. 1247-51 (1.) hier te plaatsen)

het wilde weg toesloeg. +Men stierf
 boven op elkaar.
 +Stervenden rolden zich over de stra-
 ten en in de buurt van fonteinen half-
 dood, uit verlangen naar water.

3. +Heiligdommen waren gevuld met lijken.

+Overvuldigd door de ziekte en onze-
 ker van hun toekomst werd niets -
 goddelijk of menselijk - gerespecteerd.

4. +Alle vroegere begrafeningsgebruiken
 raakten in onbruik en

men begroef naar vermogen.
 +Materiele omstandigheden dwongen
 velen tot schandelijke begrafenisme-
 thodes.

+Men wierp de dode op de zojuist op-
 gerichte brandstapel van een ander en
 stak er de brand in

+of wierp het lijk op een ander reeds
 brandend lijk en ging heen.

Commentaar op de vergelijking

ad A (p. 130): Lucretius' inleiding is aanzienlijk beknopter dan die van Thucydides. Hij constateert slechts dat er ooit een epidemie van de door hem zojuist beschreven soort in *Attica* gewoed heeft. Het territorium van de ziekte is hier dus groter dan bij Thucydides.¹⁶ Alle opmerkingen over de historische context zijn komen te vervallen evenals paragraaf 4, waarin de voornaamste maatschappelijke aspecten van de pestilentie samengevat worden, die binnen de uitgebreide beschrijving van Thucydides terug zullen keren.

ad B (p. 130): Lucretius geeft de oorsprong van de ziekte zeer beknopt aan. We maken uit Thucydides' tekst op dat de verbreiding van de ziekte via handelscontacten moet zijn verlopen. Aangezien Lucretius zijn eigen opvattingen hierover al ten beste heeft gegeven verbaast het ons niet dat Thucydides' uitlatingen hierover van weinig belang voor hem zijn.

ad C (p. 130/1): Lucretius ziet wederom af van opmerkingen, die de ziekte historisch plaatsen. Hij stort zich 'in medias res' door meteen de beschrijving van de symptomen van de eerste fase van de pestilentie te geven. Deze worden met extra details uitgebreid¹⁷. In de tweede fase past Lucretius zijn eerste ingreep toe. In plaats van de *maag* (= *καρδιά*)¹⁸ wordt het *hart* aangetast, waardoor de ziekte zich reeds in een kritiek stadium bevindt (1153: *omnia ... vitai claustra lababant*). Ik acht het aannemelijk dat het hier om een bewuste ingreep gaat, omdat het galopgeven achterwege blijft en Lucretius dit symptoom blijkbaar niet meer gebruiken kon. Het détail van de adem wordt nu pas ingevoerd en gekoppeld aan het beeld van onbegraven lijken (1155: *cadavera*). Lucretius gaat door op

de aftakeling van het lichaam dat al dicht bij de dood is (1157: *leti iam limine in ipso*). Naast het *fysieke* aspect van enorme pijn, dat bij Thucydides ook uitgebreid aan de orde komt, treedt het *psychische* aspect van angst (1158: *unxius angor*)¹⁹, die tot uiting komt in jammerklachten (1159: *gemitu commixta querella*). Nogmaals wordt er gewezen op de afmatting van de zieken. Thucydides' opmerking over incidentele verlichting van symptomen, waarop weer andere volgden, blijft bij Lucretius achterwege. De uitwerking van de ziekte op het inwendige en uitwendige lichaam wordt met twee beelden uitgebreid.

ad D. (p. 132): Lucretius schrijft het onvermogen van de artsen (*cf.* Thuc. 47,4) niet toe aan onwetendheid, maar aan vrees (1179: *tacito timore*). De informatie van Thucydides wordt gecontrasteerd met de hulpeloosheid van de patiënten, die vergeefs hun hoop stellen op de doktoren.

ad E. (p. 132): Lucretius geeft een aantal extra symptomen, die onmiddellijk aan de dood vooraf gaan (naast een reeks fysieke verschijnselen wordt wederom het begeleidende psychische aspect vermeld: (1183) *perturbata animi mens in maerore metuque*). Anders dan bij Lucretius zijn bij Thucydides de patiënten nog niet uitgeput, maar bezwijken ze tenslotte aan de hevigheid van de fysieke interne verschijnselen.²⁰

ad F. (p. 132/3): Pas in het tweede stadium van de ziekte beginnen de slachtoffers daarvan bij Thucydides aan uitputting te bezwijken. In 49, 7 worden m.i. de eerste twee stadia nog eens geresumeerd. Lucretius vervangt deze mededeling door ziekteverschijnselen die op het hoofd betrekking hebben. Het zou kunnen dat hij uit Thucydides begrepen heeft dat de ziekte in het tweede stadium wederom het hele

lichaam doorging en dat hij deze informatie in een eigen beeld heeft uitgewerkt. In het derde stadium verliezen de zieken hun extremiteiten. Uit Thucydides maken we op dat dit *spontaan* gebeurt.²¹ Lucretius wijzigt dit in een bewuste ingreep (1209: *ferro privati*) van de patiënten zelf en geeft tot twee maal toe hun motivering: (voor het eerst expliciet vermelde) *doodsangst* (1209: *metuentes limina leti*; 1212: *mortis metus*).

ad G. (p. 133): Alle beschouwende opmerkingen over de ziekte blijven wederom achterwege bij Lucretius. Het actuele sterven van de wilde dieren wordt sterker benadrukt dan bij Thucydides (1222: *moriebantur*; 1224: *extorquebat vitam*).

De plaats van vers 1225 is problematisch²². Het onderbreekt op onverklaarbare wijze het verloop van de mededelingen, dat Lucretius, afgezien van de omissies, voortdurend in grote lijnen volgt. Aangezien er te veel onzekerheden in het spel zijn, heb ik het vers tussen haakjes geplaatst en laat het verder buiten beschouwing.

ad H. (p. 133/4): Pas als alle fysieke symptomen behandeld zijn, komt het psychische aspect van de moedeloosheid bij Thucydides aan de orde. Lucretius neemt dit over en voert het doodsbefes als reden aan (1232: *morti damnatus ut esset*). Bovendien maakt hij het verschijnsel besmetting ondergeschikt aan de moedeloosheid, terwijl dit bij Thucydides een tweede karakteristiek van de ziekte is.

Lucretius wijzigt Thucydides' motivering van de degenen die zich verre van zieken hielden (nl. angst voor besmetting) in een meer uitgebreide formulering (nl. angst voor de dood: (1240) *mortisque timetis*). Bovendien laat hij deze mensen sterven als straf voor hun nalatigheid, terwijl Thucydides bedoelt dat de mensen die

'men laat krepere daardoor in eenzaamheid omkomen.

Lucretius gaat voorbij aan de opmerking dat herstel van de ziekte mogelijk was.

ad I. (p. 134): Net als vers 1225 (*cf. ad G.*) onderbreken de verzen 1247-51 het verloop bij Thucydides. D.F. Bright (zie noot 17) stelt voor deze verzen aan het einde van het boek (na vers 1286) te plaatsen, waarbij 1247/48 de informatie van de laatste regel van Thucydides (52,4) weergeven en 1249-51 van Lucretius zelf stammen. Dit voorstel lijkt niet onaan-trekkelijk, mede omdat het einde van boek VI in dat geval minder abrupt zou zijn.²³

ad J. (p. 134/5): In het verlengde van zijn territoriumvergroting van de ziekte voegt Lucretius een uitgebreide schets toe van het lijden op het platteland. De historische reden van concentratie in Athene van de plattelandsbevolking wordt hier vervangen door de paniecreactie van de mensen, die aan besmettingsgevaar willen ontkomen.

Het détail van stikken door te gulzig drinken kan een eigen toevoeging van Lucretius zijn, het kan ook voortkomen uit een te hechte verbinding van *ἡμιθνήτες τοῦ ὕδατος ἐπιθυμία*.

De situatie van degenen, die halfdood op straat liggen wordt door Lucretius uitvoerig geschetst.

ad K. (p. 135): Lucretius voegt het détail van de tempeldienaar toe, die de tempel voor de zieken heeft opengesteld.

ad L. (p. 135): Wederom geeft Lucretius een psychisch element naast de mededelingen van Thucydides (1280: *perturbatus... lotus trepidabat*). De reacties van de nabestaanden worden nader uitgewerkt in de beschrijving van hun geschreeuw, de vechtpartijen en, als men I hier plaatst, hun verdriet.

Resumé en conclusie

- (A/B) Lucretius presenteert de pestilentie weliswaar als een historische gebeurtenis, maar ziet af van specifiek historisch en persoonlijk commentaar zoals Thucydides: *Het gegeven van de Griekse beschrijving gaat in sterke mate algemeen literair functioneren* (vergelijk Lucretius' mythische geografische aanduidingen voor Attica en Atheners: *Cecropis ugros* (1139); *populo Pandionis* (1143)). Lucretius concentreert zich uitsluitend op verschijnselen, die inhaerent aan de ziekte zelf zijn.
- (C/E/F): Hoewel de voornaamste symptomen van Thucydides bij Lucretius terug te vinden zijn, *verzwaart hij het karakter van de ziekte*: het doodselement wordt 'm een eerder stadium ingevoerd: symptomen worden voorzien van extra détails en er worden nieuwe (Hippocratische) symptomen ingevoerd.
- (C/H) Lucretius brengt ons veel eerder dan Thucydides op de hoogte van de *psychische gesteldheid van de zieken: ze zijn bang* (voor de dood).
- (D/F/H) *De gevolgen van de angst* worden gedemonstreerd aan de machteloosheid van de doktoren, het ingrijpen in het ziekteproces door de zieken zelf en de onwil om verwanten te verzorgen. Lucretius laat zijn veroordeling hiervan duidelijk blijken door het element van straf (en dus van zonde) in te voegen.
- (I/J/K/L) *Gevolgen van de ziekte*: massale sterfte, 'volksverhuizingen', verval van godsdienst en begrafenisgebruiken.

De historische legalisering en de nauwgezette beschrijving van het ziekteverloop wijzen erop dat Lucretius het over een zeer ernstige reële pestilentie heeft. Ik geloof niet dat het hier om een allegorie gaat van het menselijk leven in het algemeen (of van dat van de niet-epicureërs in het bijzonder).²⁴

Een epidemie creëert bij uitstek de situatie

waarin 'dood' een maatschappelijk bestel gaat ontwrichten. Als zodanig is zij een van de *monstra* waaraan de mens ten prooi kan vallen. Lucretius heeft het bestaan van dergelijke rampen nooit ontkend, maar het gaat hem voortdurend om de houding die de mens daar tegenover aanneemt. Deze wordt zwaarder op de proef gesteld en er zal meer van zijn houding afhangen naarmate de ramp groter is. Pas in grote nood leert men iemand kennen (*cf.* III, 55-58) en de pestbeschrijving geeft wat dat betreft geen optimistisch beeld²⁵: ieder rationeel gedrag wordt overboord gegooid, mensen laten zich redeloos voortdrijven op hun angst. Dit heeft de vervelende consequentie dat hun toch al enorme lijden vergroot wordt door hun machteloosheid zelf voor enige verlichting te zorgen.

Deze voorstelling van zaken is alleen in tegenspraak met Lucretius' doelstelling als men er van uitgaat dat hij beschrijft hoe het *ondanks* zijn uiteenzetting van de leer van Epicurus met de mensheid gesteld is. Dan zou men hem van defaitisme kunnen betichten en daarvoor persoonlijke motieven kunnen aanvoeren.

Veel aannemelijker is het echter dat de beschrijving van de geestesgesteldheid van de nog niet ingewijde een contrast suggereert met die van de wel ingewijde. Grimm²⁶ merkt dit ook op en bestempelt de pestpassage als nog een middel om eerder gedane uitspraken over het mensdom te documenteren en te verscherpen. Ik wil nog een stap verder gaan door te beweren dat hier Lucretius' *bedoeling* met de pestbeschrijving te vinden is: aan het einde van liet boek wordt ons nog eenmaal voor ogen gesteld hoe jammerlijk het lot is van degenen die niet geleerd hebben zich voor de ratio open te stellen. M.a.w. de passage rechtvaardigt nog eens achteraf de noodzaak om kennis te nemen van de inhoud van *De rerum natura*: wie niet zal willen horen, zal moeten voelen zoals eens de Atheners gevoeld hebben.

NOTEN

- 1 Ik heb in hoge mate mogen profiteren van gegevens, die drs. H. F. J. Horstmanshoff mij in de vorm van een ongepubliceerd artikel ter hand heeft gesteld. Bij voorbaat wijs ik erop dat alle theoretische opmerkingen geheel voor mijn rekening zijn.
- 2 Ik baseer me op de tekst en commentaar van C. Bailey.
- 3 Sommigen menen (cf. Bailey, III, p. 1723) dat Lucretius een compilatie van een Hippocratisch Lieschrift en Thuc. gebruikt heeft (en er dus sprake is van een *indirecte imitatie*). Het is onduidelijk wat ons inzicht bij deze vooronderstelling wint. (Tenzij men het aantal bronnen bepalend acht voor de mate, waarin een tekst een eenheid mag heten.) Het lijkt gezien de vele overeenkomsten zinvoller om vast te houden aan de opvatting dat het om een *directe imitatie* gaat.
- 4 VI, 1090-1137. cf. Marlein van Raalte, p. 108 e.v.
- 5 cf. Bailey, p. 1724.
- 6 cf. J.J.M. Zonneveld, pp. 167-8 en 186.
- 7 Bailey, III, p. 1724 en J. Grimm p. 54 achten beide visies in combinatie niet onwaarschijnlijk. (Grimm biedt nog een derde verklaring, waar ik later op terugkom.)
- 8 Zie boven noot 2.
- 9 Bailey, III, p. 1723.
- 10 Ik wil er met nadruk op wijzen dat ik binnen mijn beperkte opzet alleen amplificaties die de informatieve *kern* van een mededeling ingrijpend uitbreiden in de beschouwing betrek. (VI, 1147: *Sudabant etiam fauces intrinsicus atrae / sanguine* (...) is weliswaar gedetailleerder dan 49,2: *καὶ τὰ ἐντόξ, ἣ τε φάρυξι* (...), (*εὐθύς*) *αἰματώδη ἦν* (...) maar er is in i. geen fundamentele informatie aan de mededeling 'de keel was bloederig' toegevoegd.) Ik ben me ervan bewust dat niet idtjd ondubbelzinnig valt uit te maken wanneer dit het geval is. Bij beslissingen hierover heb ik me laten leiden door een combinatie van kwantitatieve (omvang van de extra-informatie) en kwalitatieve (zie noot 11) overwegingen.
- 11 Het onderscheid binnen 2 komt voort uit mijn vermoeden dat niet alle amplificaties van evenveel betekenis zijn voor het achterhalen van de bedoeling van de schrijver (*contra* Bailey, p. 1723, die deze unaniem onder de noemer 'picturesque and rhetorical' brengt) maar dat dit sterk samenhangt met de mate waarin de afstand tot de informatie van liet origineel groter wordt. (Zo zou 2.b. dus betekenisvoller zijn dan 2. a.) Uiteraard ligt de grens tussen 'gelijksoortig' en 'andersoortig' niet vast en zal de keuze voor een van beide categorieën op veelal subjectieve gronden berusten. Niettemin is het zinvol dit onderscheid te expliciteren, omdat men dan in staat gesteld wordt in te zien, waarom aan bepaalde passages eerder conclusies verbonden worden dan aan andere.
- 12 Ik geef de Griekse en Latijnse tekst in parafraze weer, omdat de inhoudelijke verschillen dan makkelijk te overzien zijn.
- 13 De (parafraaserende) vertaling is van A. Rutgers van der Loefft. (Enkele kleine en incidenteel omvangrijkere ingrepen mijnnerzijds heb ik met 'v' in de tekst gemarkeerd).
- 14 De parafraze is van mijn hand, gebaseerd op de Budé-tekst van J. de Romilly, Parijs 19733.
- 15 De *facies Hippocratica* wordt voor de volledigheid in de vergelijking opgenomen. Hoewel deze niet als een amplificatie in de door mij gebruikte zin beschouwd kan worden. Het invoegen van de passage is weliswaar een zelfstandige ingreep, maar het materiaal is aanwijsbaar uit een andere bron afkomstig. Uitspraken over de mate vim afstond tot liet origineel zijn liier dus niet van toepassing.
- 16 cf. eveneens VI, 1252-1258. (Mogelijk heeft Lucr. zijn onderscheid platteland – stad wat betreft de verbreiding van de ziekte geïnspireerd op Thuc. 48,2, waar eerst Piraeus en dan pas de eigenlijke stad getroffen wordt?)
- 17 D.F. Bright, suggereert (p. 610) dat het détail van Lucr. over de stem de heesheid bij Thuc. weergeeft.
- 18 De betekenis 'maag' schijnt algemeen gebruikelijk te zijn in medische literatuur. (*Contra*: D.L. Page, en A.W. Comme, 7/CTII, p. 155 die *καρδιά* met 'hart' willen vertalen.)
- 19 Cf. Zonneveld pp. 64-5. Zijn conclusie is (mede op grond van andere passages) dat *angor* doelt op angst voor (liet moment van) de dood.
- 20 Bailey, III, p. 1733, schrijft met Munro de verandering van zevende dag in achtste toe aan metrische dwang bij Lucr. Het lijkt inderdaad gezocht veel meer achter deze wijziging te zoeken.
- 21 *Contra* P. Maas (Bailey, III, p. 1759). Volgens hem wijst *στερισκόμενοι* bij Thuc. op een operationele ingreep.
- 22 Bailey, III, p. 1736, laat het vers weliswaar op zijn plaats, maar wil liet qua betekenis op 1247-51 betrekken. Veel wordt daardoor niet verklaard.
- 23 *Contra* Bailey, III, p. 1737. Hoewel hij van mening is dat de vijf verzen wat onderwerp betreft misplaatst zijn en hij deze als een andere versie

van de verzen 1278-81 beschouwt, acht hij verplaatsing naar het einde van het boek toch 'arbitrary and they do not fit easily there'. Helaas motiveert hij deze zienswijze niet nader.

24 *Contra* P.H. Schrijvers. *Horror ac divina voluptas*, diss. Amsterdam, 1970, p. 314/15 in navolging van H. S. Commager Jr.

25 *Contra* K. Büchner, *Humanitas Romana*, Heidelberg 1957, p. 72, die in de verzen 1242-46 de ware epicureïsche houding weerspiegelt ziet en als zodanig een stichtend karakter aan de

passage toeschrijft. Zo zou Lucretius laten zien waartoe een werkelijk bevrijd mens in staat is. Dit positieve element domineert het pessimisme van de pestbeschrijving als geheel, dat voortvloeit uit Lucretius' persoonlijke deelname aan het lijden van de mensheid, hoewel de leer van Epicurus hemzelf daarboven verheven heeft. Voor een totaalinterpretatie is dit een wel erg minimale basis.

26 Grimm, p. 54.

Endelechius' De mortibus boum

C.G. van Leijenhorst

De veepest die Vergilius in zijn derde *Geórgicon* (vs. 478 sqq.) schilderde maakte school. Zo verwerkten Ovidius en Seneca¹ haar in hun beschrijvingen van resp. de pest op Aegina en in Thebe. Minder bekend, en door Jürgen Grimm in zijn samenvattende studie over de pest zelfs niet genoemd, is een bucolisch gedicht dat op naam staat van een zekere Endelechius: *De mortibus boum*.

De korte inhoud is als volgt: Aegon vraagt zijn zichtbaar ontstelde medeherder Bucolus naar de reden van diens bedroefdheid en bij wijze van antwoord krijgt hij een uitgebreid verhaal te horen over hoe een pest Bucolus' kudde in zeer korte tijd volledig uitroeide. Juist als Bucolus in de meest schrijnende bewoordingen bij hem het desolate beeld van een met ontbindende dieren bedekt landschap heeft opgeroepen, komt Tityrus langs en voor zich uit drijft lūj zijn onaangestaste kudde. Hoe dat mogelijk was? Het kruis van Christus heeft zijn koeien bewaard. Nadat er vóór op hun kop een kruisteken was aangebracht week de pest onmiddellijk. Onderde indruk van dit wonder bekeren Bucolus en Aegon zich terstond en ter plekke tot het christelijk geloof. 'Want waarom zou ik eraan twijfelen dat ook de mens tot in eeuwigen dage baat vindt bij hetzelfde teken waardoor de macht van deze ziekte het onderspit delft?' (vss. 130-2). Deze bekering voltrekt zich zo vlot en probleemloos, dat de lezer er de indruk aan overhoudt van een paar klanten die er door hun drogist toe worden overgehaald een nieuw merk tandpasta te proberen – alsof er geen groter belangen op het spel staan! De godsdiensthistoricus A.D. Nock definieerde 'conversion' als 'the reorientation of the soul of an individual, his deliberate turning from indifference or from an earlier form of piety to another, a turning which implies a *consciousness that a great change is involved*, that the old was wrong and the new is right'² en hoewel niet valt te ontkennen dat er een omslag in hun denken is geweest, blijft het zeer de vraag of onze herders zich ervan bewust waren hoe ingrijpend deze was.

Toch is het gedicht voor het overige, naar vorm en inhoud, nogal pretentief en geacheveerd. Het bestaat uit 33 strofen (*Christus* werd 33 jaar oud!³) van drie asclepiadei minores (– – – UU – – UU – U –) en een glyconeus (– – – UU – U –). Met zijn keuze voor dit lastige metrum – en niet voor de geijkte bucolische versmaat, de dactylische hexameter – maakte de dichter het zich niet bepaald gemakkelijk. Enige verfijning spreekt ook uit zijn voorliefde voor een gepointeerde wijze van uitdrukken⁴ en uit bv. de christelijke herinterpretatie die hij gaf aan Vergilius' eerste ecloga, die hem tot kader diende: de bevoorrechte Tityrus wordt geconfronteerd met de minder fortuinlijke Meliboeus/Bucolus, maar de goddelijke weldoener van Ende-lechius' Tityrus is geen mens (zoals Octavianus in Vergilius' ecloga), maar een *echte* god, die der christenen.⁵

Met dit al blijft de maker van het gedicht een schimmige figuur. Zijn volledige naam luidt Severus Sanctus Endelechius⁶ en vermoedelijk is hij 'de Endelechius van wie is overgeleverd⁷ dat hij in 395 te Rome de retoriek onderwees. Paulinus van Nola noemt in één van zijn brieven⁸ een vriend en christen van die naam, die hem ertoe had aangezet een lofrede op keizer Theodosius te schrijven, en ook deze mag waarschijnlijk met de dichter van *De mortibus boum* geïdentificeerd worden. Het is omstreden of Endelechius de adressaat is van Paulinus' veertigste en eenenveertigste brief, beide gericht tot een Sanctus. Een christelijke rhetor en dichter, aan het eind van de vierde eeuw werkzaam in Rome, vriend van Paulinus van Nola⁹ – dat is alles wat we met redelijke zekerheid weten. Het wekt geen verbazing dat men zijn 'biografie' aan de hand van het enig bewaarde specimen van zijn literaire productie wat meer relief heeft willen geven.

Nu is het onttrekken van biografische data aan Htetatuur altijd bijzonder hachelijk. In het onderhavige geval evenwel, werd bovendien de strekking van de tekst geweld aangedaan. Er is nl. één strofe die buiten de onbestemde bucolische wereld treedt en een topografische aanduiding bevat.

(Aegon) 'Volgens zeggen komt deze¹⁰ vreselijke pest aangekropen.

Reeds lang heeft zij de Pannoniërs, de Illyriërs ook,
en de Belgen zwaar geteisterd en *ook op ons* gaat zij nu af
met goddeloze gang'(vss. 21-4).

Ten onrechte heeft men aangenomen dat het hier het *verloop* van de pest betrof.¹¹ Deze verplaatste zich immers niet in een continue beweging: Illyricum en Pannonië grenzen aan elkaar, maar worden van België gescheiden door het Alpengebied.¹² De enig mogelijke conclusie is, dat de dichter enkele notoire pesthaarden opsomt. Men kan uit de strofe distilleren waar de herders zich *niet* ophouden, maar onmogelijk waar *wel*. Niets wijst erop dat ze nu juist in Gallië of Zuid-Gallië zouden wonen, laat staan dat *Endelechius* uit die regio afkomstig zou zijn, zoals vele onderzoekers willen. Daarbij is het volstrekt onaannemelijk dat deze pest dezelfde zou zijn als die ter sprake gebracht in Ambrosius' Lucas-commentaar¹³: een pest die woedde onder vee *en mensen*. Gegeven het weinig realistische en 'verliteratuurde' karakter van het gedicht is het trouwens al op voorhand onwaarschijnlijk dat het direct op een werkelijke pest zou teruggaan.¹⁴

Voor de persoon van Endelechius is de strofe oninteressant, maar toch kan zij het uitgangspunt vormen voor de behandeling van de slechts in eerste instantie eenvoudig te beantwoorden vraag wat de dichter wel beoogde. Het gedicht is protreptisch, het tracht heidenen tot het christendom over te halen. Vanzelfsprekend is het niet met het doel geschreven 'damit auf die ländliche

Bevölkerung missionierend zu wirken'¹⁵, want het is 'ein Dokument der Literatur, von einem Literaturkenner für Literaturkenner verfasst'¹⁶, voor wie echter de stof te vreemd en het dramatisch verloop te simpel is om erdoor in het hart geraakt te worden. Wie het gedicht in zijn – protreptische – waarde wil laten staat voor het dilemma dat er geen duidelijke groep is waarop het zich richt: het is te literair voor onontwikkelden en te naïef voor een intellectuele elite.¹⁷ Misschien mogen we op het vernuft van deze laatste categorie een beroep doen; *is de pest die Endelechius zijn lezers presenteert wel een pest?*

Mogen we, met andere woorden, denken aan een allegorie? Zoals bekend zijn allegorie (op het vlak van de auteursintentie) en allegorese (op het vlak van de receptie) sedert het hellenisme tot grote bloei gekomen.¹⁸ Mythenuitleg, bijbelexegese en de interpretatie van met name Homerus en Vergilius waren van allegorese vergeven; allegorieën behoren niet alleen tot het scala van poëtische middelen van christelijke auteurs, als Prudentius¹⁹, maar ook van heidense (Claudianus²⁰). Natuurlijk biedt het bestaan van een contemporaine tendens geen garantie dat *De mortibus boum* een verborgen betekenis zou hebben, maar wel wordt duidelijk dat het lezerspubliek van die tijd gewend was aan puzzles en getraind was in het ontwarren daarvan. Hoewel men op grond van de intensieve allegoriserende uitleg van vooral Vergilius' *Bucolica*²¹ de pastorale poëzie niet zonder meer als bakermat van de allegorie mag betitelen (Vergilius blijft uitzondering, toonbeeld van geleerdheid²²), valt toch aan te nemen dat een gedicht dat zo opvallend aanleunt bij de eerste ecloga des te gemakkelijker – als die eerste ecloga – wordt gezien als een 'confrontation between pastoral myth and contemporary Italian reality'²³ en dienovereenkomstig wordt geallegoriseerd. Om tot een allegorie te mogen concluderen zijn echter meer concrete aanknopingspunten nodig.

We moeten ons dan in de eerste plaats rekenschap geven van de zonderlinge positie die de aangehaalde strofe binnen het geheel inneemt. Aegon is vanaf het begin met de ondankbare rol opgezadeld van onnozele, een rol die hem slecht paste daar hij *ex professo* met hetzelfde onheil te kampen moest hebben als zijn collega. Niets wijst daarop, maar bovendien blijkt hij zelfs voordat Bucolus hem over de aard van de ramp heeft ingelicht te weten dat het een pest betreft en beleert hij de ongelukkige Bucolus over haar herkomst. Inadequate reactie tegenover een zwaar getroffen, plotselinge metamorfose van onwetende tot betweter!²⁴ Aegon lijkt zich van zijn gesprekspartner af te keren en zich tot 'het publiek' te wenden²⁵: 'We hebben het hier over een pest, en wel één die al eerder heeft huisgehouden in etc.' Maar waarom zo expliciet verwijzen naar een plaats van oorsprong? Een realistisch trekje in een onrealistische bucolische fictie? Waarom dan niet omwille van de waarschijnlijkheid voor die ene pest één oorsprong genoemd in plaats van twee?²⁶ Een interpretatie zal liet opmerkelijke karakter van deze verzen niet mogen negeren.

Het is dan, dunkt me, moeilijk voorstelbaar dat Endelechius zich niet bewust was van het feit dat een publiek van rond 400 bij een 'pest huishoudend in Pannonië, Illyricum en België' nauwelijks aan iets anders *kon* denken dan aan de Germaanse invallen, die gedurende een groot deel van de vierde eeuw de gewesten aan de *limes* geteisterd hadden. Van een veelheid aan gegevens noem ik slechts de langdurige persoonlijke bemoeienis van keizer Valentinianus I ter consolidatie van de Pijngrens (365-375) en de sinds 379 steeds herhaalde plunderingen van de westelijke Balkan, tegelijk het grensgebied van het West-Romeinse rijk en bufferzone tussen Italië en de opdringende Germanen.²⁷

Voor ons gevoel is het beeld van de pest een zuiver beeld: de Germanen verspreidden zich als

een besmettelijke ziekte over het rijk, een spoor van dood en verderf achterlatend. Dit wordt door de eigentijdse literatuur bevestigd, bv. door Claudianus, die vaststelt dat de Gothen ‘als een ziekte’ (*morbi ritu*) bezuiden de Donau doordrongen²⁸, en door Rufinus, evenals Endelechius behorend tot de kring van Paulinus van Nola, in de proloog op zijn bewerking van Eusebius’ *Ecclesiastica historia*. Hij was tot deze ‘vertaling’ aangespoord door Chromatius, bisschop van Aquileia, die wilde dat de mensen verlichting werd geschonken in een tijd, ‘dat na het verbreken van Italië’s kluisters (i.e. de Alpen) de verderfelijke epidemie (*pestifer morbus*) der Gothen onder leiding van Alarik binnenstroomde en akkers, kudden en mensen wijd en zijd vernietigde.’²⁹

‘De pest komt nu ook op ons af’, constateerde Aegon in vers 24. Waar bevinden de herders zich? In het licht van het voorafgaande nog het meest waarschijnlijk: in Italië. Niet alleen was ‘die geistige Landschap’ van Endelechius’ grote voorbeeld in Italië gesitueerd en resideerde hijzelf in Rome, maar bovendien was het juist de invasie in Italië die destijds grote indruk maakte, een invasie waarvoor men weliswaar parallellen kende, maar parallellen die tenminste zes eeuwen oud waren! (Brennus, Pyrrhus en Hannibal). Het was in 401 na Christus – Rufinus doelde daar zoëven op – toen de Gothische horden onder Alarik de Alpen over trokken en de Romeinen bij de Timavus versloegen. In paniek begon men dadelijk met het herstel van de muren van Rome en keizer Honorius was er slechts met moeite van te weerhouden zijn hof van Milaan naar Gallië over te brengen. Voor de angstige sfeer die in Italië heerste treft men een illustratie aan bij Endelechius’ vriend Paulinus van Nola³⁰, die de gewoonte had elk jaar ter celebratie van de dag waarop Nola’s schutspatroun, de heilige Felix, inging tot het eeuwige leven een *NataHcium* te componeren. Dat deed hij ook voor de veertiende januari van het jaar 402³¹ (*Carmen* 26). Trouw aan zichzelf vertrouwt hij op God en op Felix, hij roept op tot een blijdschap die deze feestdag past, maar de stemming is bedrukt en zijn eigen vreugde maakt sterk de indruk obligeert en geforceerd te zijn. De onheilspellende geruchten waar Paulinus over spreekt³² zouden nog enkele maanden aanhouden. Begin april 402, op de vooravond van Pasen, kwam het wederom tot een treffen tussen het Romeinse leger en de Germanen.

Zonder twijfel werd deze slag bij Pollentia³³ door de Romeinse generaal Stilicho gewonnen, maar even zeker is het dat die overwinning niet zo eclatant was als de dichters Claudianus en Prudentius³⁴ het doen voorkomen: aan Alarik’s gevechtskracht werd nauwelijks afbreuk gedaan. Dit neemt echter niet weg dat de herovering van alles wat de Germanen tevoren op de Romeinen hadden buitgemaakt en de gevangennamen van veler vrouwen en kinderen (onder wie die van Alarik) bijzonder tot de verbeelding moeten hebben gesproken. Hoe was die zege tot stand gekomen? Paulinus had in de spannende tijd vóór Pollentia al zijn hoop in liet teken van het onoverwinnelijke kruis gesteld³⁵ en het is opmerkelijk dat de Romeinse soldaten bij Pollentia in de meest letterlijke zin hetzelfde deden: alvorens de strijd te beginnen brachten zij op hun voorhoofd het *signum crucis* aan.³⁶ Zij overwonnen de Germanen zoals Tityrus’ kudde de ziekte te boven kwam. Toeval? Eerder lijkt het mogelijk op grond hiervan de historische context van *De mortibus boum* nader te bepalen: de tijd van opluchting en herademen volgend op de slag bij Pollentia.

Afgaande op F.J. Dölger’s grondige artikel *Profane und religiöse Brandmarkung der Tiere*³⁷ mag men de zienswijze dat het *signum crucis* in Endelechius’ gedicht een brandmerk zou zijn³⁸ als onjuist beschouwen. Antieke parallellen voor een brandmerk door dieren op het voorhoofd

gedragen zijn tot dusverre niet gevonden. Voor het fenomeen van de bevestiging van apotropaeische voorwerpen op die plaats bestaan er wèl parallellen, maar deze stammen niet uit de oudheid³⁹ (al kunnen zulke gebruiken natuurlijk zeer oud zijn). Het dichtst in de buurt komt nog een testimonium van Johannes Chrysostomus⁴⁰, die verklaart dat zieke dieren van een kruis voorzien werden, maar hij is inexact over de plaats van bevestiging ('op het lichaam') en de context schijnt de mogelijkheid van een minder uitzonderlijk religieus brandmerk op het achterlijf niet uit te sluiten.⁴¹ Tegen deze achtergrond wint de observatie aan belang dat volgens een aantal bronnen *mensen* een kruisteken op het voorhoofd aanbrachten om zo de heilzame werking daarvan deelachtig te worden (zie noot 36). De lezer van Endelechius' carmen werd zo gesteld voor een verschijnsel dat hem in agrarische sfeer misschien niet volkomen vreemd was, maar dat toch sterkere associaties bood met een handeling die *mensen* aan zich voltrokken.

Nu is *De mortibus boum* in de kwaliteit van protreptisch gedicht plotseling overtuigend geworden. De gecultiveerde Romein werd niet opgescheept met de persoonlijke problemen van een paar herders – hoe ver stonden die niet van hem af – maar werd herinnerd aan de recente benauwenis toen het centrum van liet imperium aan de Germaanse pest ten prooi dreigde te vallen. Het was Christus die toen verlossing bracht, de Romeinse strijdmacht stelde haar vertrouwen op Hem en overwon: op die Christus kan men bouwen. Zo werden historische feiten tot een oproep zich te bekeren; de wereld van maar al te reële oorlogsellende kreeg haar pastoraal equivalent. Dat is merkwaardig, maar merkwaardiger voor ons dan voor de geletterde Romein van even na 400.

De wil nog enkele punten onder de aandacht brengen die mijn these zouden kunnen ondersteunen.

De voorbeelden die Endelechius aanhaalt van stervende dieren vertonen een hoge graad van vermenselijking. Deels kan men dat beschouwen als een erfenis van Vergilius' *Georgica*-passage, maar tegelijk strookt het wonderwel met een allegorische uitleg die van dieren mensen maakt ('runderen = Romeinen'⁴²). Daar komt bij dat een vast onderdeel van vrijwel iedere pestbeschrijving ontbreekt: de behandeling van de symptomen.⁴³ Deze zou een allegorische interpretatie stellig zeer bemoeilijkt hebben. Opvallend daartegenover is het, dat enkele malen de metafoor 'overwinnen' wordt toegepast op de vernietigende uitwerking van de pest op haar slachtoffers (vss. 40, 52), en omgekeerd, dat de ziekte weer werd 'overwonnen' door het kruis van Christus (vs. 132) – let wel: zij werd niet teniet gedaan, maar 'vluchtte weg' (vs. 113), als Alarik. Aan de curieuze afsluiting van de pestbeschrijving tenslotte, schijnt totnogtoe niemand consequenties te hebben verbonden:⁴⁴ Bucolus eindigt op klagelijke toon:

'Reeds vliegen in het rond zwermen sombere,
afschuwelijke⁴⁵ vogels, reeds beginnen troepen honden
begerig het vlees te verscheuren en zich er te goed aan te doen,
ach, waarom ook niet aan dat van mij?' (vss. 93-6).

Hier is geen sprake van *pestlijken*. Het bedorven vlees daarvan wordt angstvallig door aaseters gemeden (althans volgens de traditie waar Endelechius zich in plaatste⁴⁶). Thucydide s stelt vast dat er voor de duur van de pest geen vogel te zien was en de honden, bij hem huisdieren, behoren tot de slachtoffers en niet tot de profiteurs.⁴⁷ Ad libitum zijn er echter parallellen aan te voeren van moordtonelen en slagvelden die door de twee genoemde diersoorten worden bezocht en afgegraasd ...⁴⁸

Zo zien we dat zowel begin als einde van Endecheius' pestbeschrijving dicht naderen tot de realiteit waarnaar hij bedoelde te verwijzen. Beide mogen we beschouwen als een signaal dat we met een allegorie te maken hebben.⁴⁹ In het centrale gedeelte raakt de allegorie wat op de achtergrond en spant de dichter zich in om zijn pest *ook als zodanig* tot een verdienstelijke te maken. De allegorische interpretatie houdt daar niet veel meer van over dan een totaalindruk van tragiek, dood en ellende, die de ongelovige te wachten staan als hij Tityrus' voorbeeld niet volgt. Zo laat het gedicht zich ook op een meer esthetisch niveau lezen, maar wie zich afsluit voor de 'diepere zin' van het geheel zal een heel complex van associaties op de koop toe moeten nemen dat niet bevredigend te duiden is. Bovendien lijken associatieve momenten in de antieke allegorie dominant te zijn geweest t.o.v. dissociatieve. Een verhelderend voorbeeld: Servius, die relatief sceptisch staat tegenover alles wat naar allegorische uitleg zweemt, voegt aan zijn ontsluiting van de bucolische maskerade in Vergilius' eerste ecloga⁵⁰ – Tityrus 'is' Vergilius – de opmerking toe: 'maar slechts daar waar de rede dat vereist', m.a.w.: Vergilius is niet de 'grijsaard' (vs. 46) Tityrus en niet de Tityrus die 'omwille van de vrijheid' (vs. 27) naar Rome trekt. Als dit de inconsistenties zijn die de late oudheid bij allegorieën toelaat, dan slaat Endecheius met zijn *De mortibus boum* geen slecht figuur! Dat bepaalde associaties voor de moderne lezer minder vanzelfsprekend zijn en soms zelfs lastig achterhaalbaar, doet uiteraard weinig terzake. Het gedicht is niet uniek als christelijke transformatie van heidense motieven (zie noot 5), maar evenmin als bucolische allegorie op eigentijdse gebeurtenissen. Van bijzonder gewicht is een ander gedicht uit Riese's *Anthologia Latino* (e.w. 686), waarin we, weliswaar op veel beperkter schaal, een aantal elementen terugvinden die een rol speelden in *De mortibus boum*. Met Usener⁵¹ en Schmid⁵² mogen we ervan uitgaan dat er het vijfde-eeuwse conflict in wordt weerspiegeld tussen het katholieke christendom en de Noord-Italische vestiging van ariane Germanen. Tot onze verrassing stuiten we op Tityrus:

'Hoe dikwijls heeft Tityrus zijn medeburgers ertoe gemaand zich ervoor te hoeden dat de wolf verwarring zou stichten onder de kudden schapen in hun kooi!' (vss. 19-20).

De christelijke, pastorale Tityrus, die vanuit zijn superieure kennis zijn omgeving raadt inzake een actuele, historische kwestie, en dit op een wijze die grote verwantschap vertoont met het procédé dat Endecheius in zijn bucolicon toepaste. Als mijn stelling juist is, is Endecheius' onderneming inderdaad niet uniek, maar schonk hij dit Hermeneus-themanummer wel een unieke pest: één die niet besmettelijk, en toch dodelijk is.

NOTEN

Editie in *AL* (Riese) 893; met vertaling en commentaar: F. Piper (Göttingen 1835) en D. Korzeniewski *Hirtenged. aus spätrom. u. karol. Zeit* (Darmstadt 1976); handboeken: W. Schanz/C. Hosius IV², pp. 360-1; W.S. Teuffel⁶ III § 448, 1-2; M. Manitius *Gesch. d. christl.-lat. Poesie* (Stuttgart 1891), pp. 258-60; fundamenteel: W. Schmid *Tityrus Christunus in RhM* 96 (1953), pp. 101-65, samengevat in *RAC* II 786-800 (art. *Bukolik*) en *RAC* V 1-3 (art. *Endecheius*), liet artikel van C. Weyman in zijn *Beitr. zur Gesch. d.*

christl.-lat. Poesie (München 1926), pp. 103-10. heb ik niet onder ogen gehad (cf. echter Schmid *Tityrus*, p. 12564); F. Corsaro *L'autore del De mortibus boum in Orpheus* 11 (1975), pp. 3-26 (met een datering, aan het eind van Theodosius' regering, die ik niet dwingend en minder aantrekkelijk acht).

1 *Ov. Met.* VII vs. 523 sqq. (vs. 536 sqq.); *Sen. Oed.* vs. 110 sqq. (vs. 133 sqq.).

2 *Conversion* (Oxford 1933), p. 7. Mijn cursivering.

- 3 cf. E.R. Curtius *Europ. Lit. u. lat. Mittelalter* (Bern/München 1953²), p. 495.
- 4 Opvallend bv. vss. 32,63-4, 71-2, 79, 118.
- 5 Een dergelijke contrastimitatie (cf. K. Thraede, *RAC V 1039 sqq.*, s.v. *Epos*) van Verg. *Ecl. I* in *AL* (Rlese²) 71.9a en 720b.
- 6 Een verloren, maar nog door Pithou geraadpleegde codex bevatte *Dmb*, met als bovenschrift: *Incipit Carmen Severi Sancti id est Endeichi Rhetoris de mortibus boum*.
- 7 Een subscriptie in een Apuleius-MS, besproken door O. Jahn in *Berichte ü. d. Verh. d. kön. sächs. Ges. d. Wissensch. zu Leipzig* 3 (1851), pp. 331-2.
- 8 Paul. Nol. *Ep. XXVIII. 6* (*CSEL XXVIII*, ed. v. Hartel, p. 247), door P. Fabre, *Essai sur la chronologie* (Strasbourg 1948). p. 41 sqq., geda-teerd: einde zomer 402-404.
- 9 Voor bezoeken van Paulinus aan Rome cf. *Epp. XVII. 2; XLV. 1*.
- 10 *H a e c ... lues*; het woord 'lues' is nog niet gevallen!
- 11 Zo bv. Schmid *Tityrus*, p. 122 sq. (gevolgd door Korzeniewski, p. 5); voor de consequenties die hij daar (ibid.) aan verbindt, vide infra.
- 12 cf. Manilius, p. 259 en p. 259¹.
- 13 *Exp. ev. sec. Luc. X, 10* (*CSEL XXXII*⁴, ed. Schenkl, p. 348); een suggestie gedaan door Schmid *Tityrus*, p. 121, en overgenomen door Korzeniewski, p. 5.
- 14 Het is mij volstrekt duister hoe Schmid liet gedicht op de ene plaats kan beschrijven als 'eine Art Synthese von Motiven der 1. Vergilekloge (...) u. des 3. Georgicabuches (Pestdarstellung)' (*RAC II 793*) en elders apodictisch kan vaststellen dat 'dem Gedicht gewiss eigene Erfahrungen zugrunde liegen' (*Tityrus*, p. 123).
- 15 V. Schultze *Gesch. d. Untergangs d. griech.-röm. Heidentums I* (Jena 1887), p. 321.
- 16 Schmid *Tityrus*, p. 147.
- 17 Gesignaleerd, maar geminimaliseerd door Schmid *Tityrus*, pp. 146-8.
- 18 Definitoisch: H. Lausberg *Handb. d. lit. Rhet.* (München 1973²) § 895 sqq.; historisch bv. *RAC I 283-93* s.v. *Allegorese* (J.C. Joosen/J.H. Waszink).
- 19 Cf. R. Herzog *Die allegorische Dichtkunst des Prudentius* (München 1966).
- 20 Cf. Herzog, pp. 119-35.
- 21 Uitgebreid besproken door F.R. Hamblin *The Development of Allegory in the Classical Pastoral* (diss. Chicago 1928), p. 31 sqq.
- 22 Cf. D. Comparetti (cd. G. Pasquali) *Virgilio nel medio evo* (Firenze 1955²) I, p. 73.
- 23 Zoals de eerste ecloga werd gekarakteriseerd door de recente *Bucolica*-commentaar van R. Coleman (Cambridge 1977), p. 91.
- 24 Gallandi achtte de strofe passender in de mond van Bucolus dan in die van Aegon; zie Schmid *Tityrus*.p. 132.
- 25 De volgende strofe begint met 'maar jij (Bucolus)' (*sed tu!*)!
- 26 Illyricum/Pannonië en België.
- 27 Zie vooral A. Mócsy. *RE Suppl. Bd. IX s.v. Pannonia*, 578; id., *Pannonia and Upper Moesia* (London/Boston 1974), p. 341 sqq.
- 28 *De bello Getico* vs. 174.
- 29 Rufin. *Prol. in libros Hist. Eus.* (Eusebius-ed. Schwartz/Mommsen II², p. 951). Uit dezelfde sfeer komt de gedachte dat het Gothische ge-vaar betegeld wordt door een dokter (Stilicho), cf. Claud. *Laudes Stil. II 204 sqq.*, *De bello Get.* vss. 120-3.
- 30 Cf. C.H. Coster *Christianity and the Invasions: Paulinus of Nola in zijn Late Roman Studies* (Cambridge, Massachusetts, 1968), pp. 183-204.
- 31 Cf. P. Fabre, pp. 113-5 (zie noot 11).
- 32 C XXVI vss. 29-30 (*CSEL. XXX*², ed. v. Hartel, p. 247).
- 33 Vooral: A. Cameron *Clandian* (Oxford 1970), p. 180 sqq.; van de oudere literatuur bv.: O. Seeck *Geschichte des Untergangs V* (Berlin 1913), p. 328 sqq.; T. Hodgkin *Italy and her Invaders I* (Oxford 1880), p. 289 sqq.; J.B. Bury *The Invasion of Europe by the Barbarians* (herdruk New York 1967, oorspr. London 1928), pp. 75-8.
- 34 Claud. *De bello Get.* vs. 580 sqq., onze voor-naamste bron: *De sexto cons. Honorii* vs. 127 sqq.; Prud. *Contra Symm.* II 696 sqq.
- 35 C XXVI, 106.
- 36 Prud. *Contra Symm.* II 712-3: *huius* (i.e. *Christi*) *adoratis altaribus et cruce fronti / inscripta cecinere tubae ...*; dat het hier om een materieel teken gaat en niet om een gebaar valt aan te tonen m.b.v. Prud. *Apoth.* 493; id., *Psychom.* 360; Corippus *Ioh.* VI, 83; Claud. *In Eutr.* II 344; voor soortgelijke praktijken cf. e.g. Prud. *Apoth.* 493, 498; Lactantius *Divin. Instit.* IV 27; Paulinus v. Périgueux *De vita Martini I 164* (*CSEL XVI*, ed. Petschenig, p. 25).
- 37 In zijn *Antike und Christentum III* (1932), pp. 25-61.
- 38 Schmid *Tityrus*, p. 135, ingaand tegen Dölger's interpretatie van de plaats, p. 552.
- 39 Dölger, p. 55².
- 40 *Quod Christus sit deus* c. 9 (Minne *PG* 48, p. 826).

- 41 Cf. Dölger, pp. 55-8.
 42 Een allegorie die voor de Romeinen niet a priori onacceptabel was, cf. Servius ad Ecl. V 44.
 43 Vss. 90-2 behandelen ontbindingsverschijnselen.
 44 Al wel signaleerd door Korzeniewski, p. 136 ad vss. 93-6.
 45 'Dirus', een gewoon praedicaat voor aaseters.
 46 Voor het feit dat het in werkelijkheid althans ooit moet zijn voorgekomen cf. *Cronica Senese di Agnolo di Tura del Grasso*, Muratori 15, vi, p. 555.
- 47 Thuc. *Hist.* II 50; cf. Lucr. VI 1215 sqq., Ov. *Met.* VII 536, 549 sq.
 48 Cf. Korzeniewski's parallellen ad 93 sqq., p. 67.
 49 Het is kennelijk een 'allegoria apertis permixta', cf. Quint. *De inst. or.* VIII 6, 47.
 50 Servius ad ecl. II.
 51 *RhM* 22 (1867), pp. 628-9 (= *Kl. Schr.* II, pp. 161-2).
 52 *Tityrus*, pp. 153-4.

Procopius en de pest van Justinianus

E. J. Bakker

Een wat nadere beschouwing van de epidemie die rond 542 het Byzantijnse Rijk teisterde, loopt onvermijdelijk uit op bestudering van de passage, die de historicus Procopius eraan wijdt in zijn geschiedwerk *De Bellis* (De Oorlogen)¹. Informatief is hij het oorspronkelijkst², en ook literair staat zijn beschrijving op het hoogste niveau. Bronnenmateriaal bezitten wij verder o.m. nog in Euagrius³, Malalas⁴, Theophanes⁵, en in ander werk van Procopius⁶.

Procopius van Caesarea werd tegen het einde van de vijfde eeuw geboren. Na zijn rechtenstudie in Byzantium werd hij adviseur van de veldheer Belisarius⁷. Deze positie stelde hem in staat de pogingen van keizer Justinianus om het gehele vroegere Romeinse Rijk te heroveren van nabij mee te maken, en bood hem unieke mogelijkheden voor het schrijven van een geschiedwerk. Veel data uit zijn leven zijn niet bekend; vast staat wel zijn verblijf in Byzantium in 542 (cf. n.2). Na 540

bevond hij zich vermoedelijk voortdurend in de hoofdstad om zijn bevindingen onder Belisarius op schrift te stellen. Kort voor zijn dood (waarsch. 562) werd hij benoemd tot prefect van Byzantium⁸.

Procopius is de belangrijkste geschiedschrijver van de Byzantijnse tijd; volgens Bury zelfs de belangrijkste Griekse historiograaf sinds Polybius⁹. De tijd van Justinianus heeft hij in drie naar strekking en inhoud zeer verschillende werken vastgelegd. In *De Bellis* (*ὕπερ τῶν πολέμων λόγοι*), de neerslag van zijn adviseurschap, toont Procopius zich als de grootste historicus van zijn tijd. Evenals Thucydides beperkt hij zich bewust tot contemporaine geschiedenis. Autopsie is voor hem een even essentieel deel van het onderzoek als voor Herodotus. Zijn geografische excursen en politieke betrokkenheid doen sterk aan Polybius denken, en ook zijn verklaarde waarheidsliefde zal hij wel niet van een vreemde hebben. Ook stilistisch en

formeel staat het werk geheel in de traditie van de antieke historiografie. De stof is naar het voorbeeld van Appianus geografisch gerangschikt. In de eerste zeven boeken behandelt Procopius de strijd tegen resp. de Perzen, de Vandalen, en de Gothen. Het achtste boek staat apart¹⁰, en geeft een afsluitend overzicht tot 554. Het geografische ordeningsprincipe is hier verlaten (*ιστορία ποικίλη*, gevarieerde geschiedenis).

Een geheel andere Procopius spreekt uit de 'Geheime Geschiedenis' (*Arcana Historici, Anecdota*). Dit werk verschilt zo van *De Bellis*, dat in het verleden getwijfeld is aan de authenticiteit¹¹. Er wordt een 'histoire scandaleuse' à la Suetonius geschetst, vol haat tegen Justinianus en zijn vrouw Theodora. De neutraliteit die uit *De Bellis* spreekt ten aanzien van de keizer¹² – de lezer moet zelf de moraal uit het nuchtere verslag halen – is hier geheel verlaten: Procopius trekt op cynische wijze zelf zijn conclusies uit de Byzantijnse hofintriges¹³.

Tegen het eind van zijn leven publiceerde Procopius de 'Gebouwen' (*Aedificia*). Het keizerbeeld hier staat diametraal tegenover dat van de *Anecdota*. Is Justinianus daar de *πονηρότατος* (grootste verdorvene), de Antichrist in eigen persoon, in de 'Gebouwen' wordt hij bezongen als de ideale vorst, vertrouweling van God en verfraaijer van het rijk¹⁴.

De 'pest van Justinianus' is de eerste epidemie in de geschiedenis die medisch als pest kan worden geïdentificeerd¹⁵. Volgens Stein¹⁶ brak zij in het najaar van 541 in Egypte uit, geïmporteerd uit Abessinië. Vervolgens breidde zij zich uit naar het noorden over Klein-Azië en de Balkan, naar het westen over Noord-Afrika, en van daaruit naar Spanje en Gallië. Ook Italië en Perzië¹⁷ bleven niet gespaard. Men kan dus met recht van een pandemie spreken. De ziekte bleef nog enige tijd woeden; vooral in 558 stak zij

de kop weer op, echter niet zo hevig als in 541-544.

De toch al niet bijster gezonde economie van het Byzantijnse Rijk kreeg een zeer gevoelige klap. Sommige gebieden werden nagenoeg geheel ontvolkt, wat volgens Procopius de overgebleven landeigenaren financieel aan de rand van de afgrond bracht¹⁸.

Procopius' pestbeschrijving vertoont de bekende Thucydideïsche driedeling: a) herkomst, verspreiding en aard van de ziekte; b) ziektebeeld; c) consequenties voor het dagelijks leven en psychologische reactie van de bevolking¹⁹. Ook de stijl vertoont duidelijk de sporen van de passage van Thucydides²⁰. Toch heeft Procopius in alle formele afhankelijkheid zijn gevoel voor realiteit niet verloren: nergens laat hij zich tot zakelijke onjuistheden verleiden. Dit heeft in niet geringe mate bijgedragen tot de uiteindelijke 'determinatie' van de ziekte.

Geheel in overeenstemming met de algehele lijn van *De Bellis* is Procopius' houding tegenover de oorzaak van de ramp: hij onthoudt zich van een uitgesproken oordeel: 'Laat anderen zich maar wagen aan dubieuze gissingen omtrent de oorzaak, ik houd me bij een verslag van de feitelijke aspecten van de ziekte'²¹. Een groot contrast hiermee vormt de zienswijze op de oorzaak in de *Anecdota*²². Ondubbelzinnig krijgt Justinianus daar de schuld. De daemon in mensengedaante²³ ziet kans om tijdens zijn regering miljoenen mensen te doen omkomen. Het bewind van de Antichrist gaat gepaard met vele ongekende natuurrampen: aardbevingen²⁴, overstromingen en last but not least de Pest²⁵.

De verspreiding van de epidemie verliep zeer grillig en onberekenbaar: als ze een gebied of stad had 'overgeslagen', kwam ze er later alsnog, om als het ware de vereiste tol aan slachtoffers in ontvangst te nemen. Altijd

trok ze van de kustgebieden naar het binnenland.

‘De ziekte brak in Egypte bij de inwoners van Pelusium uit. Daarna splitste ze zich en verspreidde zich enerzijds richting Alexandrië en het overige gedeelte van Egypte, anderzijds naar de inwoners van Palestina, de naburen van de Egyptenaren. Van daaruit breidde ze zich steeds verder uit, tot ze de gehele aarde omvatte. Haar progressie voltrok zich in regelmatige tijdsruimten, zodat men de indruk kreeg dat ze volgens een bepaald plan opereerde en in ieder land gedurende een vastgestelde tijd verbleef. Bij geen mens deed ze haar vernietigende werking slechts terloops gelden. Ze breidde zich naar alle kanten uit, tot aan de uitersten der aarde, alsof ze bang was dat er nog een uithoek van de wereld aan haar aandacht ontsnapte’.

(*B.P.II, 22, 6-8*)

Aan de ziekte gingen bij velen hallucinaties vooraf. Men zag mensen – duivels in mensengedaante – op zich afkomen en meende door hen geslagen te worden²⁶. Degenen die dit visioen hadden gehad, werden met de ziekte besmet. Zij sloten zich volkomen af van de buitenwereld; het kloppen van hun vrienden op de deur zagen zij aan voor het werk van boze geesten. Anderen maakten iets dergelijks in hun slaap mee.

De ziekte begon met een onschuldig lijkende koorts, die de artsen geen zorgen baarde, omdat de zieke niet van huidskleur veranderde of overmatig warm aanvoelde. Dezelfde dag nog evenwel, of enige dagen later, ontstond er een zwelling, het meest in de liesstreek, maar ook in de oksels, bij de oren of op de dij. Sommigen geraakten in een diepe coma, anderen leden aan aanvallen van razernij. In de meeste gevallen echter ontbraken deze ‘complicaties’, en volgde een ‘normaal’ ziekteverloop.

Degenen die in coma waren, hadden hun leven – voor zover ze niet aan de pest stierven – te danken aan de mensen die hen verzorgden. Ontbraken deze, dan stierven ze aan voedselgebrek. De krankzinnigen leden aan slapeloosheid en waanvoorstellingen. Hun verzorgers hadden het bijzonder moeilijk. Men had meer medelijden met hen, dan met de patiënten zelf, niet omdat ze aan besmettingsgevaar zouden blootstaan, – integendeel, Procopius schrijft dat degenen die het meest contact hadden met zieken en lijken, het minst met de pest werden besmet²⁷ – maar omdat ze dag en nacht met de zieken bezig waren. Ze moesten hen van allerlei zelfmoordpogingen afhouden.

‘Het was de opgave van de ziekenverplegers om hun patiënten, als ze zich uit hun bed lieten vallen, en zich over de grond voortrolden, weer in hun vroegere positie te brengen; ze werden gedwongen degenen die zich uit de ramen trachtten te werpen met geweld terug te stoten. Wie bij een water kwam, wilde er inspringen, niet zozeer uit verlangen te drinken (want de moesten liepen de zee in); nee, de oorzaak was vooral een verregaande staat van geestesziekte’

(*B.P.II, 22, 24-25*)

Bij degenen die niet leden aan een coma of delirium, ontstaken de bubonische zwellingen, wat met ondraaglijke pijnen de dood ten gevolge had. Artsen die sectie op de lijken verrichtten, vonden in de pestbuilen grote zwarte karbonkels.

Sommige pestlijders kregen grote zwarte blazen over hun hele lichaam; anderen leden aan bloedspuwingen (haemoptysis). In beide gevallen trad de dood onmiddellijk in²⁸.

In alles overheerste het onberekenbare karakter van de ziekte. Mensen voor wie men alle hoop had laten varen, herstelden, en velen voor wie het niet een sisser leek af te

lopen, stierven. Er was geen pijn op te trekken. Als echter de bubo groter werd en in etter overging, was men gered. Blijkbaar had dan de karbonkel zijn hoogtepunt overschreden²⁹.

De pest woedde in Byzantium vier maanden, waarvan drie zeer hevig. Op het hoogtepunt bedroeg het dodental tienduizend per dag. Het begraven van de slachtoffers leverde enorme problemen op. Aanvankelijk werden de doden door familieleden en huisgenoten begraven. Toen de sterfte echter toenam, moest men hiervan afzien. Overal op straat lagen de doden; zelfs de aanzienleken kregen geen begrafenis, omdat vaak al hun huisgenoten al aan de pest gestorven waren. Van overheidswege moest hier ingegrepen worden. Justinianus gaf een speciale ambtenaar³⁰ opdracht zich met de begrafenis bezig te houden. Rond de stad groef men enorme massagraven, waar de lijken in lange rijen in werden geperst. Toen men nog steeds geen gelijke tred kon houden met het aantal doden, verwijderde men de daken van de torens van de stadsmuur, en wierp de lijken erin. Van de met lijken gevulde torens woei een verderfelijke lucht de stad in, een nieuwe bron van besmetting.

Begrafenisritueel was wel het laatste waar de Byzantijnen aan dachten; het was, toen werkelijk alle begrafenisressources uitgeput waren, voldoende wanneer men de doden naar de kust sleepte, vanwaar ze met bootladingen vol werden afgevoerd.

Ook aan particuliere initiatieven ontbrak het niet. Procopius vertelt dat speciaal de mensen van dubieuze levenswandel hun vroegere praktijken opgaven, en energiek meehielpen aan het begraven van de doden, blijkbaar om nog een laatste goede daad te doen, in de overtuiging weldra te zullen sterven. Zodra echter de pest geweken was, vervielen zij weer in hun oude gewoonten. 'Het lijkt wel', zo voegt de auteur er sarcas-

tisch aan toe, 'alsof de pest juist de grootste schurken spaarde'³¹.

Byzantium, de eens zo drukke en levendige stad, was nagenoeg uitgestorven. De zeer weinige mensen die je op straat tegenkwam, droegen bijna altijd een lijk. Het straatbeeld werd er niet fleuriger op. toen de stad ook in nationale rouw gedompeld werd. Keizer Justinianus was namelijk ook ziek geworden³². Alle handwerkslieden en neringdoenden hadden hun werk neergelegd. Zo heerste in de voorheen in luxe badende stad zware hongersnood.

De pestbeschrijving staat vrij geïsoleerd binnen het samenhangend verslag van de Perzische oorlog. Er is geen enkele verwijzing naar de krijgsgebeurtenissen, en het vermoeden dat het hier een latere interpolatie door de auteur betreft, is dan ook op zijn plaats. Haury³³ gaat zover te veronderstellen dat de passage zelfs later geschreven is dan de *Anecdota*, dus na 550. Haury komt tot deze opvatting door in 'ἀλλὰ ταῦτα μὲν τῷ ὑστέρῳ ἀποδέδεικται χρόνῳ' II, 23, 16 'maar dat is in latere tijd allemaal gebleken' (sc. dat de pest juist de *πονηροί* (immorele figuren) ongemoeid liet) een verwijzing naar de *Anecdota* te zien³⁴. Het onmiddellijk voorafgaande acht hij geheel in de lijn van de *Anecdota* (cf. n.31). Immers Justinianus, de *πονηρός δαίμων* (boosaardige daemon), wordt wel ziek, maar herstelt weer (*An.* 4,1 – cf. n. 32)³⁵. De geldigheid van Haury's these lijkt af te hangen van de interpretatie van *An.* 4,1. De pest wordt daar geïntroduceerd met 'ὁ μὲν λοιμὸς οὐπὲρ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λόγοις ἐμνήσθην' ('de pest nu, die ik in een vorig werk al vermeld heb ...'). Beslissend is de phrase 'ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λόγοις' (in een vorig werk, in een vorige passage). Waar slaat deze op terug? Er zijn twee mogelijkheden: *An.* 2, 27³⁶, de enige plaats in de *Anecdota* vóór *An.* 4, 1 die de pest ver-

meldt, en 'onze' passage, de grote pestbeschrijving *B.P.* II, 22-23. Gezien het terloopse karakter van *An.* 2, 27, en de volledige titel van *De Bellis* (ὕπερ τῶν πολέμων λόγοι) lijkt mij de verwijzing naar *B.P.* II, 22-23 het waarschijnlijkst. Wat de pest betreft verwijst *De Bellis* dus niet naar de *Anecdota*, maar omgekeerd!

NOTEN

Niet geciteerde literatuur

– Ch. Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VIe Siècle*, Paris 1901.

– P.N. Ure, *Justinian and his age*, Pelican Books, 1951.

- 1 *Bellum Persicum* II, 22-23.
- 2 Hij heeft de pest in Byzantium zelf meegemaakt: *B.P.* II, 22, 9.
- 3 Euagr. *Hist. Eccl.* IV, 29. Euagrius was de schrijver van een kerkhistorie in 6 boeken, van 431 tot 594. In boek 4 is Procopius zijn bron.
- 4 Mal. pag. 482, 4-11 (ed. L. Dindorf, Bonn 1831). Joannes Malalas (geb. 491), schrijver van een wereldgeschiedenis in kroniekvorm. Als historicus kan hij niet in de schaduw van Procopius staan.
- 5 Theoph. I, 222, 21. Theophanes, Byzantijns historicus (752-818). Schreef een geschiedwerk over de jaren 284-813.
- 6 *Anecdota*, passim.
- 7 Voor een uitgebreidere bronvermelding cf. E. Stein, *De la disparition de l'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Parijs-Brussel-A'dam 1949, deel II, 'Histoire du Bas-Empire', pag. 758.n.1.
- 8 *De Bellis* I, 1, 3.
- 8 Lit: Krumbacher, *Geschichte der Byzantinische Literatur*, München² 1897, pag. 230-231, en E. Rubin, *RE*-artikel 'Prokop' (bd. XXIII 1).
- 9 J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, London 1923, vol.II pag.419.
- 10 Is ook (veel) later geschreven: J. Haury, *Byzantinische Zeitschrift* XXXVI (1936), pag. 1.
- 11 *Ibid.* Haury dateert de *Anecdota* op ca. 550. Zie ook n. 34-35.
- 12 Een neutraliteit die trouwens in de loop van het werk minder wordt, vooral na boek III. Cf. J.A.S

Los van de dateringskwesitie kan de vraag naar de authenticiteit van de *Anecdota* positief beantwoord worden, o.m. op grond van de onmiskenbare overeenkomsten in caput 23³⁷. Zo krijgt Procopius' 'Pestdarstellung' een betekenis naast haar intrinsieke waarde als één van de belangrijkste documenten van de pest in de Oudheid.

Evans, 'Justinian and the Historian Procopius', *G & R*, Oct. 1970, pag. 222.

- 13 De *Anecdota* moeten gezien worden als een gecursiveerd vervolg op *De Bellis*, zoals boek VIII een objectief vervolg is.
- 14 De *Aedificia* is zuivere panegyriek. De kritiekloze lof op Justinianus is dus genregebonden, en biedt geen enkele indicatie over Procopius' werkelijke gevoelens t.o.v. Justinianus.
- 15 Vgl. H.F.J. Horstmanshoff in dit nummer.
- 16 Stein, *o.c.* pag. 759 *sqq.*
- 17 *B.P.* II, 24, 5.
- 18 *An.* 23, 20-22. Naast hun eigen (hoge) belasting moesten ze ook die van hun overleden burens betalen!
- 19 *Resp.* II, 22.1-14; II, 22.15-39; II, 23.
- 20 Ten overvloede: Thuc. II, 47-54.
- 21 *B.P.* II, 22, 5: λεγέτω μεν οὖν ὡς πη ἕκαστος περὶ αὐτῶν γινώσκει καὶ σοφιστῆς καὶ μετεωρολόγος, ἐγὼ δὲ ὄθεν τε ἤρξατο ἡ νόσος ἥδε καὶ τροπῶν δὴ ὄτω τὸν ἀνθρώπου διεφθειρεν ἐρῶν ἐρχομαι! Men lette op de sterke overeenkomst van deze zin met Thuc. II, 48, 3. Verder is de phrase 'ἐρῶν ἐρχομαι' (ik ga (nu) vertellen!) een typisch Herodoteïsche zeggwijze, bijv. Hdt. I, 5, 3; II, 99, 1.
- 22 *An.* 18, 44. Voor natuurrampen i.h.a.: *An.* 18, 37 *sqq.*
- 23 Bijv. *An.* 18, 1; 18,36: 18,37.
- 24 Cf. *B.P.* II, 14, 6 en Stein, *o.c.* pag. 241 n. 3. Blijkbaar beschouwt Procopius de regering van Justinus als die van Justinianus.
- 25 Nog een andere visie op de oorzaak treffen we in Malalas (n. 4) aan. Hier wordt de pest voorgesteld als een straf van God op de zondige mensheid.

- 26 Een voorbeeld van het verband dat men in de Oudheid legde tussen pest(ilenties) en een schietende of slaande godheid. Vgl. het artikel van R.A. Tybout in dit nummer.
- 27 *B.P.* II, 22, 23. Procopius volgt hier duidelijk zijn eigen waarneming, en niet die van Thucydides: Thuc. 11,51,4.
- 28 *B.P.* II, 22, 30-31. Waarschijnlijk heeft Procopius hier de 'longenpest' op het oog, die een nog acuter verloop kent dan de bubonische vorm van de ziekte, en gepaard gaat met heftige bloedspuwingen. Bury (*o.c.* pag. 64) is van mening dat pneumonische pest in 542 ontbrak, en acht dit het belangrijkste verschil met de zwarte Dood van 1348. Toch staat in II, 22,31 *ἔμετος αἵματος* (bloedspuwing).
- 29 Wanneer mensen herstellen is het einde van de epidemie in zicht: cf. A. Camus, *La Peste*, pag. 268 *sqq.* (Coll. Follio, Gallimard, 1949).
- 30 *B.P.* II, 23, 6. *ἑφερενδάριος* (= referendarius), een laatklassiek ambt: hoofd van het kabinet van de keizer, een soort bemiddelaarspositie tussen keizer en volk.
- 31 *B.P.* II, 23, 13-16. De teneur van deze 'ethische' excurs is meer die van de *Anecdota*, dan van *De Bellis*. Vooral in het slot, waar Procopius vertelt dat juist de slechtsten aan de pest ontkwamen, is de terminologische analogie frappant: *τοὺς πονηροτάτους ἀφῆζεν* (. . . liet (juist) de slechtsten in leven. . .).
- 32 Cf. *An.* 4,1. Voor zijn herstel: *An.* 4,3.
- 33 *Art. cit.* pag. 1 *sqq.*
- 34 Zo wordt natuurlijk 'en passant' de authenticiteit van de *Anecdota* bewezen.
- 35 Extra argumenten voor zijn these haalt hij uit de eerste blz. van *De Bellis*: *ταῦτά τοι οὐδέ του τῶν οἱ ἐς ἄγαν ἐπιτηδείων τὰ μοχθηρὰ ἀπεκρύψατο . . . ξυνεγράφατο* (I, 1, 5) (Zo heeft hij zelfs van degenen die hem het meest nabij stonden geen enkele misdaad verzwegen, maar . . . opgetekend). Volgens Haury gebruikt Procopius de aoristusvormen omdat hij het 'οὐδὲ ἀποκρύπτειν' (het niet verzwijgen) al gedaan heeft- nl. in de *Anecdota*! Nog een verwijzing dus. Ook in de aanhefrcgel ziet hij een indicatie: *Προκόπιος Καισαρεὺς τοὺς πολέμους ξυνέγραψεν* (I, 1, 1-Procopius van Caesarea heeft dit verslag over de oorlogen geschreven), hetgeen zou betekenen dat alle niet-militaire passages later ingevoegd zouden zijn. Rubin (*o.c.*, comm. bij *B.P.* II, 22-23) bestrijdt Haury's these. Hij acht het niet juist de *Anecdota* te zien als 'bericht over de latere tijd (*τῷ ὑστέρω χρόνῳ*, II, 23, 16). Het werk wordt dan nl. in het 'keurslijf' 545-550 geperst, terwijl het toch een veel grotere tijdsruimte behandelt: (het grijpt tot diep in het verleden (sc. Justinianus' troonbestijging, 527) terug. Bovendien voert het te ver om uit de formele aanhef van een geschiedwerk, afhankelijk als deze is van de antieke traditie, indicaties te lezen over de preciese inhoud. Wat *ἀπεκρύψατο* betreft: waarom kan dit geen betrekking hebben op de waarheidsliefde en pragmatische benadering, waar Procopius zich in *De Bellis* zo op beroemt?
- 36 De pest is hier 'ingebd' in de mededeling dat de Perzische koning Chosroës zoveel manschappen verloor.
- 37 De 'ethische' excurs II, 23,13-16.

Joannes VI Cantacuzenus over de pest in Constantinopel

E J. Schoten

‘Als er op het hoofd of op een andere plaats boven de gordel een buil verschijnt, moet men veel bloed uit de mediaanader aftappen; als die buil op het voorhoofd voorkomt, dan moet men dadelijk uit de tong bloed tappen; vertoont die zich bij de oren of onder de baard dan moet men een van de adertjes aan het hoofd openen; vertoont die zich echter in de oksels dan betekent dit, dat het hart ziek is en dan moet men de mediaanader van de linkerarm openen’¹.

Bovenstaand citaat, dat afkomstig is uit het verhaal *De Onsterfelijke* van de negentiende-eeuwse schrijver N.S. Ljeskov, illustreert in al zijn ondoorzichtigheid en dwaasheid de machteloosheid van de mens tegenover de pest, nog niet eens zo heel lang geleden. In voorbije tijden is zij Europa’s meest geduchte en gevreesde vijand geweest, een vijand die uiterst moeilijk te bestrijden viel.

Eén van de ergste pestepidemieën teisterde Europa in de jaren 1347 tot 1350. De zwarte dood waarde in vele landen rond en maakte talloze slachtoffers. Onder de vele beschrijvingen van deze pest zijn die van Boccaccio in zijn *Decamerone* en van Froissart in diens geschiedwerk over de Honderdjarige Oorlog. Maar voordat de epidemie Italië² en Frankrijk trof, li ad zij Constantinopel geteisterd. Van de pest in Constantinopel in het jaar 1347 heeft de Byzantijnse historicus Cantacuzenus ons een beschrijving gegeven.

Alvorens enige aspecten van zijn verslag te belichten zal ik een korte schets geven van Cantacuzenus’ leven en werk³. Hij werd in het jaar 1296 geboren uit een familie van rijke grootgrondbezitters. Het is echter onjuist hem een lid van de provincie-adel te noemen, daar zijn familie in nauw contact stond met het keizerlijk lief te Constantinopel⁴.

Onder keizer Andronicus II (1282-1328) en Andronicus III (1328-1341) maakte hij carrière in het leger. Toen laatstgenoemde keizer stierf en Cantacuzenus door de hofpartij van het politieke toneel dreigde te worden verdrongen, liet hij zich tot keizer kronen naast de rechtmatige troonopvolger Joannes V Paleologus. Zes jaren van burgeroorlog volgden. Deze dynastieke twisten waren desastreus voor de Byzantijnse economie. In 1343 kwam het zover dat de keizerlijke familie de kroonjuwelen aan Venetië ging verpanden en de kanselarij spaarzaam werd met perkament. Daarnaast waren er nog kerkelijke onenigheden⁵.

Pas in 1347 slaagde Cantacuzenus erin zich meester te maken van de hoofdstad en aldus algemeen als keizer te worden erkend. Het noodlot wilde dat juist in zijn eerste regeringsjaar de pest uitbrak: een ontmoedigender begin was nauwelijks denkbaar. Zeven jaar later werd hij door zijn oude concurrent Paleologus van de troon gestoten.

Hij wisselde keizerskleed voor monnikspij. Eerst in een klooster bij Constantinopel, later in een Athosklooster wijdde hij zich aan theologie, filosofie en geschiedschrijving. In 1383 overleed hij op de Peloponnesus.

Vele theologische geschriften zijn van zijn hand verschenen alsmede een parafrase van de eerste vijf boeken van Aristoteles' *Ethica Nicomachea*. Het belangrijkste zijn echter de vier boeken *Historiae*, waarin de geschiedenis van het Byzantijnse Rijk van 1320 tot 1356 is opgetekend. Zelf zegt hij van zijn geschiedschrijving: 'Niet door gevoelens van antipathie of sympathie, meestal de kiem van leugen, werd ik geleid om deze geschiedenis op te tekenen, neen, ik schrijf omwille van de waarheid en richt me tot een waarheidslievend lezer'⁶. *Sine ira et studio* dus. Dit fraaie voornemen heeft hem evenwel niet boven alle kritiek verheven. Integendeel, vaak velt men een nogal negatief oordeel over zijn objectiviteit. Waar het nameerlijk gaat om zijn eigen politieke optreden zijn de *Historiae* steeds apologetisch getint⁷.

De pestbeschrijving treffen we aan in het vierde boek der *Historiae*⁸. Vermeld dient te worden dat wij naast het verslag van Cantacuzenus een tweede beschrijving van deze pest bezitten in het getuigenis van zijn tijdgenoot Nicephorus Gregoras⁹. Deze geeft echter een veel minder uitvoerig en gedetailleerd beeld van de ziekte en haar symptomen. Op grond van de informatieve waarde – in hoeverre die informatie juist is moet blijken bij de tekstanalyse – dient daarom prioriteit te worden toegekend aan Cantacuzenus' verslag. Uiteraard is voor een goede interpretatie van de passage vergelijking met Gregoras wenselijk.

De beschrijving valt uiteen in drie delen¹⁰, een geografische inleiding, de eigenlijke pestbeschrijving en de weergave van de psychologische en religieuze reactie der bevolking.

In de lente van het jaar 1347 waren de pestbacillen vanuit het Zwarte Zeegebied met Genuese koopvaardijsschepen naar Constantinopel gekomen. Vandaar breidde de epidemie zich uit over alle streken rond de Middellandse Zee, van Syro-Palestina tot Spanje, van Libië tot Italië¹¹.

Voordat Cantacuzenus het medisch verslag van de epidemie geeft, schetst hij in enkele woorden de gruwzame omvang van de ramp: 'De verderfelijke ziekte was zo onbestrijdbaar dat geen enkel dieet, noch de natuurlijke kracht van het lichaam, haar weerstand konden bieden. Allen velde de pest, sterken en zwakken, en zij die de beste verzorging genoten stierven evenzeer als de armsten'¹². Hij signaleert dat het ziekteverloop niet bij allen gelijk is. Sommigen sterven al na een dag of zelfs na een uur, anderen houden het twee of drie dagen uit.

Eerst wordt men door een hevige koorts bevangen. Dan krijgt de zieke hoofdpijn en wordt apatisch. Soms ontwaakt hij even uit zijn verdoving en wil spreken. Hij kan echter slechts enige ongearticuleerde geluiden voortbrengen, omdat zijn tong moeilijk is te bewegen. Bij anderen slaat de ziekte op de longen. Kenmerken daarvan zijn stekende pijnen in de borst, een bloedig sputum en een onaangenaam ruikende adem. Keel en tong, die zwart en bloedig is, zijn uitgedroogd. Overvloedig drinken verdrijft de dorst niet. Bovendien wordt de zieke gekweld door een voortdurende slapeloosheid. Een laatste horribel detail dat Cantacuzenus aansnijdt zijn de builen: overal op het lichaam van de pestlijder, maar vooral in de oksels, verschijnen builen alsmede donkergekleurde vlekken (onderhuidse bloedingen), niet echter bij ieder in even grote getale.

Enkeligen herstellen wonderwel van de pest. Zij zijn dan volgens Cantacuzenus immuun geworden ondanks de besmettelijkheid van de ziekte. Maar niet alleen mensen vallen ten

slachtoffer aan de zwarte dood. ook dieren worden door de epidemie getroffen, getuige een opmerking van Gregoras: ‘Ook huisdieren geselde de ziekte onophoudelijk, honden, paarden, tal van vogelsoorten, ja zelfs de muizen (ratten) in de muren van de huizen’¹³.

De catastrofe was dus compleet. Hoe hielden nu de inwoners van Constantinopel zich onder deze ranspoed? Het lijkt voor de hand liggend zich een panische situatie voor te stellen, maar geen woord daarover bij Cantacuzenus. Neen, deze maakt melding van een dodende moedeloosheid onder de bevolking, een fatalistisch wachten op het einde. De pest wordt gezien als een van God gezonden plaag, een aansporing tot bekering¹⁴. De Byzantijnen ‘bekerden’ zich inderdaad. Velen wijkten van het kwade (wat daarvan ook de betekenis mag zijn) en verdelen hun bezittingen onder de armen. Ook degenen die nog niet besmet zijn, pogen zo hun zieleheil veilig te stellen. Tenslotte vertelt Cantacuzenus dat ook zijn jongste zoon, Andronicus, door de pest uit het leven werd weggerukt.

Cantacuzenus’ historisch proza vertoont een bijzonderheid die reeds L. Schopen, uitgever der *Historiae* in het Bonner corpus, signaleerde in een noot onder de Griekse tekst: de Byzantijn volgt in meerdere passages Thucydides bijna *ad verbum* na, ook in de pestbeschrijving¹⁵. Dat Thucydides ook voor het verslag van de pest in Constantinopel in belangrijke mate model heeft gestaan, mag uiterst merkwaardig heten, omdat tegenwoordig wel vaststaat dat Thucydides juist niet de pest heeft beschreven, maar een andere besmettelijke ziekte¹⁶. Terecht kunnen en moeten wij ons dan afvragen: is de informatie die Cantacuzenus ons verstrekt, in dat geval nog wel juist? De hier aangesneden problematiek is recentelijk uitvoerig behandeld door C.T.S. Miller¹⁷. Zijn uiteenzetting zal ik in het onderstaande beknopt volgen.

Een eerste stap die genomen dient te worden is te onderzoeken welke passages met Thucydides overeenstemmen. Dan is het zaak de juistheid van die passages met betrekking tot de pest in ogenschouw te nemen. Welnu, we vinden negen overeenstemmingen met Thucydides, vijf niet-biologische en vier biologische passages, en wel de volgende: a. geen andere ziekten dat jaar; b. woorden schieten te kort om zo’n buitengewone ramp te beschrijven; c. zowel rijken als armen vallen ten slachtoffer aan de pest; d. geen enkel geneesmiddel is er: wat de een baat, schaadt de ander; e. het ergst is de moedeloosheid van de mensen; f. bloedige tong en keel, stinkende adem; g. erge dorst: overvloedig drinken helpt niet; h. de weinigen die herstellen van de pest, kunnen niet wederom besmet worden; i. de verzorger wordt besmet door de zieke¹⁸.

Mededelingen a t/m e zijn van min of meer algemene aard en lenen zich daarom eigenlijk voor iedere epidemiebeschrijving, f t/m i daarentegen zijn specifiek medisch. Miller had al geconstateerd dat alle overige door Cantacuzenus gedane mededelingen van medische aard juist waren. Zo bevestigt de kennis die wij momenteel van de pest bezitten, het onderscheid dat Cantacuzenus maakt tussen de bubonische en pneumonische vorm van deze ziekte: we hebben gezien dat hij sprak over builen en over een aantasting van de longen. Van de Thucydides-imitaties is, volgens Miller, na vergelijking met de modernste medische gegevens alleen h. onjuist. Hij wijst erop dat herstel van de pest niet immuun maakt.

Voor de specialistische bewijsvoering van Miller is hier geen plaats. Zijn conclusie is in ieder geval dat Cantacuzenus niet klakkeloos passages uit Thucydides heeft overgenomen, maar deze aan eigen observaties heeft getoetst, al was dan één observatie onjuist. Over die autopsie straks nog enkele woorden.

Ik heb reeds gezegd dat vergelijking met de pestpassage bij Gregoras wenselijk is. Al is de door hem gegeven informatie zeer summier, zij bevestigt wat Cantacuzenus ons meedeelde: het voorkomen van de bubonische en pneumonische vorm van de pest¹⁹. Ook dit steunt dus de conclusie dat Cantacuzenus op de kwestie van de immuniteit na een waarheidsgetrouwe beschrijving van de ziekte heeft gegeven. Interessant is het nog op te merken dat in de beschrijving van de reactie van de bevolking de wegen van Cantacuzenus en Thucydides zich scheiden. Maakt Thucydides melding van een toenevende ordeloosheid en afvalligheid van het oude geloof²⁰, Cantacuzenus spreekt juist van een stichting der bevolking.

Noodzakelijk werpt zich nu de vraag op: waarom imiteert Cantacuzenus Thucydides? Toegespitst op de vraag: waarom imiteert hij Thucydides in deze pestbeschrijving, waarbij hij zelf door het overlijden van zijn zoon Andronicus toch zo nauw betrokken is geweest? Aan deze vraag besteedt noch Miller noch Bartsocas²¹ aandacht, terwijl m.i. Cantacuzenus' foutieve mededeling hiermee in nauw verband staat.

Het antwoord op de eerste vraag is naar ik meen vrij eenvoudig. Door de Thucydides-reminiscenties wil Cantacuzenus het stempel van de meester op zijn werk drukken, de eigen stijl verfraaien met klassiek verguldsel, gezien het imitatieve karakter der Byzantijnse letterkunde in liet algemeen niet zo ver-

wonderlijk²². Wél verwonderlijk lijkt het dat ook in de pestbeschrijving onze schrijver aldus te werk gaat. Hoe kan iemand die emotioneel zo nauw betrokken is geweest bij de epidemie, ja die zijn eigen zoon daaraan ten slachtoffer heeft zien vallen, naar Thucydides grijpen om het verslag van dit alles op te tekenen? Hoe kan hij bij die optekening zo'n evidente fout maken dat wij eraan twijfelen of hij zelf wel ooggetuige is geweest van de ramp die Constantinopel trof?

Het lijdt geen twijfel dat hij tijdens de pest-epidemie in de hoofdstad was²³. Hij moet dus het leed gezien hebben, zeker in het paleis, vermoedelijk ook in de stad zelf. Ook de symptomen van de ziekte zullen hem zijn opgevallen. Maar hij heeft zijn *Historiae* pas *vele jaren later* geschreven. Dat verklaart waarom hij ook in de pestpassage, die jaren tevoren ongetwijfeld hevige emoties bij hem zou hebben opgeroepen, de Thucydidei'sche stijl heeft gehandhaafd. Thucydidesimitaties moeten ook hier zijn eigen niet zo briljante stijl wat meer cachet geven²⁴. Dat er dan een fout in de beschrijving sluipt behoeft ons, wanneer wij rekening houden met het tijdsverloop tussen observatie en optekening, niet te bevreemden, al is Cantacuzenus in zijn keuze van Thucydidespassages, zoals we gezien hebben, zeker wel selectief te werk gegaan.

Zo kan blijkbaar een pestbeschrijving tot literair thema verstarren.

NOTEN

- 1 N.S. Ljeskov, *De Onsterfelijke*, uit het Russisch vertaald door S. van Praag (Amstelboek-serie), pp. 37-8.
- 2 Zie artikel van A. van Leijenhorst-Wit in dit nummer.
- 3 Een monografie is verschenen van de hand van V. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien*. Paris 1845. Een recente studie is G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos-Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, diss. Wiesbaden 1969.
- 4 Aldus Weiss, *op. cit.*, p. 9
- 5 Zie bijv. S. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 1977, pp. 154-158.
- 6 I, 10,8-11 resp. deel, pagina en regel van de uitgave van E. Schopen, Bonn, 1828-1832, in het *CSHB*. Griekse tekst met Latijnse vertaling.
- 7 K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1891, pp. 97-8 acht daarom vergelijking met zijn tijdgenoot Nicephorus Gregoras, die eveneens een geschiedenis van deze periode heeft geschreven, noodzakelijk. Krumbacher betitelt Cantacuzenus' *Historiae* zelfs als 'Parteisehrift'. R. Browning daarentegen in *The Penguin Companion to Literature 4*, Harmondsworth 1969. s.v. Cantacuzenus legt het accent juist anders: 'In spite of his eagerness to justify his own lost cause, C. is a careful, accurate and reliable narrator'.
- 8 III, 49, 15-111, 52, 19 (*Historiae*, IV, 8) zie n. 6
- 9 II, 797, 17-11, 798, 17 resp. deel. pagina en regel van de uitgave van L. Schopen, I. Bekker, Bonn, 1829-1855, in *CSHB*. Engelse vertaling van zowel Cantacuzenus' als Gregoras' beschrijving in C.S. Bartsocas, Two 14th Century Greek Descriptions of 'the Black Death', *Journal of the Hist. of Medicine*, 21 (1966), pp. 394-400.
- 10 III, 49, 15-22; III, 49, 22-51, 22; III, 51, 23-52, 19
- 11 Zie ook Nic. Greg., II, 797, 17-798, 1. Verder A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris 1932, II, pp. 311-2.
- 12 III, 49, 22-50, 4
- 13 II, 79, :8-12
- 14 Zie artikel van R.A. Tybout in dit nummer, noot 67.
- 15 III, 49: 'Imitatur in seqq. Thucydidem fere ad verbum, neque in hac solum pestilentiae descriptione, sed in locis quam plurimis, ut exemplis ostendit Spengelius in Seebodii Bibl. Crit. a. 1829. num. 87. p. 384.'
- 16 Thucydides vertelt dat herstel van de ziekte immuun maakt (II, 51,6), hetgeen voor de pest niet opgaat. *Vide infra*.
- 17 C.T.S. Miller, The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides.
- 18 a. Cant., III, 50, 4-7 / Thuc., II, 49, 1
b. III, 52, 4-7 / II, 50, 1
c. III, 50, 3-4 / II, 51, 2
d. III, 51, 17-19 / II, 51, 2
e. III, 51, 23-52,4 / II, 51, 4
f. III, 50, 19-20 / II, 49, 2
g. III, 50, 22-3 / II, 49, 5
h. III, 51, 10-13 / II, 51, 6
i. III, 51, 19-22 / II, 51, 4
- 19 II, 798, 13-15. Hij spreekt naast de builen van een bloedige phthoè, tering.
- 20 Thuc., II, 53
- 21 C.S. Bartsocas, *op. cit.*, p. 399 doet zelfs helemaal geen onderzoek naar de overeenkomsten met Thucydides, maar vergelijkt Cantacuzenus alleen met Gregoras: 'Cantacuzenus, perhaps because he had a fatal case in his own family and Thucydides' book at his side, is more realistic, frank and more medically oriented'.
- 22 Miller wil in zijn artikel aantonen dat in het geval van Cantacuzenus' pestbeschrijving imitatie van een klassieke auteur geen totale verdraaiing van de feiten inhoudt, zoals nogal eens het geval is volgens C. Mango, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror*, Oxford 1965.
- 23 Zie Cant., III, 53, 1-3
- 24 Het verhaal doet af en toe wat clumsy aan door enige nodeloze herhalingen (III, 49, 15-6/III, 52, 18-9 en III, 50, 7/III, 51, 17-8) die m.i. niet te wijten zijn aan geëmotioneerdheid van de auteur. Integendeel, de stijl is afstandelijk (C. schrijft over zichzelf in de derde persoon).

Italië en de pest van 1348

A. van Leijenhorst-Wit

In het algemeen heeft men zich in de Oudheid geen moeite gegeven een helder beeld te schetsen van de pest en haar consequenties voor het dagelijks leven. Aan het begin van de traditie deed Thucydides een opmerkelijke poging de belasting die de pest voorde Atheense maatschappij vormde gestalte te geven, maar ook bij hem blijven er vragen: zijn verslag is noodzakelijk beknopt en graag hadden wij nog meer inlichtingen, nog meer saillante details gehad. Het kan daarom verhelderend zijn het fenomeen te illustreren met een pest die vermoedelijk beter gedocumenteerd is dan welke andere ook: de grote pest van 1348. Uiteraard mag men niet al het hieronder gezegde zonder meer naar de oudheid transponeren. Het valt al niet aan te nemen dat de begeleidende omstandigheden van pestilenties gedurende de hele oudheid en overal in de antieke wereld precies dezelfde waren en dat geldt a fortiori als er een kloof is van zovele eeuwen, een tussenliggende periode die het wereldbeeld grondig heeft gewijzigd. Aan de andere kant is het niet onredelijk te veronderstellen dat er constanten zijn in de reactie op zulke rampen of dat er tenminste verwantschap bestaat in de manier waarop zich die reactie voltrok. Ter verduidelijking één voorbeeld: als nabestaanden – zo beschrijft Thucydides – voor hun dode een brandstapel hadden opgericht kwam het voor dat anderen er snel hun eigen dierbare op legden en hem inbrand staken, en óók, dat passanten het lijk dat ze

droegen op reeds aangestoken brandstapels wierpen. Bijna achttien eeuwen later vertelt Boccaccio dat het vaak gebeurde dat twee priesters die aan het hoofd gingen van iemands begrafenisstoet aan het eind van de processie zes, acht of meer doden te begraven hadden, daar zich onderweg een hele reeks baren bij de oorspronkelijke hadden gevoegd.

Beide anecdotes zijn typisch voor de tijd waarin zij thuishoren en onderling onuitwisselbaar. Toch worden wij meer getroffen door de overeenkomsten dan door de verschillen tussen beide. Zo zal de pest van 1348 wellicht in aanzienlijke mate als paradigmatisch mogen gelden en kan zij ons helpen ons een duidelijker voorstelling te maken van andere plagen die minder rijk met bronnen zijn bedeeld.

Bij de pest van 1348/9 is vermoedelijk ongeveer een derde van de hele Europese bevolking omgekomen. Dit is een schatting van het gemiddelde: sommige steden stierven geheel uit, andere, Milaan¹ bv., bleven voor de pest gevrijwaard. Elke schatting is problematisch, niet alleen daar op contemporaine bronnen dikwijls de verdenking rust dat zij overdrijven (in Orvieto bv. wordt gemeld dat 90% van de bevolking aan de pest bezweek; Boccaccio noemt voor Florence het onwaarschijnlijk hoge dodental van 100.000), maar anderzijds ook omdat men de exacte gegevens die soms bewaard zijn (bv. over de sterfte onder de monniken van een klooster)

moeilijk representatief kan stellen voor een totale bevolking.

Gelukkig kunnen zij die deze periode bestuderen steunen op een zeer brede kennis van de diverse plaatselijke omstandigheden en zo tot een meer verantwoorde schatting komen (dit in tegenstelling tot de oud-historicus, die vaak alleen zijn gezonde scepsis heeft die de door antieke bronnen genoemde sterftcijfers tempert!); voor Orvieto concludeert men zo tot een sterftepercentage van 50. Men kan zich indenken dat het plotseling wegvalen van zovelen van grote invloed is geweest op het maatschappelijk en geestelijk leven.

Sinds de elfde eeuw had West-Europa een voortdurende economische groei gekend. De boerenstand kon in betrekkelijke rust gedijen. De bevolking nam enigszins toe, een dreigend voedseltekort werd voorkomen door de ingebruikname van onontgonnen land. Dit op zich was een nieuwe stimulans voor bevolkingsaanwas, zodat de productie van voedsel gedoemd was ooit bij de vraag ernaar achter te zullen blijven. Deze snelle ontwikkeling in de twaalfde en dertiende eeuw was één der factoren die tot de latere hongersnoden leidden. Na de kruistochten was het Middellandse Zee-gebied weer opengelegd en de oude handelsroutes tussen Europa, Afrika en Azië waren weer veilig. De opbloei van de handel had de groei van steden, van handelscentra tot gevolg. De grote materiele vooruitgang in deze periode ondervond aan het begin van de veertiende eeuw een terugslag. Er bestond een voortdurende dreiging van overbevolking: men moet zich realiseren dat sommige gebieden een even grote bevolkingsdichtheid hadden als rond 1900. Het laatste kwart van de dertiende eeuw werd al gekenmerkt door den opeenvolging van misoogsten – mogelijk ten gevolge van klimaatsveranderingen –, en tussen 1315 en 1319 was het zelfs zo, dat

bijna overal in Europa één of meer oogsten verloren gingen. Grote hongersnood nam in een stad als Ieperen 10% van de inwoners weg. Een gebruikelijke prelude op de komst van de Zwarte Dood! Daarbij was men volslagen onbekend met de pest, die sinds zes eeuwen uit Europa verdwenen was: vóór 1348 wordt zij voor het laatst vermeld in 767. Erná blijft de ziekte onafgebroken in Europa aanwezig, nu eens hier, dan weer daar de kop opstekend, soms binnen de korte tijd van 10, 20 jaar naar de /elfde plaats terugkerend.

In 1346 was men er in West-Europa van op de hoogte dat er in het Oosten – India, Mesopotamië, Syrië – een afschuwelijke ziekte woedde. Vrees dat deze naar het Westen zou kunnen overwaaien wordt in de bronnen niet uitgesproken. Gabriele de' Mussi² geeft een verslag van hoe de ziekte zijn land bereikte. De Tartaren, wonend nabij de Zwarte Zee, waren ermee besmet. Zij vielen de daar verblijvende Christelijke kooplieden aan, mischien omdat ze hen als oorzaak van het kwaad zagen. Een beleg van de Genuese stad Caffa volgde. De pest hield huis onder de Tartaarse belegeraars en dezen kwamen op liet idee de pestlijken binnen de stad te werpen. Hebben de Atheners zich de vergiftiging van hun bronnen – waarvan volgens Thucydides de geruchten gingen – als een soortgelijke besmetting voorgesteld? Nog in 1952 beschuldigden de Chinezen de Amerikanen ervan dat zij over het platteland rond Kan-Nan-Hsien muizen hadden uitgestort geïnfecteerd met de *Pasteurella Pestis*!³ Hoe dan ook: spoedig heerste de pest ook in Caffa. Vanuit de havens van het Zwarte Zee-gebied werd de ziekte door Italiaanse koopvaardij schepen meegevoerd naar West-Europa, in Italië het eerst naar Sicilië, Genua en Venetië. Snel verbreidde zij zich over het gehele Middellandse Zee-bekken, daar men de besmette schepen niet toestond in de havens

te blijven zodra men eenmaal de desastreuze gevolgen van hun komst ervaren had. Michael Platiensis⁴ vertelt hoe twaalf Genuese schepen de pest naar Messina op Sicilië brachten. De mensen aan boord waren zo ziek dat een gesprek – vanwege hun adem – en de aanraking van wat hun maar toebehoorde een onmiddellijke besmetting inhielden. De bewoners van Messina verjoegen de schepen, maar de ziekte bleef. Een vreselijke sterfte volgde. Ieders enige interesse was hoe infectie te vermijden. Een vader liet zijn zieke zoon in de steek, de notaris weigerde te komen om een testament te maken, zelfs wfdlen priesters de biecht niet meer afnemen; de ziekenzorg werd in handen genomen door minderbroeders en Dominicanen, wier kloosters dan ook spoedig uitgestorven raakten. De pest was zo plotseling gekomen dat men geen preventieve maatregelen had kunnen nemen. Vluchtend verspreidde men de pest over heel Sicilië. De' Mussi beschrijft het verloop van de ziekte in zijn eigen stad Piacenza en omgeving. Hij geeft voorbeelden van scènes die zich dagelijks voor zijn ogen afspeelden: zieken, van al hun familie verlaten, die schreeuwen om een slok water; ouders die het lichaam van hun kind niet willen aanraken om het voor het graf gereed te maken. Geen gebed werd gezegd, geen mis gezongen, geen klok geluid, zelfs niet voor de begrafenis van de belangrijkste burgers. Iemand maakt zijn testament op in aanwezigheid van de notaris, getuigen en burenen, in totaal zestig mensen. Het duurt niet lang of geen van hen is meer in leven.

Uit Boccaccio⁵ kennen wij de geschiedenis van de pest in Florence. Hoewel men zou kunnen zeggen dat Boccaccio zijn pestbeschrijving gebruikt voor het effect, als donkere achtergrond voor de vrolijke Decamerone, geven de controleerbare feiten de indruk dat zij waarheidsgetrouw is. Hij gaat uitgebreid in op de invloed die de pest heeft

op het leefgedrag van mensen. Sommigen zonderden zich van de gemeenschap af, ze maakten een matig gebruik van verfijnde spijzen, spraken uitsluitend met elkaar en amuseerden zich met muziek en andere zaken; anderen meenden dat alleen de bevrediging van al hun lusten een remedie was tegen de ellende: zij gingen uit, dronken en aten waar ze maar zin in hadden; bij voorkeur gebruikten zij andermans huis als herberg, iets wat mogelijk was omdat de mensen zich bij de dreiging van de dood niet meer om hun eigendommen bekommerden en uit pure onverschilligheid hun huis openstelden. Weer anderen kozen een middenweg: ze gingen wel uit, maar hielden daarbij bloemen en kruiden voor hun neus, aangezien de lucht bezwangerd was met lijkengeur. Oude begrafenisgebouwen werden opgegeven, een dode mens was hun niet meer waard dan een dode geit. Geweldige massagraven werden gedolven waarin de lichamen, bij honderden tegelijk aangevoerd, werden opgetast. 'Ach, hoeveel grote paleizen, fraaie huizen, edele woonsteden, tevoren gevuld met huisgezinnen, heren en hun echtgenotes, raakten leeg tot op het kleinste kind. Hoeveel roemrijke geslachten, hoeveel rijke nalatenschappen, hoeveel fabelachtige rijkdommen zag men zonder passende erfgenaam achterblijven! Hoeveel dappere mannen, schone vrouwen, bekoorlijke jongelingen, die zelfs door Galenus, Hippocrates of Aesculapius kerngezond zouden zijn bevonden gebruikten 's morgens de maaltijd met hun familie, kameraden en vrienden, en dineerden als de avond viel met hun voorvaderen in de andere wereld!' Eén van degenen die te Florence aan de pest stierven was de geschiedschrijver Giovanni Villani. Zijn broer Matteo zette zijn geschiedwerk voort en begon met de vreselijke gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Het jaar tevoren was Florence door een hongersnood getroffen; compagnieën huursoldaten die

zonder werk in de omgeving rondzwerfen droegen bij tot de algemene ellende. In 1346 reeds waren de grootste bankiers, de Bardi en de Peruzzi, failliet gegaan, een onheil waarin zij vele welgestelde Florentijnse families meesleepten, waaronder die der Villani zelf. Bij de pest kwamen, volgens Matteo, drie van elke vijf burgers om. Het naburige Siena, met Florence het zwaarst door de pest bezocht, heeft zich nooit meer in zijn oude glorie kunnen herstellen. De groots opgezette cathedraal legt daar nog getuigenis van af. Vóór de pest had men het transept gebouwd en van koor en schip de fundering gelegd, erna werd liet project niet ineen voortgezet. Thans ziet men de kerk in liaar incomplete staat, al zal de gemiddelde tourist zich daarvan niet bewust zijn.

In Parma, de stad waar Petrarca de pest meemaakte en het bericht van Laura's dood vernam, probeerde men tevergeefs de ziekte af te wenden door ieder contact met getroffen steden te vermijden. De besluiten die het stadsbestuur van Pistoia tijdens de pest nam zijn 'm de arclieven bewaard gebleven. Men verbood zijn burgers Pisa of Lucca te bezoeken, waar de pest reeds heerste. Wie dit verbod negeerde mocht niet meer naar Pistoia terugkeren. Geen linnen, wol of lijken (!) mochten worden geïmporteerd. Voedselmarkten stonden onder streng toezicht. Alleen familie kreeg verlof begrafenissen bij te wonen, klokgelui hierbij was niet toegestaan. Een nieuwe serie maatregelen hief de kennelijk zinloze boycot op reizen weer op. Vanwege een tekort aan was mochten bij begrafenissen geen kaarsen meer worden gebrand. Cavaleristen werd toegestaan ter nakoming van hun plichten plaatsvervangers te leveren. T) e vermoeidheid van geest en lichaam, waarvan bewezen is dat zij pest veroorzaken', werd hun zo bespaard. Daar de cavalerie gelicht werd uit de betere standen interpreteert men dit als een bevoordeling van deze.

Merkwaardig is het dat het sociale leven van Orvieto, als men op de officiële stukken af gaat, tijdens de ziekte niet aangetast lijkt te zijn. Gedurende de drie maanden na haar komst – in april – wordt de pest niet eenmaal vermeld, alles blijft bij het oude. Zou de misschien algemeen menselijke neiging krampachtig vast te houden aan de normale gang van zaken niet tevens een verklaring kunnen zijn voor de geringe sporen die epidemieën in antieke bronnen hebben achtergelaten? In augustus zijn zes leden van de oorspronkelijke raad van zeven, die als stadsbestuur fungeert, gestorven; men is dan opgehouden te vergaderen. De ceremonies rond Maria Hemelvaart worden afgelast. Eind augustus vergadert de raad weer, winkels zijn open en notarissen onderzoeken de talloze testamentaire problemen. Hun schaarsheid juist toen er een complete ommekeer plaats vond in het leven van zeer vele families zorgt voor grote verwarring. Meerderjarigheid was officieel vastgesteld op veertien jaar, maar de raad besluit jongeren van onder de twintig te verbieden hun have en goed te verkopen of er een hypotheek op te nemen, kennelijk om hen tegen zichzelf te beschermen, als zij zo jong de beschikking hadden gekregen over hun vaderlijk erfdeel. Een voor alle steden gemeenschappelijk verschijnsel is een enorme hausse in de lonen en prijzen, getuige maatregelen die deze terugbrengen tot een kwart van het oude niveau. Slechts langzaam werd de situatie wat stabiel. Men probeert te Orvieto nieuwe burgers te winnen en slaagt daar eerst enigermate in als men elke nieuwe burger gedurende vijf jaar belastingvrijdom verleent. In 1358 wordt Orvieto wederom het slachtoffer van een pestepidemie die volgens de kronieken ditmaal de hoogste tol eist onder kinderen en jonge mensen. Men is ervan overtuigd dat het dezelfde ziekte is en acht het onnodig de symptomen te beschrijven. De pest is voor Orvieto tevens een fac-

tor geweest die reeds ingezette ontwikkelingen versnelde: de achteruitgang van de macht van de adel en de teloorgang van Orvieto's politieke zelfstandigheid.

Bowsky⁶ onderzocht aan de hand van de bewaard gebleven verslagen van de vergaderingen van de Siense stadsraad en de Bic-chema, het voornaamste financiële bestuursorgaan, o.a. de besluiten die naar aanleiding van de pest genomen zijn. Al vrij gauw – blijkt dan – weet men een financieel herstel te forceren door belastingverhogingen en verplichte leningen. Doodvonnissen kunnen met de som van 600 gouden florijnen worden afgekocht. De omgeving van Siena wordt door de fiscus ontzien: daar liggen wegens een tekort aan arbeiders grote gebieden braak en men tracht immigranten aan te lokken door vrijstelling van belasting. Ook in Siena een overvloed aan erfeniskwesties, ook daar een nijpend gebrek aan notarissen. Erfenissen zonder erfgenamen moesten aan de staat komen en een nieuwe wet gelastte nu aangifte te doen van gevallen van onrechtmatige toeigening; wie zichzelf aangaf mocht 10% van de waarde behouden, wie dat naliet kreeg een boete van twee maal de waarde. Ook zijn er beschermende maatregelen voor de wezen bekend: het werd onmogelijk gemaakt dat een rijk, niet-adellijk weesmeisje zonder toestemming van haar familieleden een telg van een verarmde adellijke familie zou trouwen. Nouveaux riches schijnen een voldoende irritant gegeven te zijn geweest om een wet in te stellen tegen personen die een hogere staat voeren dan waarop zij krachtens afkomst of beroep aanspraak mogen maken. Alleen ridders, rechters, artsen en hun familie mogen de rijkste en duurste kledij dragen. Eind 1349 zijn er genoeg nieuwe elementen in de conservatieve stadsraad doorgedrongen om een revolutionaire beslissing door te drijven: er werd afgedaan met het monopolie der Siense bankiers om

borg te staan voor belastingpachters. Van nu af aan konden ook niet-bankiers aan dit lucratief bedrijf deelnemen. De macht der nouveaux riches en een influx uit lagere sociale strata brengen een instabiliteit teweeg in het politieke leven. Geen van beide partijen accepteert gemakkelijk de negen man tellende Noveschi-regering.

Matteo Villani⁷ klaagt over het schaamteloze gedrag van de mensen na de pest. Ze hadden aardse goederen in overvloed, vergaten het verleden alsof het nooit geweest was en gaven zich over aan gokken, feesten, kroeglopen en ongebreidelde ontucht, terwijl ze er een extravagante en onbetamelijke wijze van kleden op na hielden. Ook de andere kronieken hekelen het zedelijk verval, de misdadigheid, blasphemie en heiligschennis, het tarten van de sexuele moraal en als symbool van alle slechtheid: onwelvoeglijke kledij. Dit was niet alléén zwartkijkerij. Bij haar bestudering van Orvieto's archieven vond Carpentier⁸ ook feitelijke gegevens voor de achteruitgang van de moraal: maatregelen moesten worden genomen tegen het dragen van wapens, tegen banditisme, prostitutie en kansspelen: ook om wezen tegen hun hebzuchtige voogden te verdedigen. Dit alles vindt binnen vrij korte tijd zijn beslag en Carpentier spreekt dan ook van een 'décadence des mœurs chez les individus, une altération grave de leur mentalité'.

Als men de veertiende- eeuw zou vragen naar de oorsprong van de pest zou hij ongetwijfeld de vinger ten hemel heffen. Enerzijds mocht de pest dan tot wellust en genotzucht leiden, maar anderzijds stimuleerde zij juist tot intensere vroomheid en gespannen religiositeit. Hoewel het religieuze denken gedurende de gehele Middeleeuwen doortrokken is van doodsgedachten geldt dit wel in bijzondere mate voor de veertiende eeuw. Nooit tevoren was er zoveel geschre-

ven over de ellendigheid van het menselijk bestaan. Vanaf de kansel hamerden boetpredikers dit bewustzijn er zelfs bij de grootste optimisten in. Een vooraanstaande plaats onder hen wordt ingenomen door Jacopo Passavanti, die in 1348 prior van Sta. Maria Novella was, en *Lo specchio della vera penitenza* schreef.

De paus kreeg van alle kanten verzoeken om een ‘perdono generale’ af te kondigen en om 1350 tot een heilig jaar uit te roepen. Clemens VI zwichtte hiervoor hoewel eigenlijk het jaar 1400 eerst weer in aanmerking zou komen. Volgens Matteo Villani bezochten 100.000 pelgrims Rome. Deze vorm van boetedoening had een meer fysieke pendant in die der flagellanten. Door zichzelf gedurende periodes van 33 dagen twee maal per dag te kastijden hoopten zij God tot genade te kunnen bewegen. In 1349 berichtte de paus aan alle bisschoppen dat zij deze ‘pelgrimages’ dienden tegen te gaan, wegens

de bedreiging die ze voraden worde kerkelijke discipline.

De sombere wereld van dood en bestraffing, schuld en boetedoening zien we ook weer spiegeld in de beeldende kunst. Dikwijls komen we afbeeldingen tegen van de hel, waarin mensen onder de gruwelijkste folteringen boeten voor hun zonden. Een waarschuwing om het zover niet te laten komen is verrat in het thema van de ontmoeting van de drie levenden en de drie doden. Hoewel niet nieuw, komt het nu duidelijk meer in de belangstelling. Drie jongemannen op jacht zien zich op een open plek in het bos plotseling gesteld tegenover drie afstotelijke geraamten – van een graaf, een hertog, en een markies – die hen recht op in hun kist met holle ogen staan aan te staren en een welsprekend memento mori tot hen richten: penitentie alleen geeft waarborgen voor het eeuwige leven; de dood triomfeert over iedereen, zonder onderscheid. Als picturaal

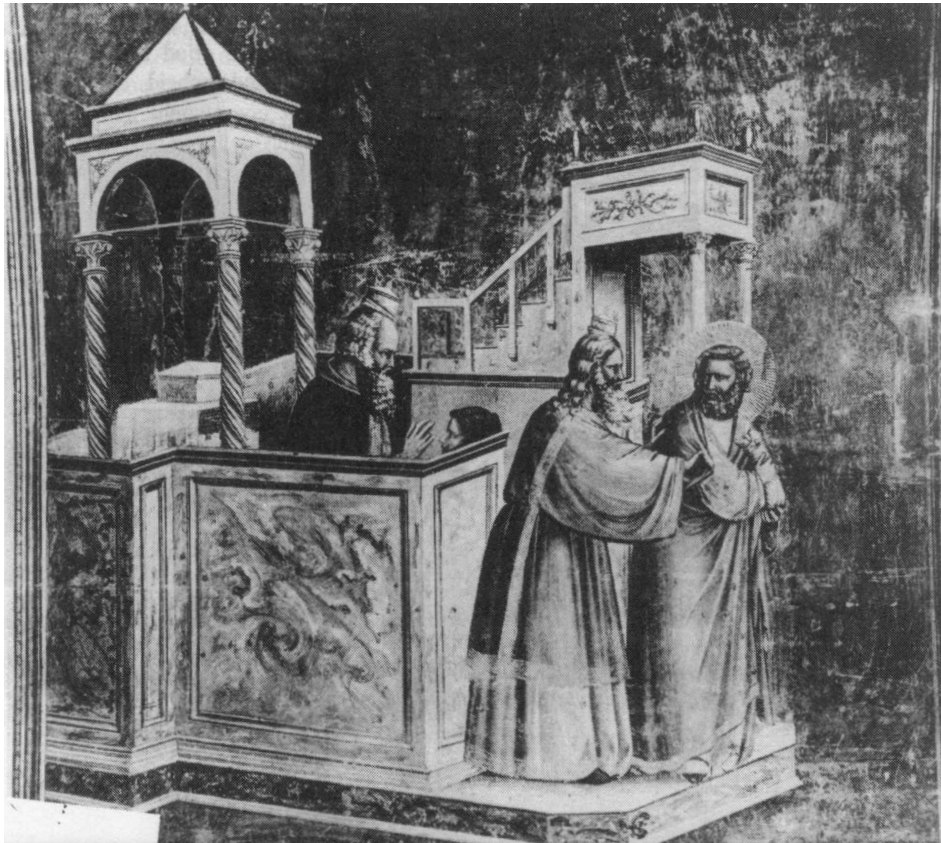
fig. 1. Francesco Traini, *Triomf van de dood* (Camposanto te Pisa, ± 1350)

thema wordt de triomf van de dood pas na het jaar 1348 werkelijk populair. Francesco Traini heeft in een fresco in de Camposanto te Pisa een unieke verbinding van beide thema's tot stand gebracht. Aan de linkerzijde van liet fresco (fig. 1) zien we de ontmoetingsscène, die de oorspronkelijke vorm ietwat varieert. Zo verkeren de drie edelen in een verschillende staat van ontbinding, waaruit de belangstelling voor (en de bekendheid met) het fysieke aspect van de dood spreekt. Rechts hiervan (niet afgebeeld) strijkt de dood, een gevleugelde vrouwenfiguur, als een roofvogel neer op zijn slachtoffers.

Het laatste oordeel is in de voorstellingen van na 1350 met recht tot een *dies irae* ge-

worden: waar Christus zich vroeger toekeerde tot degenen aan zijn rechterzijde, ziet hij nu met een vertoerd gelaat en een afwijzend en veroordelend gebaar naar de verdoemden. Volgens M. Meiss⁹ is o.i.v. de pest een aanzienlijke verandering ook in de stijl opgetreden na 1350, een verandering die vroeger altijd beschouwd was als een achteruitgang vergeleken bij Giotto maar die door Meiss met een nieuwe inhoud gevuld wordt in het licht van de nood van die dagen: men kiest i.p.v. de verworvenheden in de richting van een groter naturalisme voor een meer hiëratische en archaïsche wijze van uitbeelden; ruimtelijke weergave wordt vervangen door vlakke vormen, vrije beweging door stijf frontale houdingen en levendige expressie

fig. 2. Giotto, Joachim verdreven uit de tempel (Arenakapel te Padua ± 1305)

door maskerachtige trekken. Het gaat in deze kunst om de verheerlijking van God, de kerken en haar vertegenwoordigers. Vergelijken we Giotto's 'verdriving van Joachim uit de tempel' in de Arena-kapel te Padua (\pm 1305) met die van Giovanni da Milano, geschilderd in S. Croce te Florence in 1365, dan valt op dat Giotto's interesse voor diepe en complexe persoonlijke relaties bij Giovanni vervangen is door aandacht voor liet officieel kerkelijke gebeuren. Giotto's priester doet streng, maar niet zonder menselijkheid zijn plicht tegenover de angstige oude man, die zijn afgevoerde lammetje tegen zich aan klemmt. De persoonlijke ontmoeting tussen de twee figuren is de hoofdzaak. Bij Giovanni is de priester een grimmige figuur, die als een

campanile uittorent boven de knielende gelovigen; de scène heeft de zetting van een frontaal weergegeven kerk. Het belang van Joachims ervaring is op de achtergrond geraakt (afb. 2 en 3).

De pest heeft niet alleen levens vernietigd, maar zij heeft de maatschappij in alle denkbare opzichten aangetast. Statistieken, nuchtere opsommingen van economische en sociale gevolgen dreigen alles te verduisteren wat niet in statistieken te vangen en onmogelijk met nuchterheid te benaderen is. Het was wel in de eerste plaats mijn bedoeling met behulp van een beperkt aantal, hopelijk suggestieve voorbeelden de fantasie te prikkelen. Feitelijke gegevens zijn uiterst moei-

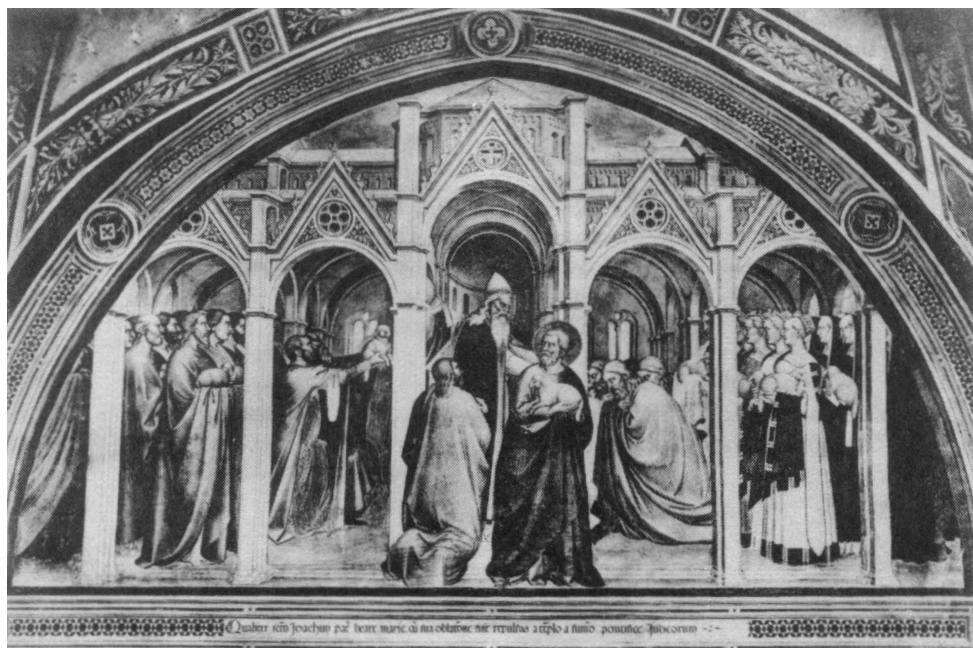

fig. 3. Giovanni da Milano, Joachim verdreven uit de tempel (S. Croce te Firenze, 1365)

lijk aan het antieke bronnenmateriaal te ontleen, maar zo dat al lukt blijven zij dor en bloedeloos als wij ons er niets bij voorstellen. Zo kan een enkele oorlogsfoto ons meer raken dan een krantenbericht dat grote aantallen oorlogsslachtoffers noemt. Dat ons inlevingsvermogen tenslotte toch tekort schiet is onvermijdelijk, maar laten we er niet

om treuren, want het is de onontkoombare consequentie van het feit dat zulke noodlottige ervaringen ons bespaard zijn. Is het niet Petrarca zelf die ons gelukkig prijst? 'Gelukkig nageslacht, dat deze ellende niet gekend heeft en dat ons getuigenis wellicht zal rekenen onder de sprookjes!' ¹⁰

NOTEN

- 1 Milaan werd pas door een pestepidemie getroffen in 1363.
- 2 *Ystoria de morbo seu mortalitate qui fuit a. 1348* (ed. Henschel) in H. Haeser's *Archiv für gesammte Medicin* (Jena) II, pp. 26-59.
- 3 Ziegler, p. 101 (Penguin 1970).
- 4 R. Gregorio, *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas retulere I*, p. 562.
- 5 *Decamerone*, Introduzione (citaat § 48, ed. N. Sapegno, Torino 1956).
- 6 W.M. Bowsky, *The impact of the Black Death*,
- 7 *Cronica* (ed. Dragomanni, Firenze 1846) I, 4.

8 E. Carpentier, *Une ville devant la peste*.

9 M. Meiss, *Painting in Florence and Siena*. Ook al is Meiss' boek van verschillende kanten gemendeerd, toch heeft zijn theorie haar geldigheid behouden, in die zin dat ook critici de opeenvolging van rampen, met als hoogtepunt 1348, als de wezenlijke oorzaak beschouwen van de veranderingen binnen de beeldende kunst.

10 Epp. ad fam. VIII, 7 (ed. Rossi, II p. 176): O felicem populum pronepotum, qui has miserias non agnovit et fortassis testimonium nostrum inter fabulas numerabit!

Lijst van afkortingen

<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>AL</i>	<i>Anthologia Latina</i> , edd. F. Buecheler & A. Riese, Leipzig 1894-1906
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts</i> , Athenische Abteilung
<i>CIS</i>	<i>Corpus Inscriptionum Semiticarum</i> , Paris 1881-
<i>CQ</i>	<i>Classical Quarterly</i>
<i>CR</i>	<i>Classical Review</i>
<i>CSEL</i>	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien 1866-
<i>CSHB</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> , Bonn 1828-97
<i>DArch</i>	<i>Dialoghi di Archeologia</i>
<i>DK</i>	H. Diels & W. Kranz, <i>Die Fragmente der Vorsokratiker</i> , Berlin ⁶ 1951
<i>EAA</i>	<i>Enciclopedia dell'Arte Antica</i> , Roma 1958-66
<i>G&R</i>	<i>Greece and Rome</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>HSCPh</i>	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin 1873-1939
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies</i>
<i>KAI</i>	<i>Kaanäische und aramäische Inschriften</i> , edd. H. Donner & W. Röllig, Wiesbaden 1962-64
<i>MALinc</i>	<i>Monumenti Antichi dell' Accademia dei Lincei</i> , Milano
<i>Ph</i>	<i>Philologus</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i> , ed. J.P. Migne, Paris 1857-66
<i>RAC</i>	<i>Reallexicon für Antike und Christentum</i> , Stuttgart 1950-
<i>RE</i>	<i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , edd. A. Pauly, G. Wissowa & W. Krol, Stuttgart 1893-, München 1972-
<i>RIC</i>	<i>Roman Imperial Coinage</i> , London 1923-
<i>RhM</i>	<i>Rheinisches Museum</i>
<i>SVF</i>	<i>Stoicorum Veterum Fragmenta</i> , ed. J. von Arnim, Stuttgart 1964
<i>TAPA</i>	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
<i>TGF</i>	<i>Tragicorum Graecorum Fragmenta</i> , ed. A. Nauck, Leipzig 1856, Hildesheim 1964 (suppl. B. Snell)

Beknopte bibliografie

A. Historisch

1 ALGEMEEN

Baehrel, R. 'Épidémie et terreur', *Annales historiques de la révolution française* XXIII (1951), 113-46.

Biraben, J.-N. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Tome I: 'La peste dans l'histoire', Paris-Den Haag 1975; Tome II: 'Les hommes face à la peste', Paris-Den Haag 1976.

Jones, W.H.S. *Malaria and Greek History*, Manchester 1909.

Keil, H. 'The Louse in Greek Antiquity', *Bulletin of the History of Medicine* XXV (1 951), 305-23.

McNeill, W.H. *Plagues and Peoples*, Oxford 1977 (= New York 1976).

Zinsser, H. *Rats, Lice and History*, New York 1965 (1935).

2 DEMOGRAFISCH

Boak, A.E.R. *Manpower shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*, Ann Arbor 1955.

Brunt, P.A. *Italian Manpower 225 B.C. -A.D.14*, Oxford 1971 (pp. 611 vv. over malaria).

Finley, M. I. Recensie van Boak, *Manpower shortage...* in *JRS* (1958), 156-64.

Gomme, A. W. *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Century B.C.*, Oxford 1933 (herdruk 1967).

Salmon, P. *Population et dépopulation dans l'empire romain* (Collection Latomus nr. 137), Brussel 1974.

3 HANDELSROUTES

Casson, L. *Travel in the Ancient World*, London 1974.

Charlesworth, M.P. *Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1926 (herdruk 1961).

Warmington, E.H. *The Commerce Between the Roman Empire and India*, London-New York 1974.

4 SPECIALE GEVALLEN VAN PESTILENTIE

Bowsy, W.M. 'The Impact of the Black Death upon Sieneese Government and Society', *Speculum* XXXIX (1964), 1-34.

Carpentier, E. *Une ville devant la peste. Orvieto et la Peste Noire de 1348*, Paris 1962.

Couch, H.N. 'Some Political Implications of the Athenian Plague', *TAPA* LXVI (1935), 92 vv.

Deaux, G. *The Black Death*, New York 1969.

Gasquet, F. A. *The Black Death of 1348 and 1349*, London 1908.

Gilliam, J.F. 'The Plague under Marcus Aurelius', *AJPh* LXXXII (1961), 225-51.

Page, D. L. 'Thucydides' Description of the Great Plague at Athens', *CQ* N.S. III (1953), 97-119.

Vanstiphout, H. L. J. 'Was de pestepidemie de oorzaak van de ondergang van het Nieuwsummerische rijk?', *Phoenix* (Ex Oriente Lux) XX (1974), 351-70.

Walsh, J. 'Refutation of the Charges of Cowardice Against Galen', *Annals of Medical History* N.S. III (1931), 195-208.

Ziegler, P. *The Black Death*, Harmondsworth 1976 (Penguin 1970).

B. Godsdiensthistorisch

Becher, I. 'Antike Heilgötter und die römische Staatsreligion', *Ph* CXIV (1970), 211-55.

Gage, J. *L'Apollon Romain*, Paris 1955.

Nilsson, M.P. *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 1 (= Handbuch der Altertumswissenschaft V.II.1), München 1967.

Rud, G. *Ueber die Akten des hl. Antonius und des hl. Sebastianus*, Jena 1916.

Sigerist, H. 'Sebastian-Apollo', *Archiv für Geschichte der Medizin* XIX (1927), 301-17.

Weinreich, O. *Antike Heilungswunder. Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer.* (= Religionsgeschichtliche Untersuchungen und Vorarbeiten Bd. VIII, 1. Heft), Giessen 1909.

Wekker, F.G. 'Seuchen des Apollon', *Kleine Schriften III*, Bonn 1850, 33-45.

C. Archeologisch/kunsthistorisch

- Crawford, R. *Plague and Pestilence in Literature and Art*, Oxford 1914.
- Hadein, H. von *Die wichtigsten Darstellungsformen des hl. Sebastian in der italienischen Malerei*, Strassburg 1906.
- Heitz, P. *Pestblätter des fünfzehnten Jahrhunderts*, Strassburg 1901.
- Kleinschmidt, B. *Maria und Franziskus in Kunst und Geschichte*, Düsseldorf 1926.
- Kraehling, V. *Saint Sébastien dans l'art*, Paris 1938.
- Meiss, M. *Painting in Florence and Siena After the Black Death*, Princeton 1951.
- Mollaret, H.-H. en Brossolet, J. *La peste, source méconnue d'inspiration artistique*, (= *Jaarboek 1965 van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*), Antwerpen 1965.
- Neustatter, O. 'Mice in Plague Pictures', *Journal of the Walters Art Gallery* IV (1941) 104-13.

D. Medisch/filosofisch

- Berg, J.H. van den *Het menselijk lichaam*, (2dln.) Nijkerk 1959.
- Dodds, E.R. *The Greeks and the Irrational*, Berkeley⁸ 1973.
- Jones, W.H.S. *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*, Baltimore 1946.
- Koebling, H.M. *Arzt und Patient in der antiken Welt*, Zürich 1977.
- Littman, R. J. en M. L. 'The Athenian Plague: Smallpox', *TAPA C* (1969), 261-75.
- Moulinier, L. *Le Pur et l'Impur dans la pensée et la sensibilité des Grecs*, 1950.
- Scarborough, J. 'Thucydides, Greek Medicine and the Plague at Athens: a Summary of Possibilities', *Episteme* IV (1970), 77-90.
- Sigerist, H. *A History of Medicine*, Vol. I, New York ²1955. (geciteerd als Sigerist (1)).
- Sigerist, H. *Civilization and Disease*, Ithaca-New York ³1945. (Sigerist (2)).
- Sticker, G. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Bd. I: 'Die Pest', 1. Teil: 'Die Geschichte der Pest', Giessen 1908.

E. Literair

- Bright, D.F. 'The Plague and the Structure of "De rerum natura"', *Latomus* XXX (1971), 607 vv.
- Commager Jr., H.S. 'Lucretius' Interpretation of the Plague', *HSCPh* LXII (1957), 105-18.

- Gervais, A. 'A propos de la "Peste" d'Athènes: Thucydide et la littérature de l'épidémie', *Bulletin de l'Association Guillaume Budé Suppl.*, *Lettres d'humanité* XXXI (1972), 395-429.
- Grimm, J. *Die literarische Darstellung der Pest in der Antike und in der Romania* (Freiburger Schriften zur Romanischen Philologie VI), München 1965.
- Miller, C. T. S. 'The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides', *GRBS* XVII (1976), 385-95.
- Zonneveld, J. *Angore metuque. woordstudie over de angst in "De Rerum Natura" van Lucretius*. Diss. Nijmegen 1959.

F. Teksten, commentaren, vertalingen

- Cantacuzenus, ed. J. Schepen, Bonn 1828-32 (*CSHB*).
- Cyprianus:
- Hannan, M. L. *Thasci Caecili Cypriani de Mortalitate, A Commentary, with Introd. and Transl.*, Washington D.C. 1933.
- Endelechius:
- Korzeniewski, D. *Hirtengedichte aus spätrömischer und karolingischer Zeit*, Darmstadt 1976.
- Heraclitus:
- Buffière, F. Héraclite, *Allégories d'Homère*, Paris 1962 (Coll. Budé).
- Hippocrates, ed. W.H.S. Jones. 2 vols., London-New York 1923. (Loeb Classical Library).
- Livius:
- Ogilvie, R.M. *A Commentary on Livy I-V*, Oxford 1965. (spec. pp. 394-5)
- Lucretius:
- Bailey, C. *Titii Lucreti Cari "De rerum natura"*, Oxford 1949 (3 vols.).
- Rutgers van der Loeff, A. *Lucretius, Atomen tegen goden*, Hilversum-Antwerpen 1966.
- Procopius:
- ed. J. Haury, 3 vols., Leipzig 1905-13 (Teubner).
- ed. H.B. Dewing, G. Downey, 8 vols. London-New York 1914-40 (Loeb Classical Library).
- ed. O. Veh, 4 vols, München 1970 (Tusculum).
- Thucydides:
- vert. M.A. Schwartz, Haarlem 1964.
- ed. O. Luschnat.vol. I, *Libri I-II*. Leipzig 1954 (Teubner).
- Gomme, A.W. *A Historical Commentary on Thucydides I-III*, Oxford ³1966.